

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE

Kapitalizm Ahlaki midir?

Zamanımızın Kimi Gülünçlükleri ve
Zorbalıkları Üzerine

ÇEVİREN

DİLEK YANKAYA

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

iletişim

Ücretsiz

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE Kapitalizm Ahlakı midir?

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE
Kapitalizm Ahlaki midir?

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE 1952 Paris doğumlu, Fransız eğitimci ve filozof. Felsefe derecesi alarak École Normale Supérieure'ü bitirdi. Halen Sorbonne Üniversitesi'nde profesör olarak ders vermektedir. *Büyük Erdemler Risalesi* adlı kitabı Türkçeye çevrilmiştir. Diğer eserleri: *Traité du désespoir et de la béatitude* (1984-1988), *Une éducation philosophique* (1989), *L'amour la solitude* (1992), *Valeur et Vérité* (Etudes cyniques, 1994), *Impromptus* (1996), *L'être temps* (1999), *Présentation de la philosophie* (2000), *Le bonheur désespérément* (2000), *A-t-on encore besoin d'une religion?* (2003), *L'esprit de l'athéisme* (2006).

Le capitalisme est-il moral? Sur quelques ridicules et tyrannies de notre temps

© 2004 Editions Albin Michel, Paris

İletişim Yayınları 1703 • Politika Dizisi 98

ISBN-13: 978-975-05-0996-4

© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Can Belge

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Yonca Akcanlı

BASKI ve CİLT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr Kitap web: www.iletisim.com.tr

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE

Kapitalizm Ahlaki midir?

Zamanımızın Kimi Gülünçlükleri
ve Zorbalıkları Üzerine

*Le capitalisme est-il moral?
Sur quelques ridicules et tyrannies de notre temps*

ÇEVİREN Dilek Yankaya

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
ÖNSÖZ	9
Giriş	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
Ahlaka Geri Dönüş	15
İki kuşak, iki yanlış	16
Kapitalizmin “zaferi”	26
“Tanrı’nın ölümü”	29
“Ahlaklı girişim” modası	34
İKİNCİ BÖLÜM	
Sınırlama Sorunu ve Düzeylerin Ayrımı	41
Teknik-bilimsel düzey	41
Hukuki-siyasi düzey	44
Ahlak düzeyi	50
Etik düzey	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Kapitalizm Ahlaki midir?	61
Ahlak ve ekonomi	61
Marx’ın yanlışlığı	69
Altın dana	72

Düzeylerin Karışması:**Gülünçlük ve Zorbalık, Naiflik ya da Barbarlık..... 77**

Pascal'a göre gülünçlük ve zorbalık 77

Astların zorbalığı: Barbarlık..... 82

*Teknokratik ya da liberal barbarlık..... 83**Siyasi barbarlık..... 86**Ahlakçı barbarlık..... 91**Etik barbarlık?..... 91*

Üstlerin zorbalığı: Naiflik..... 92

*Siyasi ya da hukuki naiflik..... 93**Ahlaki naiflik..... 95**Etik naiflik..... 96**Dinî naiflik..... 96*

Sorumluluk ve dayanışma..... 98

*Sorumluluk..... 99**Ticaret ve "müşteriye saygı"..... 101**Cömertlik ya da dayanışma?..... 103**Liberalizm ya da ultraliberalizm?..... 112***Sonuç..... 115****André Comte-Sponville'e Sorular..... 125**

SONSÖZ

Birkaç İtiraza Cevap..... 195

Marcel Conche'a cevap..... 195

"Nasıl olur da adaletsiz olan ahlaksız olmaz?"..... 195

Lucien Sève'e cevap..... 200

Marx, ahlak ve ekonomi üzerine..... 200

Yvon Quiniou'ya cevap..... 221

Ahlaktan siyasete, sonuç iyi mi?..... 221

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu konferansımı bir şekilde dinleyip soruları ve itirazlarıyla konuşmamı beslemiş olanlara teşekkür ediyorum. Aynı zamanda, kitabın ilk halini okuyarak bana izlenimlerini aktaran arkadaşlarıma teşekkür ediyorum: Laurent Bove, Monique Canto-Sperber, Richard Ducousset, Jean-Pierre Dupuy, Jacqueline Lalouette, Jean Prieur, Patrick Renou, Jean-Louis Servan-Schreiber, Jean-Louis Syren, Isabelle Verve ve Sylvie Thybert. Bu kitap onlara çok şey borçlu. Ama elbette kitapta ileri sürülen tezleri ve kitabın kusurlarını onlara yükleyemeyiz. Bunların tek sorumlusu benim.

Önsöz

Herkes bir karmaşıklıkla bahsedip duruyor. Haklılar: Modernliğin özelliklerinden biri, ister entelektüel (karmaşıklık teorileri), ister ekonomik, isterse de siyasi (küreselleşme) olsun, karmaşıklıktır. Ama bu durum kafamızı karıştırmamalı. Tam tersine, karmaşıklığın arttığı yerde açıklığa ve ayırt etmeye duyulan ihtiyaç da artıyor. Bu kitap da bu nedenle yazıldı. Kitabın amacı bireyin, görüşünü netleştirmesi, kararlarını vermesi, kısacası bugünün dünyasının dayattığı çeşitli güçlülere karşı profesyonel, ahlaki ve siyasi sorumluluklarını üstlenmesi gibi konularda yardım etmek. Bu açıdan kitap geleceğe bakıyor. Ama bir de geçmişi var. Bu kitap, (Nantes'ta, Reims'de, Havre'da, Orléans'da, vb.) ticaret ve işletme okulu öğrencileri ve öğretmenlerine, (Progrès du Management Derneği başta olmak üzere) bazı dernek üyelerine, kimi şirket yöneticilerine ve başka pek çok kesime hitaben verdiğim çok sayıda konferansın ürünü. Benden sık sık, anlattıklarımı bir metinde toplamam istendi. Elinizdeki, bu metnin gerektiği gibi üzerinden geçilmiş ve hassasiyetle geliştirilmiş hali. Kimi kısıtlamalar nedeniyle sözlü an-

latım gibi olmadıysa da, başka bazı sebeplerle daha olumlu yanlarının da olduğu bir sonuç çıktı ortaya. Montaigne dedi ki: “En faydalı ve doğal beyin alıştırması keyfimce verdiğim konferanslardır”.¹ 19. yüzyılda “konferans” sözcüğü daha çok, halka hitaben yapılan konuşma ve tartışma anlamında kullanılıyordu. Bu alıştırmayı ciddiye almamda bu anlamın da etkisi oldu. Kitapta tartışma da eksik değil: İkinci Bölüm’de bu buluşmalarda gerçekleşen soru-cevapların bir kısmını göreceğiz.

Mükemmel olmayan tüm yönleriyle, bu kitap, günümüzün tartışmalarına alçakgönüllü bir katkıda bulunmayı amaçlıyor. Geçirmekte olduğumuz dönemin zorluğunu düşününce, bu gerekçe bana yeterli göründü.

1 Montaigne, *Essais*, III, 8 (“De l’art de conférer”), s. 922, Villey-Saulnier, PUF, 1978.

Giriş

“Kuşkusuz mülkiyet eşitliği doğrudur, ama...”

Blaise Pascal (Pensées, 81-299)

Bu konferansın konusunu oluşturan “Kapitalizm ahlaki midir?” sorusu çevresinde ekonomi ve ahlak arasındaki ilişkiler üzerine düşünmeyi öneriyorum.

Bu konuyu neden seçtiğimi açıklamak için girişi uzun tutmaya gerek yok.

Çünkü “Ne yapmalıyım?” sorusu, ister hissedar ister şirket sahibi, mesleği ne olursa olsun herkes için geçerli. Herkes için geçerli olan bir diğer soru da, ekonomiyle ilgili (“Neye sahip olabilirim?”). Kapitalizmden ya da ahlaktan ne en fakirimiz kaçabilir ne de en zenginimiz. Çalışmak, para biriktirmek ve para harcamak, yapılması gereken ve istesek de istemesek de sisteme dahil olmamıza sebep olan şeyler. Bu, sistemin ahlakiliğini sorgulamamızı haklı kılıyor.

Ayrıca pek çok farklı alanı ilgilendirebilecek bu ahlak sorusu ekonomiyle, özellikle de özel girişim –yani iş– dünyasıyla ilgili sorulduğu zaman daha keskin bir hal alıyor. Bu “iş” sözcüğü son zamanlarda korkunç bir ikili anlam kazandı. Ahlaki anlamdaki “iyi” [*bien*] ve ekonomik anlamdaki

“ürün” [*biens*] de her zaman iyi geçinmezler. Bu da bu konuda düşünmek için fazladan bir sebep.

Üçüncü ve son sebep ise bu ahlaki sorgulamanın birkaç yıldır güncellik kazanması. Bu artan güncelliğin ardında bir yandan az önce belirttiğim işler var. Öte yandan bu sorgulama bir zihniyet değişimine işaret ediyor ki burada zihniyeti “zamanın ruhu” ya da kuşağın ruhu olarak da düşünebiliriz. “Ahlaka geri dönüş” son zamanlarda medyada çok konuşulan bir konu. Hatta hatırlarım, Laurent Joffrin *Libération* gazetesinde yayımladığı bir yazıda, bugünün gençliğini, yani 1980-2000 arası gençliğini tanımlamak için “ahlaki kuşak” kavramını geliştirmişti. Bunu da onları hemen önceki 60’lar ve 70’lerin gençliğinden farklılaştırarak, hatta onlarla karşılaştırarak yapıyordu. Bu arada ben de konuyu aynı gazetede 1986’da ele almıştım. 1986’nın sonbaharında lise ve üniversite öğrencilerinin (Devaquet Yasası’na* karşı) ayaklanması’nın ilham kaynağı, bundan on sekiz yıl önce çok daha ihtisamlı bir şekilde, ama belki de bir o kadar da safça, sokaklara dökülmemize sebep olandan çok farklıydı. Ütopya bizim ahlakımız olmuştu, oysa bu yeni gençlik için ahlak ütopyanın yerini alıyordu.¹ Ahlakın siyaseti de yerinden etmekle tehdit ettiğini ve bunun ne kadar büyük bir tehlike içerdiğini hemen anlamamıştım. Buna birazdan değineceğim. Şimdilik basitçe, ahlakın 80’lerin akışı içinde tartışmaların merkezine yerleştiğini söylemekle yetineyim. Fakat 90’ların ortasında yazdığım *Petit traité des grandes vertus*’nün (Büyük Erdemler Risalesi) başarısını, alışık olmadığım biçimde, basıldığı döneme borçlu olduğunu söylemeden geçmeyeyim. Bu tarz bir başarı, kitabın nihai niteliği ne olursa olsun, ya-

(*) 1986’da bakan Alain Devaquet tarafından gündeme getirilen ve üniversiteye girişte öğrencileri seçmek için bir rekabet sistemi getirmeyi amaçlayan yasa tasarısı. Üniversite ve lise öğrencileri hareketleriyle tepki alan tasarı yasalaşmadan geri çekildi – ç.n.

1 “La morale sans utopie”, *Libération*, 9 Aralık 1986, s. 2.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

zarla toplumun, kuşkusuz beklenmedik ama kesinlikle tesadüfi de olmayan bir şekilde örtüşmelerini gerektirir.

Kısaca, 80'lerden itibaren ahlak güncel bir olay haline geldi. Garip bir şekilde moda bir konu oldu. Moda işin içine girdi mi, hemen her zaman, peşinden birtakım kafa karışıklıklarını da sürüklüyor. Bu konuşmada, her şeyden önce, işte bu kafa karışıklığı tehlikesine karşı konuya açıklık getirmek niyetindeyim.

Bunu dört aşamada yapacağım.

Birinci aşamada, “ahlakın bu geri dönüşü”nün nedenini anlamaya çalışacağım. Birbirini tamamlayan, fakat bir tarihinin üç farklı “süreç” diye ayrabileceği, üç farklı ölçekten kaynaklanan üç farklı açıklama getireceğim.

İkinci aşamada, “düzeylerin ayrımı ve sınırlar sorunu” adını verdiğim konuyu ele alacağım.

Bu da beni üçüncü aşamaya getirecek. Bu bölümde başlığı oluşturan “Kapitalizm ahlaki midir?” sorusuna cevap vermeye çalışacağım.

Son olarak da, Blaise Pascal'ın günümüze uyarlanmış şekilleriyle “gülünçlük” ve “zorbalık” kavramlarının etrafında, “düzeylerin karışmasına” değineceğim.

[illegible]

Ahlaka Geri Dönüş

Önce sorunun ne olduğunu anlayalım. Burada ya da medyada “ahlaka geri dönüş”ten kasıt, bugün gençlerin anne ve babalarından ya da büyükanne ve büyükbabalarından daha ahlaklı oldukları değil. Ahlakın esasen söylem olarak geri dönüşü. İnsanların daha ahlaklı olması değil, ahlaktan daha fazla söz etmeleri. Aslında, ahlak insan davranışlarının gerçeğinde daha az bulunduğu için ahlaktan daha çok bahsettikleri şeklinde bir varsayım öne sürebiliriz. Bunu yok sayamayız. Ama sonuçta ahlaktan bahsediliyor. Ahlakın söylemlerde ve kaygılarda birinci sıraya oturacak şekilde bu geri dönüşü ciddiye alınması gereken toplumsal bir olgudur.

Peki, bu geri dönüş neden? Üç farklı zamanda gerçekleşen ve birbirini tamamlayan üç açıklama yapacağım dedim. Birinci açıklama bir tarihçinin kısa dönem diye tanımlayacağı, yirmi-otuz yıl gibi bir kuşak aralığını kapsayan süreçle ilgili.

İki kuşak, iki yanılı

Sanırım, ahlakın bu geri dönüşünü konuya biraz mesafe alarak, özellikle de bugünün gençlerini, yani 1990-2000 döneminin yirmili yaş gençliğini, yirmi-otuz yıl önceki kendi zamanımızın gençliğiyle, diyelim ki, bir tarih almış olmak için, 1968'lerde yirmi yaşında olanlarla, karşılaştırarak daha açıkça kavrayabiliriz. Bu, "68'liler" dediğimiz kuşak. Ben de bu kuşağın bir parçasıyım ve ömrümün en güzel birkaç hatırası, gururlanmadan ve hayıflanmadan söylerim ki, bu döneme ait. Ama elbette, geçmiş özlemi var olsa bile, düşüncenin yerini tutmaz.

Otuz-otuz beş yıl önce, bu dönemi yaşayanlar hatırlayacaktır, ahlak zihnimizi pek kurcalamazdı. O zamanlar moda töre tanımazlıktı, tam gaz özgürleşmekti. Aramızdan en filozof olanlar Nietzsche'yle övünürlerdi; iyinin ve kötünün ötesinde yaşamak istiyorduk. Filozof olmayanlarsa, o dönemin sloganlarını fakültelerinin duvarlarına yazmakla ya da konuşmalarında onaylamakla meşgullerdi. Hatırlarsınız: "Yasaklamak yasaktır", ya da "Vakit kaybetmeden yaşayalım, engel tanımadan zevk alalım".

Ne kadar da güzeldi, ne kadar da güzel olurdu gerçek olabilseydi! Böyle olmadığını anlamamız yirmi yıldan fazla zamanımızı aldı. Bir bahar aralığında ve gençlik mazeretiyle de olsa bütün ahlaki kaygılardan özgürleşebileceğimizi sandığımızı anlamamız da bir o kadar zamanımızı aldı (bazılarımız için bu süre daha kısa olmuş olabilir). Bu inancın ya da yanılısının açıklaması o yıllarda, özellikle üniversite gençliğinde, *siyasi bütünlük ideolojisi* diye adlandırdığım bir ideolojinin hâkimiyetiydi. Bu sadece militanları değil, bu küçük çemberin ötesinde, bütün bir kuşağı etkiliyordu. Siyasetin dışında kalmak düşünülemezdi bile. Siyasi hareket doğaldı. 60'lı 70'li yıllarda her şey siyasetti. O zaman dediğimiz gibi hem her şey siyasiydi

(bu gerçekten de böyleydi ve hâlâ böyle), hem siyaset her şeydi – ki bu ilkinden tamamen farklıdır (her şeyin siyasi olduğuna hâlâ inanıyorum ama siyasetin her şey olmadığından da son derece eminim). Ama o zamanki aklımızla her şey siyasetti, siyaset her şeydi ve hatta iyi siyaset ahlakın kendisiydi. Bir hareketi ancak ve ancak siyasi olarak doğruysa ahlaklı bulurduk. İşte böyle heyecan dolu ve vicdanlı bir militan ahlakıydı bizimkisi. Ama bu gerçekten de bir ahlak mıydı?

Khâgne'dan* tanıdığım ve o yıllardaki en yakın arkadaşımın gözünü kırpmadan “Dostum, bende ahlak filan yok!” deyişini hatırlıyorum. O anda ona duyduğum saygı bir kat daha artmıştı... Hoş bir çocuktuk, öyle de kaldı. Bir sineğe bile zarar veremezdi (aşırı sağcı bir sineğe belki). Ama ahlak olayını gereksiz ve tehlikeli bir hayal gibi görürdü. Pek çoğumuz gibi hem Nietzscheci hem de Marksistti. İnsan doğasına karşı gelen bu iki yönelim (solcu bir Nietzsche ve töretanımaz bir Marx) bizi kendimizi fazla sorgulamaktan kurtarıyordu. Ahlak mı dediniz? Köleleştiren bir Yahudi-Hristiyan ideolojisi derdik. Görev mi dediniz? Küçük burjuva ideolojisi derdik. Nietzsche'nin dediği gibi ahlaka ölüm, yaşasın devrim ve özgürlük! Gençlerin saflığı işte... Hayran olduğumuz büyüklerimizin de o yıllarda gözümüzü açmak için pek bir şey yaptığı söylenemez diğer taraftan. Sartre bile ahlak dersi vermeyi bırakmıştı. Çok daha saygı duyduğumuz Althusser ve Foucault'ya sözcük bile gülünç gelir olmuştu. Deleuze Spinoza'yı mı övmüş? Hem de ne övmek! Ama her şeyden önce Spinoza'daki “töretanımazlığı”¹ müjdelemektir

(*) Fransa'nın en ünlü üniversitelerinin edebiyat bölümlerine girebilmek için verilen hazırlık okulları – ç.n.

1 Gilles Deleuze, *Spinoza, Philosophie Pratique*, II, 2, Edition de Minuit, 1981, s. 33. “Dévalorisation de toutes les valeurs et surtout du bien et du mal (au profit du “bon” et du “mauvais”): Spinoza immoraliste” [Tüm değerlerin, özellikle de iyinin ve kötünün değersizleştirilmesi (“iyi” ve “kötü” uğruna): Ahlakdışı Spinoza] (PUF, 1970, s. 27; genişletilmiş yeni basım, Edition de Minuit, 1981, s. 33). Bu küçük kitap bir başyapıttır. Ama Deleuze'un Spinoza'ya Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

onunki. O zamanın ruhu böyleydi: Cömert ve çelişkili. Ahlakı baskıcı, kısırlaştırıcı olduğu ve suçluluk duygusu yarattığı için ahlaksız bulurduk. Hiç ihtiyacımız da yoktu zaten. Siyaset onun yerini tutardı ve her şeye de yeterdi.

Yirmi-otuz yıl sonra, resimdeki değişim göz alıcı. Siyaset artık pek ilgi çekmiyor, özellikle de gençler arasında. Siyaset gençler arasında ancak bir eğlence konusu olarak konuşuluyor, o da siyaseti *les Guignoles de l'Info*'da* alay konusu olarak gördükleri için. Gençler siyaset alanından topluca çekilmişken, yeni isimler altında da olsa (çünkü "ahlak" sözcüğü pek yaşlı işi kaldı: Gençler büyük bir zevkle daha çok insan haklarından, insani yardımdan, yardımlaşmadan bahsediyorlar), kimi ahlaki kaygılara yönelik göze çarpan bir dönüş yaptılar.

Birkaç örnekle bu "ahlak neslini" somutlaştıralım.

Bizim ülkemizde gençlere en beğendikleri kişinin kim olduğu sorulan anketler düzenli olarak yapılır. Bu anketin otuz yıl önce yapıldığını varsayarsak, cevaplar büyük ihtimalle iki karşıt grupta toplanırdı: Bir yanda, mesela güzel yüzü öğrenci yatakhanelerinin duvarlarını, üsleyen Che Guevara'cılar, diğer yanda komutan de Gaulle'cüler. Yani, 60'lar 70'ler gençliğinin cevapları birbirine zıt iki siyasiye dikkat çekerd (ki bunlar siyasi oldukları için birbirlerine zıtlardı: Siyaset tanımı gereği çatışmacıdır). 80'ler 90'lar boyunca, yanılmıyorsam hâlâ daha, en yüksek beğeniyi alan kişi Rahip Pierre'di.** Ama Rahip Pierre katolik rahip kim-

yeniden okuyuş biçimi onu zamanı gelmeden bir nevi Nietzscheci durumuna sokuyor ki bu spinozacılığın ruhuna da yazısına da sadık bir okuma değildir. Bu konuda kendimi "Spinoza" makalesinde ifade ettim. *Dictionnaire d'éthique et de philosophie*, Monique Canto-Sperber, PUF, 1996.

(*) 1988'den beri televizyonda gösterimde olan bir Fransız kukla programı. Her akşam yayınlanan program Fransa ve dünya gündemindeki siyaseti ve siyasetçileri tiye alıyor – ç.n.

(**) Katolik Fransız rahip (1912-2007). İkinci Dünya Savaşı'nda direnişçi olan ve sonrasında milletvekilliği yapmış olan Rahip Pierre bugün toplumda daha çok sosyal yardımlaşma alanında tanınır. Fakirlik ve konut sorunlarına karşı pek çok dernek ve harekete önyak olmuştur – ç.n.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

liğiyle dinî kişilik olarak değil, fakirlerin, dışlanmışların koruyucusu olarak insancıl ve ahlaki bir kişilik olarak beğeni kazanıyor. Zaman değişiyor işte... Yirmi yıl içinde mücadeleden uzlaşmaya, Che Guevara ve de Gaulle'den Rahip Pierre'e geçtik. Bu kişiliklerin hepsine saygım var olmasına da, gene de hatırı sayılır bir yol kat etmişiz.

Dilerseniz, bu "ahlak neslini" somutlaştırmaya birkaç örnekle devam edelim.

Yoksulluğa karşı ne yapmalı? Ötuz yıl önce bazıları derdim derdi, bazıları büyüme, ilerleme, siyasete katılım gibi şeyler... 80'lerden beri çoğu gencin ve toplumumuzun büyük kesiminin cevabı oldukça farklıdır. Yoksullukla nasıl mücadele edileceği konusunda, tabii ki. *Restaurants du coeur** vasıtasıyla.

Peki, dış siyaset konularında, mesela savaşımlara karşı nasıl mücadele etmeli? Cevap: İnsani yardım, *Sınır Tanımayan Doktorlar*, vd.

Peki ya göç sorunu ve göçmenlerin entegrasyon sorunlarına çözüm ne olabilir? *SOS Racisme*.**

Yirmi yıldır, ortak, sosyal, mücadelecî –yani siyasi– sorunlara çözüm önerileri neredeyse her defasında, hadi duygusal demeyelim de, kişisel ve ahlaki yönelimde. Bu öneriler kendi içlerinde son derece saygıdeğer (tabii ki *Gönül Restoranları*, *Sınır Tanımayan Doktorlar* ya da *SOS Racisme*'e hiçbir itirazım yok). Ama bu öneriler sosyal, çatışmalı ve siyasi soruları çözmek için, hatta daha bu soruları kendi kendine sorabilmek için bile yetersiz kalıyor.

Dedim ya yirmi yıl önce siyaset her şeydi ve iyi bir siyaset

(*) "Gönül Restoranları". 1985'de Fransız komedyen Coluche tarafından kurulan bu dernek yoksullara bedava yemek dağıtır. Dernek Fransa'da toplumun her kesiminden destek ve bağış almaktadır – ç.n.

(**) 1984 yılında kurulan ve ırkçı eylemleri ve söylemleri takip ederek kamuoyunu bu konuda uyarmayı amaç edinen dernek – ç.n.

bize gereken tek ahlaklı. Bugünün çoğu genci içinde her şey ahlakta; iyi ahlakı iyi siyaset için yeterli görüyorlar.

İki kuşak, iki yanlış.

Yirmi-otuz yıl önce siyasetin ahlakın yerini tutabileceğine inanmak bir yanlış idi. Bugünse, insan hakları ya da insani yardım adı altında yeniden kutsanmış ahlakın siyasetin yerini tutabileceğine inanmak, ya da inandırmak, bir yanlış.

Yoksulluğu, işsizliği, dışlanmayı ortadan kaldırmak için *Gönül Restoranları*'na güvenmek kendi kendini aldatmaktır.

İnsani yardımı dış politikaya eş koşturmak, göç politikaları yerine de ırkçı karşıtlığını sürmek kendi kendini aldatmaktır.

Ahlak ve siyaset, ikisi elzem ve farklı şeylerdir. Bunları birbirine karıştırmak ikisinin de özünü tehlikeye atmak demektir. İkisine de ihtiyacımız var, ikisi arasındaki farklılığa da. Bize kendisini siyasete indirgemeyecek bir ahlak ve kendisini ahlak haline getirmeyecek bir siyaset lazım.

Böylece, ahlaka geri dönüşü anlamak için, öne sürmek istediğim ilk açıklamayı tecrübeye dayanan şekilde bir kuşaktan –siyaset her şeydir diyen 68 kuşağından– başka bir kuşağa –ahlak her şeydir diyen kuşağa (ki bu “ahlak kuşağına”, tuhaf bir şekilde aynı zamanda “Mitterand kuşağı” da denilebilir)– geçiş olarak tasvirleyebiliriz. Bugünün gençleri kendi ortak kaderleri üzerinde yeterince etkin olmadıklarını hissettikleri için –ki aslında siyaset bu etkinliğin kendisi– ahlaki değerlere yöneliyorlar. Aslında, bu ilk açıklama iki şeyi gösteriyor. Bir yandan, gençlerin ahlaki ve insani olarak talepkâr olmasından tabii mutluluk duyarız, ama bir yandan da bu durumun tüm siyasi yatırımların zararına olmasından kaygılanırız. Bugünün Fransa'sında zayıf nokta, kimilerinin düşündüğü gibi ahlak değil, siyaset. Hoş duygular coşuyor, ama seçimlerde oy vermeme oranı ve uçlardaki oylar sürekli artıyor (21 Nisan 2002'deki başkanlık seçimlerinin birin-

ci turunda bu oranlar sırasıyla %40 ve %35'ti). Demokrasi-mizin gidişatı hiç iyi değil ve bu gidişat bütün toplumumuz için endişelendirici bir araz.

Hiçbir kuşak ölümsüz değildir. Bana öyle geliyor ki bu "ahlak nesli" ömrünün sonuna yaklaşıyor. Beni böyle düşünmeye iten ne? Hayır, kesinlikle siyasete kitlesel bir giriş değil! Böyle bir şeyi geçen başkanlık seçimlerinin birinci ve ikinci turu arasında binlerce genç sokaklara döküldüğünde bir anlığına da olsa umabilirdik... Ama bu Le Pen'e, ırkçılığa, yabancı düşmanlığına karşıydı: Esasında bu siyasiden çok ahlaki bir mücadeleydi. Bu durum olayı kötölemek demek değil, tam tersine. Ama şunu farketmekte yarar var ki ülkemizin gençleri, Chirac ikinci defa seçildikten sonra, kendilerini insancıl ve iyi niyetli bir apolitikliğe bıraktılar (bir zamanlar bunun adı "insan haklarıcılık"tı). Son dönemdeki emeklilik kanunu değişikliğine ve yerinden yönetime karşı gelişen hareket ise, gençleri ilgilendirmemesinin ötesinde, siyasi bir mücadeleden çok, kazanılmış hakların korunması, hatta korporatizm adına gelişti. Siyasi partilerin gösteri alanlarında çoğu kez yuhalanması bir tesadüf değil...

Birkaç yıldır (başka türlü bir küreselleşme için) harekete geçen küreselleşme karşıtlarımın ki ise daha ileri bir hareket: Onlar siyasi bir mücadele veriyor. Ama gençler arasında bile azınlıkta kalmanın ötesinde, bu hareket ahlaki ya da insani bir kaynaktan ilham alıyor ve biraz da olsa açık siyasi bir çıkış ya da program yaratmakta zorluk çekiyor. Hakkında ne düşünersek düşünelim, José Bové'yi, Che Guevara ya da General de Gaulle'le karıştırmayız.

Beni bu ahlak neslinin sonunun yaklaştığını düşünmeye iten şey başka bir şey. Ne peki? Bu durumu anlatmak için verdiğim örneklerin bizzat kendisi. Rahip Pierre, Gönül Restoranları, Sınır Tanımayan Doktorlar, SOS Racisme... Bu dört kurumun hepsi bugün var olmaya devam edi-

yor ama hiçbirinin on beş yıl önce sahip olduğu lekesiz ruh-
tan ya da yaşattığı ortak heyecandan eser kalmadı. Hatırla-
yınız: Rahip Pierre'in en yükseldiği dönem (50'li yılları say-
mazsak) 80'lerin sonu 90'larm başıydı. Aynı şekilde, Gönül
Restoranları'nın ve Sınır Tanımayan Doktorlar'm ya da SOS
Racisme'in en gözde olduğu yıllar (Sloganlarını hatırlayın:
Küçük sarı el, "dostuma dokunma", vb.) hep 80'lerin sonu
90'ların başıydı. Kısacası, bu örnekler yaşlandı. Alışkanlık-
tan ya da tembellikten yeni örnekler bulmadığımı sanma-
yın sakın. Aynı kitlesellikte ve aynı kalıcılığa sahip ve yakın
zamana ait başka örnek yoktu. İşte bu kuşağın sona geldiği
varsayımını öne sürmemdeki sebep bu. Yerine neyin gelece-
ğini göreceğiz.

Ben peygamber değilim. Elimden gelen tek şey şu ana ka-
dar olanları gözlemlemek ve olabildiğince önceden öngör-
meye çalışmak. Son dönemde gençliği kitlesel olarak ilgilen-
dirmiş ve aynı zamanda da zengin bir anlama sahip bir olay
bulmaya çalışalım. ("Aynı zamanda da zengin bir anlama sa-
hip" diyorum yoksa aklınıza geçtiğimiz senelerdeki dünya
futbol kupaları ya da tele-gerçeklik (*reality show*) program-
ları gelebilir. Bunların popülerliğine şüphe yok ama anlam
olarak, bomboş demesem de, oldukça sınırlı.) Son dönem-
de gençliği kitlesel olarak ilgilendirmiş ve aynı zamanda da
zengin bir anlama sahip bir olay aradığımda, aklıma açık ara
önde gelen bir tek olay geliyor: Dünya Gençlik Günleri'nin*
(*Les Journées mondiales de la jeunesse* - JMJ) şaşırtıcı ve hatı-
rı sayılır zaferi. Altı yıl önce bir milyondan fazla gencin Pa-
ris'te Papa 2. Jean Paul'ün etrafında toplandığını gördük (bu,
eğer yanılmıyorsam 1968'den beri ülkemizdeki en kalabalık
gençlik buluşmasıydı). Geçen sene Toronto'da (ki protestan

(*) Katolik Kilisesi tarafından her yıl düzenlenen, dünyanın her yerinden Katolik
gençleri bir araya getiren ve Papa'nın da katıldığı toplantı. Bu sürekli ve dünya
çapındaki organizasyonla gençlerde Katolik Kilisesi'ne ve topluluğuna ait ol-
ma hissi yaratmak hedeflenmektedir – ç.n.

toprağıdır) dört yüz bin genç yetenekli, karizmatik, medyatik, ama aynı zamanda da, kabul etmek lazım ki, yaşlanan ve gençlere yönelik söylemi de laf ebeliğinden hallice olan Papa'nın etrafında toplandı.

Papa'nın Paris'e gelişinden sekiz gün önce *Le Monde*'da okuduğum bir yazı piskoposluğun JMJ'lerin "öngörülebilir yenilgisi"nden bahsediyordu. Oysa, öngörülebilir yenilgiden öte tamamen beklenmedik ve yankı uyandıran bir zaferle karşılaştık.

O günlerde Paris'teydim... Beni etkileyen sadece kalabalık değildi. Oradaki atmosfer, sevinç, huzur, yeni bir türün "huzurlu gücü" olarak etkiledi beni.

Kısacası varsayımım, her şey siyaset diyen 68 kuşağından ve her şey ahlak ve insancılık diyen kuşaktan sonra oluşmaya çalışan belki de "ruhani kuşak" diye adlandırabileceğimiz ve onyıllardır modası geçmiş sandığımız ruhanilik sorununu yeniden yapılandıran bir kuşak.

Ruhani soru nedir peki?

Siyasi soru, basitleştirecek olursak, haklı mı haksız mı, sorusudur. Ahlaki soru, iyi mi kötü mü, insani mi insani değil mi, sorularıdır. Ruhani soru, anlama dair ve dolayısıyla, günümüz deyimiyle, anlamsızlığa dair sorudur. Gençlerimizin, yani futboldan, Biri Bizi Gözetliyor'dan ya da Star Akademi'den başka şeylere kafa yoran herkesin, akıllarında ve kalplerinde birkaç yıldır ilk sıraya yerleşen sorunun bu olduğunu düşünüyorum.

Bu bir varsayım değil, ısrar ediyorum. Bunu kanıtlamak için başka örnekler bulabiliriz.

Rahip Pierre'den sonraki kim olabilir? Bugün Rahip Pierre'in on yıl önce gençlerin ve daha az gençlerin kalplerinde yarattığı atmosferi yaratabilen bir tek kişi görebiliyorum: O da Dalai Lama. Ama bu evrimde beni şaşırtan bir şey var. Az önce de söylediğim gibi Rahip Pierre çok popülerdi. Ama po-

püerliğini Katolik bir papaz olarak değil fakirlerin ve dışlan-
mışların koruyucusu olarak kazandı. Dalai Lama'da durum
tam tersi, popüerliğini Tibet'in haklarının koruyucusu (yani
insancıl) kişiliğinden se ruhani öğretmen kişiliğine borçlu. O
yüzden Rahip Pierre'den Dalai Lama'ya geçmek sadece bir in-
sandan başka bir insana geçmek değil, bir sorudan başka bir
soruya geçmektir. Özünde ahlaki bir sorudan ("Fakirler için
ne yapıyorsun?") ruhani bir soruya ("Hayatının anlamı ne-
dir?") geçiyoruz. Bu iki sorunun birbiriyle bağlantılı olduğu
doğru. Ama birbirlerinden bir o kadar da farklılar.

Diğer bir örnek: 90'ların sonunda Fransa'da edebiyatta-
ki en şaşırtıcı başarı hangi esere ait? Üçüncü dünyadan ge-
len tanınmamış bir yazar ve anlaşılmaz bir başlığı olan, için-
de bir sayfa bile cinsellik, bir satır bile şiddet bulunmayan
bir kitap... Ve bu kitap bir yıldan fazla en çok satanlar liste-
sinde birinci sırayı korudu! Paulo Coelho'nun *Simyacı*'sını
okuyanlar konunun ne olduğunu bilirler: Ruhani bir arayı-
şın öyküsü. Kitap on yıl önce çıkmış olsaydı büyük ihtimalle
göze çarpmazdı. Yirmi yıl sonra belki de çoktan unutulmuş
olacak. Ama doğru zamanda geldi ve kitabın kalitesiyle bi-
raz da orantısız biçimde, önemli bir başarı kazandı. Ama tam
da ortalama bir kitap olarak (kimilerinin dediği gibi bir baş-
yapıt olmadığı gibi başkalarının başarısını çekemeyen Paris-
li pek çok aydının dediği gibi beş para etmez bir kitap da de-
ęil) toplumsal bir olaya işaret ediyor. O yüzden de en azın-
dan bu nedenle bu kitabı göz ardı etmek bir hata olur.

Yine edebi hayattan bulduğum bir başka örnek: Christi-
an Bobin'in *Le Très Bas* kitabının, baskı sayısı olarak değil
ama bir başyapıtı yakışacak başarısı. 60'lı 70'li yıllarda kim
Saint François d'Assise'e* adanmış bir kitabın, basın ve te-

(*) 1181-1226 yılları arasında yaşamış Katolik İtalyan din adamı. Dua, fakirlik, di-
ni yayma ve yaradılışa saygı gibi özellikleriyle tanınan Fransisken Dinî Toplu-
luğu'nun kurucusu – ç.n.

levizyon reklamı olmadan, iki yüz bin adet satacağını hayal edebilirdi?

Son örnek, daha doğrusu bir fıkra, Michel Serres'in kendi eğitimci hayatına gönderme yapan şu sözü: "Otuz yıl önce öğrencilerimin ilgisini çekmek istediğimde siyasetten, güldürmek istediğimde ise dinden konuşurdum. Şimdi tam tersini yapıyorum: İlgiilerini çekmek istediğimde dinden, güldürmek istediğimde siyasetten bahsediyorum..." Bu söz yeter de artar bile. Beni bu sözden haberdar eden arkadaşım –ben ve bundan bahsettiğim diğer meslektaşlarım gibi– bunda ciddi bir doğruluk payı olduğunu düşünüyordu.

Beni iyi anlamanızı isterim. Ruhani sorunun ülkemizin gençliğini ilgilendiren tek ya da en önemli soru olduğunu söylemiyorum. Spor ve müzik, az önce dediğim gibi, onları kuşkusuz daha çok heyecanlandırıyordur. Michel Houellebecq ya da Catherine Millet de edebî başarılarını ruhaniliklerine değil, kitaplarındaki cinselliğe borçlular (ve bu hiç de küçümsenecek bir şey değil. Özellikle de Houellebecq söz konusu olunca: Nihilizmi böylesine yetenekli ve doğru çizmek, aslında, hayatın anlamı sorusunu sormanın başka bir yolu). Sonuçta, bütün bunlar gösteriyor ki sadece siyasi soru değil ahlaki ve insani sorular da ilk sırada değiller artık. Buna karşılık, ruhani soru uzun zamandır olmadığı kadar gündemde.

Bu durum, her modada olduğu gibi, karışıklık tehlikesini beraberinde yaşıyor. 60'larda ve 70'lerde (kişisel ve varoluşsal sorunlar da dahil olmak üzere) her sorunu siyasetle, 80'lerde ya da 90'larda (siyasi ve sosyal sorunlar da dahil olmak üzere) her sorunu ahlak ve insancılıkla çözmeyi beklemek ne kadar saçmaydıysa, bugün de (ahlaki ve ekonomik sorunlar da dahil olmak üzere) her sorunu ruhani hayata yönelerek çözmeyi beklemek tabii ki saçma olur. Birkaç sene önce televizyonda bir budist keşişle yaptığım tartışmayı anımsıyorum. Keşiş bana diyordu ki: "Kendimizi değişt-

tirmeden toplumu değiştiremeyiz.”. İyİ niyetli görünen bu söz bana tehlikeli geliyor. Eğer bireyler adalet uğruna savaşmak için adil olmayı beklerlerse adaleti asla sağlayamayız. Eğer barış uğruna mücadele etmek için huzura ermeyi beklerlerse barışa asla erişemeyiz. Eğer özgürlük adına çarpışmak için (içsel olarak) özgür olmayı beklerlerse özgürlüğe asla ulaşamayız. Yeryüzündeki kötükleri yenmek için de cennete gitmeyi bekleyelim bari... Tam tersine, insanlık tarihi bir toplumu değiştirmenin ruhaniyetten ya da kendi üzerine çalışmaktan bağımsız bir görev olduğunu kanıtlıyor. Fransız Devrimi’ne ya da Popüler Cephe’ye* bakın. Tam tersinin de doğru olduğunu belirtmek lazım: Bir toplumu değiştirmek insanın kendisini değiştirmesine yetmez. Otuz yıl önce birçoklarının düşündüğünün aksine, siyaset bilgeliliğın yerini tutamaz. Şimdi birçoklarının sandığının aksine, bilgelik de siyasetin yerini alamaz. Bütün modalar gülünçtür. Bütün tek konu delilikleri (*monomanie*) tehlikelidir. Ama sonuçta, şu anda yapmakta olduğumuz gibi, bir modadan diğerine geçmek anlamsız ya da önemsiz bir durum değildir.

Kendini arayan bu “ruhani kuşak” birgün kendini bulacak da olsa, kuşkusuz ne ahlaki sorunun yerindeliliğini ortadan kaldırır ne de bizi bu sorudan azad eder. Bir kuşaktan diğerine, bir yanılgıdan diğerine geçmek her şeyi açıklamaya yetmez. Her ne kadar geçmişe dair olsalar da, yapmamız gereken iki açıklama daha var. Bunlar daha önemli olabilirler. Her halükârda daha kalıcı oldukları kesin.

Kapitalizmin “zaferi”

Ahlaka geri dönüşe ikna olmak için ikinci açıklama, bir tarihinin deyimiyle “orta vade”yle ilgili.

(*) Front populaire.1936-1937’de Fransa’da iktidara gelen sol partiler koalisyonu – ç.n.

20. yüzyılın tamamına yayılmış olan bir süreç. Ben bu sürecin daha yakın zamanda vuku bulan son kısmıyla ilgileniyorum. Özellikle de sonuyla, yani 80'lerin sonunda Sovyetlerin çöküşüyle (bu çöküş çok daha erken, bir tarih vermek gerekirse 1917'de başlamış bir süreci en azından geçici olarak sona erdirmiştir). *Kapitalizmin zaferi* dediğimiz şey bu. Diğer sistemin çökmüş olmasına hiçbir itirazım olmamasına rağmen bu deyim beni biraz şaşırtıyor, çünkü birbirine rakip iki sistemden birinin çöküşü ile diğerinin zaferi anlamına gelmez. Pekâlâ ikisi birden de çökebilir. Ne mantık çerçevesinde ne de tarihî açıdan düşünülemez şey değil bu. Tüm benzetmeler gibi aksak olacağını bilsem bile yine de, Spartaküs'ün başarısızlığının Roma İmparatorluğu'nu kurtarmaya yetmediğini hatırlatırım.

Ancak şurası açık, diğer sistem, Sovyet Bloğu diyelim, çöktü.

Peki, bunun ahlaka dönüşle ne ilgisi var? İlgisi şu: Değer rakibe göre biçilir. Tüm soğuk savaş yılları boyunca, sonra da barışçı bir arada yaşama döneminde, kapitalizm, liberal Batı, o zamanki tanımla *özgür dünya*, komünist sisteme karşıtlığı üzerinden kendini ahlaki olarak yeterince meşru hissedebiliyordu. Komünizmi, kollektivizmi ve totalitarizmi mutlak kötü olarak görenlerin (yani bizim memleketlerimizde çoğunluğu oluşturan ve Che Guevara'dansa General Charles de Gaulle'dan yana olanların) gözünde sonuç mutlaktı: Kapitalizm, bu mutlak kötüye karşı gelerek, ahlaki olarak kendini meşrulaştırıyordu. Bu meşrulaştırma her ne kadar kendini –zıttıyla, farklılığıyla açıklayan– tersine bir ispatlama olsa da, yine de bir haklı çıkarmaydı. Brejnev zamanında Batı ne kadar da güzeldi! Ama işte şimdi, kültürümüzün ihtişamını ve tazeliğini yeniden gözler önüne serecek bir zıtlık, bir Brejnev daha yok...

Şöyle düşünebilirsiniz: “Brejnev yok ama Bin Ladin var.”

Kuşkusuz. Ama bu ikisi aynı şey sayılmaz! İlk olarak, görünüş –ki bu önemli bir unsur– ve karizma açısından bu kişiliklerin birbirleriyle alakası yok. Fransa’da en genç komünistlerden en inanmışının bile Brejnev’in fotoğrafını odasının duvarına astığını düşünemiyorum; ağlanacak kadar gülünç bir durum olurdu bu. Ama bugün ülkemizde binlerce gencin Bin Ladin’in güzel ve yumuşak yüzünü duvarına asmayı düşündüğüne eminim, hatta yüzlercesi asmıştır bile.

İkinci olarak da içerik olarak bir fark söz konusu. Brejnev iyisiyle kötüsüyle (daha çok kötüsüyle) kapitalizmden başka bir sosyal, siyasi ve ekonomik seçenek sunuyordu: Başka bir sosyo-ekonomik, ve dolayısıyla siyasi sistem, Marksist anlamıyla sosyalizmdi bu. Bin Ladin tarafındaysa böyle bir şey söz konusu değil. Suudi Arabistan, Bin Ladin’in arzularına daha uygun, hatta hiç olmadığı kadar köktenci ya da İslâmcı da olsa, sonuna kadar kapitalist bir ülke olarak kalacak. İslâm’ın –sistemimizin üzerine kurulduğu– üretim ve değiş tokuş araçlarının özel mülkiyetini, açık piyasayı, maaşlı işi yasaklamadığını görüyoruz. Bin Ladin kapitalizmin dışında bir sosyal ve ekonomik sistemi temsil etmiyor. Ama başka bir ahlaki, başka bir medeniyeti temsil ediyor. Yani, Brejnev’den Bin Ladin’e geçmek Batı dünyası için sadece bir rakipten diğerine geçmek değil. Bir sorudan bir diğerine geçiş söz konusu, siyasi bir sorudan (kapitalizme taraf mısın, karşı mısın?) daha çok ahlaki ve medeniyetle ilgili (kısaca söyleyecek olursak, Batı’nın laik ve liberal değerlerine karşılık İslâmcı köktenci değerlerle ilgili) bir soruya geçiş.

Tabii ki Batı’nın hâlâ rakibi var. Ama kapitalizmin rakibi kalmadı. Ya da, rakibi olsa da –ki olması çok daha iyi olur– onun yerine koymak isteyebileceğimiz inandırıcı modeller gibi görünmüyor. O halde kapitalizm bütün çarpıklıklarına, bütün adaletsizliklerine rağmen, hemen hemen ideolojik bir tekele sahip denebilir. Bu durum zehirli bir hediye-

ye benziyor. Tarihî rakibini (komünizm) kaybettiği anda bu rakibin kendisine gümüş tepside sunduğu karşıt meşruiyeti de kaybetmiş oldu. Kapitalizmin zaferi yerini şaşkınlığa bıraktı. Öyle ki bu zaferi bir hiç için kazandığından şüphe duyuluyor. Ne için yaşayacağını bilmedikten sonra kazanmak neye yarar? Ama kapitalizm bu soruyu sormaz kendine, gücünü de bundan alır zaten. İşlemeye devam etmesi için *anlama* ihtiyacı yoktur. Bu ihtiyaç insanlara dairdir, medeniyetlere dairdir. Batı'nın hâlâ dünyaya önerebileceği bir şeyleri var mı? Kendi değerlerine onları savunacak kadar inanıyor mu hâlâ? Yoksa, bu değerleri uygulamaktan aciz biçimde ölümünü beklerken yaptığı tek şey üretmek ve tüketmekten, yani iş yapmaktan mı ibaret?

Toplumlar boşluktan ölesiye korkarlar. Rakibinin gümüş tepside kendisine sunduğu karşıt meşruiyeti kaybettiği için toplumumuz kendini başka bir şeyle temize çıkarmalı. Alternatif bir seçeneğin yokluğunda bulacağı ancak değerler, idealler, yani ahlak anlamında kendi içinde üretebileceği olumlu bir meşruiyet kaynağı olabilir.

Bu da tarihî olarak “ahlak kuşağı”na denk geliyor ve bu kuşağı açıklamaya katkıda bulunabilir. Bambaşka bir diğer olay da yine aynı şeye işaret ediyor: Sovyet Bloğu'nun çöküşü de ahlak sorusuna gönderme yapıyor.

“Tanrı'nın ölümü”

Ahlaka dönüşü açıklamak için önermek istediğim üçüncü açıklama bir tarihçi deyişiyle “uzun vade”yle ilgili. Pek çok yüzyıla yayılmış bir süreç. Rönesans'ta başladı, Aydınlanma dediğimiz 18. yüzyılda hızlandı ve 19. ve 20. yüzyıllarda da devam etti. Bugün, özellikle Fransa'da bu sürecin neredeyse tamamlandığını görüyoruz. Bu bir laikleşme, dinin etkisinden çıkma, yani bizim ülkemizde Hristiyanlık'tan uzaklaş-

ma süreci. Esasında, bu 18. yüzyılın sonunda Nietzsche'nin –ünlü deyişiyle– Tanrı'nın ölümü olarak tanımladığı süreç. “Tanrı öldü. Onu biz öldürdük.”² Max Weber de bu süreci sosyolojik olarak kendi tarzında inceledi ve –Marcel Gauchet'nin de son dönemde yeniden gündeme getirdiği deyişiyle– “dünyanın büyüünün bozulması” olarak tanımladı.³

Bunun anlamı ne?

Kısaca yinelemek gerekirse, iki deyişten en ünlüsü Nietzsche'ninki: “Tanrı öldü.” Bu lafı kelime anlamıyla almak gerektiğini anlamışsınızdır. Nietzsche Tanrı'yı yok saymaz, eğer varsa zaten ölümsüzdür Tanrı. Hatta ben şunu da ekleyeceğim: Tanrı yoksa da yine aynı şekilde ölümsüzdür...

Tanrı'nın öldüğünü söylemek –bana göre ve Nietzsche'nin kimi zaman hissettirdiği gibi– bugün Tanrı inancının geçer-siz olduğu anlamına gelmez. Tabii ki Tanrı'ya inanmak hâlâ mümkündür. Şu anda ve bu salonda Tanrı'ya inanan herkes için Tanrı yaşıyor. Geçen yüzyıllardan fark, bu inancın –sosyologların deyişiyle– günümüzde tamamen kişinin özel hayatına çekilmesi. Bireysel olarak Tanrı'ya inanabiliriz ama artık diğerleriyle sosyal olarak inanç birliği içinde olmak zorunda değiliz. Bu durum hepimiz ve her birimiz için geçerli. Bir üniversite öğretmeni Tanrı'ya inanabilir ama artık bilgisini ve yetkinliğini sağlama almak için Tanrı'ya sığmaz.

2 Bkz. *Le Gai Savoir* [Şen Bilim], III, s. 108 ve 125 ve *Ainsi parlait Zarathoustra* [Böyle Buyurdu Zerdüş], I, Prologue, s. 2.

3 Max Weber, “Le métier et la vocation du savant” [Bilgenin mesleği ve vazifesi] (1919), *Le Savant et le Politique* [Bilge ve Siyaset], Plon, 1959, yeniden basım 10-18, 1963; özellikle s. 69-71'e bakınız; Max Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme* [Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu], Plon, 1964, yeniden basım Pocket, 2002. Marcel Gauchet, *Le désenchantement du monde* [Dünyanın büyüünün bozulması], Gallimard, 1985. Max Weber'e göre “dünyanın büyüünün bozulması” tuhaf biçimde Yahudilikten itibaren başlıyor ve Hristiyanlıkla, özellikle de Protestanlıkla devam ediyor: Bu tek tanrılı dinler “selamete ulaşma yolu olan” büyüyü ortadan kaldırdı (Max Weber, *Éthique Protestante*, s. 117 ve 134). Ateizm ise selameti yok sayarak aynı yönde daha ileri gidiyor.

Bir şirket patronu Tanrı'ya inanabilir ama ortakları ve çalışanları karşısında gücünü meşrulaştırmak için Tanrı'ya artık sığınmaz. Bir siyasetçi Tanrı'ya inanabilir ama programını ya da yaptıklarını açıklamak için Tanrı'ya artık sığınamaz. Laikleşmenin maaliyeti bu. Bireyler hâlâ Tanrı'ya inanıyor olabilirler ama toplumumuz bütünlüğünü bu inanç üzerine kuramaz artık. Bu da toplumsal yapıyı kırılgan hale getiren büyük bir boşluk yaratıyor. Nietzsche'nin deyişine verdiğim anlam şu: Tanrı sosyal olarak öldü.

Bu durum akla, hemen hemen hepsi toplumla ilgili olan, pek çok önemli soru getiriyor. Dinî bir *birlik* üzerine kurulamayacaksa, ulusal *topluluktan* ya da Avrupa *topluluğundan* geriye ne kaldı? Çünkü esasında, dinî birlik topluluğu oluşturur, tersi mümkün değildir. Halihazırda bir topluluk var diye dinî birlik oluşmaz. Tam tersine, bir dinî birlik olduğu için –ve eğer bir topluluk var ise– yanyana gelmiş ya da yarışma içindeki bireylerden değil de bir topluluktan söz edebiliriz.

Peki o zaman, *dinî birlik* kalmadıysa *topluluktan* nasıl bahsedebiliriz?

Birkaç yıl önce Michel Serres'i "religion" (din) sözcüğünün etimolojisini yaparken dinledim. Michel Serres, köken-bilimciler tarafından en sık benimsenen etimolojiyi savunuyordu. Buna göre, "religion" sözcüğünün kökeninde bulunan Latince'deki *religio* sözcüğü "birbirine bağlamak" anlamına gelen *religare* fiilinden geliyor. "Buna göre," diyordu Michel Serres, kendisinden önce de bahsedildiği gibi, "din insanları birbirine bağlayan şeydir". Yani din insanları topluca Tanrı'ya bağlayarak birbirlerine bağlayan şeydir. Michel Serres'in getirdiği yenilik şu eleştiride: Eğer din bağlayıcı ise dinin karşıtı, çoğu kez düşünüldüğü gibi, dinsizlik değil bağızsızlıktır. Michel Serres dinin karşıtını diğer bir deyişle bağızsızlık [*négligence*] olarak yorumluyor ve bu sözcüğün

etimolojisini (bana hâlâ kuşkulu ve yaklaşık görünse de) bağ yokluğu olarak açıklıyor.

Bu eleştiriden yola çıkarak, bugün bizi tehdit edenin gelenellen bir bağımsızlık çağı, yani bütün basitliğiyle tam bir sosyal bağların çözülmesi durumu olduğunu kolaylıkla söyleyebilirim. Artık herhangi bir şeyle birlik haline gelemeyen vatandaşlarımızın tek yapabildikleri, sosyologların bireyselleşme dedikleri, kendi küçük iç dünyalarını geliştirmek.

Bireyselleşmenin zaferi toplumumuzun ekonomik sistemini tehdit etmiyor. Bu zafer elbette ki kapitalizmle uyumlu hatta belki de kapitalizmin vücut bulmuş hali. Zira bireyselleşme iyi tüketiciler yaratır. İyi yaşamak da bir gereklilik olduğu için aynı zamanda da elverişli üreticilerin oluşmasını sağlar. Toplumumuzun ekonomik altyapısı için hiçbir tehlike söz konusu değil; en azından bir süre daha böyle devam edebilir. Ama bu sistem bağ kurmakta güçlük çekecek, bir topluluk yaratmakta başarısız olacak; bugünün değişimiyle, anlam yaratmakta zorlanacak. Şimdiye kadar medeniyetsiz toplum görmediğimizi hatırlayalım. Ve kendi medeniyeti yok olduktan sonra uzun süre varlığını sürdürebilen toplum da pek az gördük.

Beni endişelendiren Tanrı'nın ülkemizdeki sosyal ölümünün aynı zamanda en azından Batı'da ruhun, yani saygıdeğer her türlü ruhani hayatın, sonu demek olması. Pazar sabahları kiliseler boş kalırken yapabildiğimiz tek şey süpermarketlere akın etmek.

Bu duruma sevinirsek hata etmiş oluruz. Bir ateist olarak şunu söylememe izin verin: Süpermarket kilisenin yerini tutamaz. Ve eğer bir toplumun özellikle de gençlerine verebileceği tek şey süpermarketse o toplumun geleceği geçmişte kalmış demektir. Gençler de bunu hissediyor olmalılar. Sanırım JMJ'lerin başarısını da bununla açıklayabiliriz.

Peki bunun ahlaka geri dönüşle ilgisi ne? Çünkü bana bu

durum ahlaktan ziyade ruhanilikle ilgili, diye karşı çıkabilirsiniz... İkisiyle de ilgili. Anlam, bağ, topluluk soruları sorulduğu için ruhanilikle ilgili olduğu gibi, birazdan değineceğim gibi, kurallar ve değerlerle ilgili meseleler söz konusu olduğu için ahlakla da ilgili.

Tanrı'nın ölümünün ahlaka geri dönüşle ne ilgisi var? Bence şu: Hristiyan Batı'mın iki yüzyıllık geçmişinde "Ne yapmalıyım?" sorusuna cevap, genel hatlarıyla rahipleri, kilisesi ve emrettikleriyle, Tanrı'dan geliyordu. Ve Batı tepeden tırnağa dindar bir medeniyet olduğu için cevabı kendiliğinden verilen bu soru çok da kafa yormuyordu.⁴ Doğduğumuzda, ya da hemen sonrasında özünde dinî olan bir çeşit hediye paketi veriliyordu (Hristiyan Batı ile kast ettiğim bu). Doğal olarak bu paket bir ahlak içeriyordu. Bu ahlak sorun olmak bir yana cevabın ta kendisiydi.

Evet. Şimdi "Ne yapmalıyım?" sorusuna Tanrı cevap vermiyor artık. Daha doğrusu Tanrı'nın cevapları giderek toplumca daha az duyulmaya başladı. Bunun dini uygulayan Hristiyanlarda, özellikle de gençlerde böyle olduğunu belirtelim. Bütün anketler dini uygulayan Hristiyanlarda, özellikle de elli yaşın altındakilerde, Kilise'ye ya da rahibe ahlaki bağlılık hissinin olmadığını ortaya koyuyor. Doğum kontrolünü ve evlilik dışı cinselliği düşünsenize. 2. Jean Paul'ü alkışlayan binlerce gençten hangisi evlenirken bakire olmayı önemsiyor? Kaçı doğum kontrol hapını ya da prezervatifi bıraktı?

Yani, "Ne yapmalıyım?" sorusuna Tanrı artık cevap vermiyor ya da cevabı gittikçe duyulmaz oluyor. Ama soru hâlâ gündemde. Öyle ki "Ne yapmalıyım?" sorusunu her birimiz kendimize sorabileceğimiz en kişisel soru olarak kabul ediyoruz ve bu soruya (ne Tanrı, ne rahip, ne genel sekre-

4 Bu durum özellikle katolik dünya için geçerli. Protestanlar "özgür muhasebe" kavramı sayesinde kişisel vicdanı öne çıkarttılar. Ama bu vicdan da İncil vasıtasıyla vahye ve üstün bir hukuka itaat ediyordu. "Özgür muhasebe" özgür düşünce değildir: Protestan reformunda da ahlak dine itaat etmiştir.

ter...) kimsenin bizim yerimize cevap veremeyeceğini düşün-
nüyoruz. Bu da sorunun önemini biraz daha artırıyor. Ate-
izmin ahlaki soruyu hükümsüz bırakacağını düşünenler ne
saf! Aslında tam tersi, daha az din sahibi olduğumuz için ah-
laka daha çok ihtiyacımız var çünkü Tanrı artık “Ne yapma-
lıyım?” sorusunu cevaplamadığından, bir cevap bulmak bi-
ze düşüyor. Bu yüzden feci şekilde ahlaka ihtiyacımız var!
Hatta daha önce hiçbir medeni insanlığın ihtiyacı olmadığı
kadar ihtiyacımız var. Çünkü üç bin yıldır hiçbir toplum bu
derece laikleşmemişti; üç bin yıldır hiçbir zaman derinlik-
lerinde bizimkisi kadar az dindar bir toplum tanımamıştık.
Sonuç şu: Ahlaka bugün duyulan ihtiyaç üç bin yıldır olma-
dığı kadar büyük.

Dostoyevski’nin bir kahramanı diyordu ki: “Eğer Tanrı
yoksa her şeye izin var.” Ben zevkle tam tersini söylüyorum:
Eğer Tanrı var olsaydı her şeye izin olurdu, yani sorunu ona
havale edip (ki aslında sorun baştan çözülmüş olurdu) sa-
kince hayatın sonunu bekleyebilirdik. İyilik yapmak mı? Ne
gerek var! Mümkün olan bütün iyilikler zaten Tanrı’da var!
Kötülük yapalım mı? Ya boyun eğmesek? Neden olmasın
ki? Eğer Tanrı varsa nasılsa sorgusu olacak! Peki eğer Tan-
rı yoksa? Alçak, çirkin, bencil, kötü olmanın ne cezası ola-
cak? Eğer Tanrı yoksa, vazgeçmek ya da beklemek söz ko-
nusu olamaz, ne yapabileceğimize veya ne yapamayacağımıza
acilen karar vermemiz gerekiyor.

Diğer bir değişle, dinin bir ahlakı var. Bu ahlak dinden
kaynaklandığı için ikinci sırada geliyor. Eğer din ortadan
kalkarsa, ahlak da ilk sırayı alır.

“Ahlaklı girişim” modası

Söylediklerimizi özetleyelim. “Ahlaka geri dönüşü” anlamak
için üç açıklama getirdim: Bir kuşaktan diğerine geçiş ve bu

geçişin ortaya koyduğu siyasi buhran; Sovyet Bloğu'nun çöküşü ve kapitalizmin rakibinin gümüş tepside sunduğu karşıt meşrulaştımayı kaybetmesi; Tanrı'nın sosyal ölümü ve "Ne yapmalıyım?" sorusunun herkesin kendi sorusu haline gelmesi. Bu üç açıklamayı uç uca eklerseniz ahlaka geri dönüşün yalnızca bir moda olmadığını göreceksiniz. Bu, önümüzdeki yıllarda kafamızı meşgul edecek ve kaderinin belirlenmesinde medeniyetimizin en azından rol oynayacağı, temel bir soru.

Yani incelemekte olduğumuz sadece bir moda sorunu değil. Ama moda bir soru. Modanın gerçek sorularla ilgileniyor olduğunu görmek sevindirici. Başlarken, moda işin içine girince doğal olarak ortaya bir karmaşa çıkıyor, demiştim. Ahlak modası da bundan payını alıyor. Bu özellikle de özel şirketlerin dünyası için geçerli. "Şirket etiği modası" diye adlandırabileceğimiz bu moda, çoğu modada olduğu gibi, bize yıllar önce Atlantik ötesinden geldi. Aslında bu daha önce bahsettiğim "ahlaka geri dönüş"ün yöneticilikle ilgili yorumundan başka bir şey değil.

Olay nedir peki? Burada da olay davranışlardan çok söylemi ilgilendiriyor. Şurada burada duyduğum, mesleki ya da genel basında okuduğum eleştiriler şunlar: "Etik (kast edilen şirket etiği) şirket ortamını iyileştirir, verimliliği artırır"; "Etik ürün ve hizmetlerin kalitesini, böylece de satışı artırır"... Kısacası etik rekabeti artırır, etik sattırır! Atlantik ötesinde "Etik kazandırır," denir: Etik para eder. Hatta bazıları pazarlamayla etiğin garip aşklarının bu ucube meyvesini tanımlamak için tuhaf yeni bir sözcük uydurdu: "*marketing*" (Pazar etiği)...

Bu söylemlerin yeşerdiği tek yer Amerika Birleşik Devletleri değil. Birkaç yıl önce elime geçen Essec-IMD'nin (ünlü ekonomi ve ticaret okulunun sürekli eğitim dalı) bir duyurusu "İş etiği yöneticiliği" eğitimi başlattığını bildiriyor-

du. Eğitimin altın cümlesi şuydu (duyurudan alıntı yapıyorum): “Etik, bir kazanç kaynağıdır.” Bu çerçevede, vergiler hariç, 98.000 Frank –Avro’dan önceydi– gibi önemsiz bir ücret karşılığında bir eğitim öneriliyordu.

İtiraf etmeliyim ki “etik kazandırır”, “*markethique*” ya da “etik, bir kazanç kaynağıdır” gibi sözler beni şaşırtıyor ve hatta olaya çekimser yaklaşmama neden oluyor.

Şaşkınlığımın ilk sebebi şu: Erdemin tek başına para kazandırdığını ilk kez görüyorum.

Şaşkınlığımın ikinci sebebi de şu: Bazen ya da genelde dürüstçe para kazanılabileceğine hiç bir itirazım yok. Ahlakla ekonominin, görevlerle çıkarların bazen ya da sık sık beraber yürüyebilecek olmalarına da itirazım yok. Ama şunu belirtmek isterim ki bu durumlarda zaten hiçbir sorun, özellikle de hiçbir ahlaki sorun yok.

Bir örnek verelim. Mesleğinizde A ve ya B seçenekleri arasında bir tercih yapacaksınız. A’yı seçerseniz harika bir kadın ya da harika bir erkek olacaksınız ve çok para kazanacaksınız. B’yı seçerseniz kepaze olacaksınız ve çok para kazanacaksınız. Ne yapacağınıza karar vermek için başınızı ellerinizin arasına alıp uzun uzun düşünmeye, bir danışman tutmaya ya da bir filozofa fikir sormaya gerek yok. Herhalde A’yı seçeceksiniz çünkü hem ahlak hem de çıkarınız sizi oraya yönlendiriyor! Bu durumda hiçbir sorun, özellikle de hiçbir ahlaki sorun yok.

Gazetelerimizde ve seminerlerde *şirket etiği* denen şeyin bu tip sorunları, yani aslında olmayan sorunları, çözme sanatı olup olmadığını kendime sormadan edemiyorum.

Şaşkınlığımın üçüncü sebebi ise şu: Hem ekonomi hem ahlak, hem görevleriniz hem de çıkarlarınız sizi A seçeneğine yönlendirdiği için tabii ki A’yı seçeceksiniz. Ama A’yı görev bilinciyle mi, çıkarınız için mi, ahlaki nedenlerle mi, ekonomik nedenlerle mi seçtiğinizi bilemiyoruz. Varsayım

gereği ikisi de aynı yönü işaret ettiğinde hangi güdünün daha belirleyici olduğunu nasıl anlayabiliriz? Herkes bunu kendine soracak. Ama sanırım biraz akli başında ve alçakgönüllü olmak çıkar için davrandığımızı görmemize yetecektir. Bu durumda ahlaka uygun olsun olmasın, eylemimizin, Kant'ın dediği gibi, hiçbir ahlaki değeri kalmaz, çünkü bir eylemin ahlaki değerini belirleyen, herkesin bildiği gibi, eylemin sonucundan ve getirebileceği çıkardan bağımsız olmasıdır.⁵

Bunu, biri bana, diğeri piyasaya dair (yani uzaktan ya da yakından hepimizi ilgilendiren) iki örnekle açıklamama izin verin. Müsaadenizle önce kendi örneğimle başlayayım, böylece daha önemli olanla bitirebilirim.

Diyelim ki bu akşam arkadaşlarımla yemek yerken şöyle bir laf ediyorum: “Ey dostlar, bu sefer ahlaki olarak kendimden memnunum! Bütün bir öğleden sonramı geniş bir kitle önünde ekonomi ve ahlak hakkında bir konferans verecek geçirdim. İki saat süren sunumumdan sonra üç saat de

5 Çıkardan bağımsız olma kavramı için bkz. Kant, Emmanuel, *Fondements de la métaphysique des mœurs* ve *Saf aklın eleştirisi*, Diyalektik, 1. bölüm, 9. kısım. Kimse Kantçı olmak zorunda değil, ki ben de Kantçı sayılmam. Burada “geçici olarak Kantçı bir duruş” almamın sebebi başka yerlerde değindiğim ve sunumu oldukça ağırlaştıran etik-ötesi sorunları tekrarlamadan konunun özüne gelebilmek. Kant ahlak konusunda en azından olgusal olarak haklı: Ahlakı içimizde yaşadığımız, ya da yaşadığımızı inandığımız gibi tasvir ediyor. Herkes bir hareket çıkar amacıyla yapıldığı zaman (örneğin bir karşılık elde etmek için yapılan hizmet gibi) kendine has ahlaki değerini kaybettiği hissine kapılır. Bu yüzden faydacılara sonuna kadar katılmakta zorlanırsınız. Ahlakın sosyal ya da bireysel bir faydası olmasına kimse karşı çıkmaz. Ama ahlak ancak bu faydaya indirgenmediği ölçüde tam olarak ahlakidir. Yoksa, insanlığın iyiliğine olacağı iddiasıyla bir çocuğa işkence etmeye (örnek Dostoyevski'den) ahlaki olarak hakkımız olurdu, ki bunu elbette kabul edemeyiz. Bunun yanında çıkar katiyen ahlakla bağdaşmaz diye birşey de yok. Ama ahlakı gözden çıkarmadan bu ikisini bağdaştırmamız mümkün değil. “Çıkardan bağımsız olma” durumu (*désinterressement*) bu anlamda fenomenolojik olarak belirleyicidir. Ahlakı bir hareket bir çıkar amacı güdebilir. Ama ancak hareketin ardındaki güdünün bu çıkardan ibaret olmadığı zaman –yani en azından kısmi olarak “çıkardan bağımsız” olduğu zaman– ahlaki bir değerden söz edilebilir.

tartıştık! Bu bir aydın, bir filozof ve bir vatandaş olarak görevlerimi yerine getirdiğimin kanıtı değilse nedir?” Arkadaşlarımın tek yapacağı, bu sözlerle şaşırırsalar da beni ahlaken onaylamak olacaktır. Ta ki içlerinden biri “Peki, bunun için sana para ödediler mi yoksa gönüllü olarak mı yaptın?” diye sorana kadar. Ben de dürüstçe şöyle yanıtlarım: “Gönüllü mü? Hayır. Para ödediler. Hatta, üniversiteden alışık olduğumuz cimrilik bir yana, son derece düzgün bir ücret ödediler.” Bu durumda, arkadaşlarım karşı çıkarlar: “Konferansını para karşılığında vermene hiçbirimizin itirazı yok: Yapılan her iş bir ücreti hak eder ve konferansını da dürüstçe verdiğine hiç süphemiz yok. Ama, gayet iyi bir para karşılığı verdiğin bir konferans için kendini bu derece takdir etmeni ahlaken biraz küstahça buluyoruz! Kant’ı bir daha okusan iyi olur,” diyecektir filozof arkadaşlarım, “konferansın karşılığında bir çıkar elde ettiğin anda, ahlaka uygun davranmış da olsan, konferansının hiçbir ahlaki değeri kalmaz çünkü bu eylemi çıkarın için gerçekleştirdin ve bir eylemin ahlaki değeri eylemin çıkardan bağımsız olmasında yatar.” Arkadaşlarımın bu tepkisi haklıdır ve tam da bu nedenle bugün aranızda olmaktan ötürü kendimi tebrik etmek aklımdan bir an bile geçmedi.

İkinci örneğimiz Kant’tan. Bu örneğin bir tüccarla ilgili olması ilginç. Kant’ın ifadesiyle, müşterilerini kaybetmemek için dürüst olan “uyanık bir tüccar” örneği bu. Uyanık tüccar maldan çalmaz, herkes için aynı fiyatı uygular, para üstünü verirken, Kant’ın dediği gibi “müşterisi bir çocuk bile olsa”⁶ aynı titizliği gösterir. Çok iyi. Peki neden? Çünkü tüccarımız yakalanan ilk küçük dolandırıcılığın zarara sebep olacağını, hem de uzun vadede şuradan buradan çöpleneceği birkaç kuruştan daha çok kaybettireceğini çok iyi

6 Kant Emmanuel, *Fondements de la métaphysique des mœurs*, I, Delbos-Philonenko, Vrin, 1980, s. 62.

bilir. Fazla düşünceli bir dürüstlük... ve tamamen bencilce... Kant bu tüccarın tamamen ahlaka ve ödevde uygun davranıldığını belirtiyor. Bu tüccarın ödevi ne? Dürüst olmak. E, tüccarımız dürüst olmasına dürüst. Ama Kant diyor ki, evet ödevde uygun davranıyor ama eylemi ödev güdüsüyle gerçekleştiriyor. Ödevde sadık kalıyor ama çıkar dürtüsüyle hareket ediyor. Dolayısıyla Kant'a göre bu eylem ahlaka uygun da olsa hiçbir ahlaki değer taşıyor. Çünkü eylem bir çıkar güdüyor ve bir eylemin ahlaki değerinin koşulu eylemin getireceği çıkardan bağımsız olmasında yatar.

Bir kez daha gazetelerimizde ve seminerlerimizde basitçe *şirket etiği* denen şeyin bu tip sorunları çözme sanatı olup olmadığını kendime soruyorum. Şüphesiz ahlaka uygun eylemler, inkâr etmiyorum, ama ahlaki hiçbir değerleri yok. Bu gazete ve seminerlerde uzun uzadıya şirket etiğinin sizin (yani şirketinizin) çıkarınıza bir "kâr kaynağı" olduğu anlatılıyor. Benim bir itirazım yok. Ama eğer etik bir kâr kaynağıysa ahlakın bununla ne ilgisi var? Bu işletmeyi, pazarlamayı, yönetimi ilgilendiren bir konu, ahlakla ilgisi yok.

Kısacası, bu etiği her sosa katınca ve her yerde mutlaka olmasını (hem de kâr getirmesini) isteyince sonunda ahlakın sulandırılmasından ve bir araç haline gelmesinden ve dolayısıyla da (ciddi ve çıkar hesaplarından uzak) gerçek ahlakın yok olmasından endişe ediyorum.

Ahlakı her sosa katıp her yere iliştmek yerine, ki bu ahlakın ortadan kalkmasının en iyi yolu, farklı *düzeyler* diye adlandırdığım birkaç farklı alan arasında ayırım yapmayı ve aralarındaki sınırları olabildiğince açık biçimde göstermeyi isterim.

Sınırlama Sorunu ve Düzeylerin Ayrımı

Sınırların belirtilmesi neden sorunlu bir iş? Çünkü bir budalanın, bir 68 kuşağının ya da bir namussuzun benimsediği “her şey mübah” felsefesinden vazgeçtiğimizde neyin mübah olmadığı sorusuyla karşı karşıya kalıyoruz. Bunu sordüğümüz zaman da sınırlar meselesi çıkıyor ortaya..

Teknik-bilimsel düzey

Örneğin, bugün teknik bilimlerin, özellikle de canlıyla ilgili bilimlerin sınırı nerede? Biyolojinin sınırı ne? Özellikle de, insanlığın kalıtsal mirasını devretmeye yarayan oluşturm hücreleri üzerinde yapılan genetik oynamaların sınırı var mı? Ya da insanoğluna uygulanan klonlamanın sınırları (koşulsuz mutlak sınır da dahil olmak üzere) nerede başlar, nerede biter? Biyoloji bu sorulara cevap veremez. Yeteri kadar ileri olmadığı için mi? Yani on-yirmi yıl sonra mı ancak cevap verebilir? Hayır. Biyoloji bu soruya asla cevap veremez çünkü bu sorunun cevabı onda değil. Biyolojinin ancak bize en azından bugün hangi genetik oynamanın teknik

olarak mümkün olduğunu hangisinin mümkün olmadığını, ama ileride bilimsel olarak düşünülebilir olduğunu söyleyebilir. Aynı şekilde klonlama için, biyoloji bu işin nasıl yapılacağını söyleyebilir ama yapılması gerekip gerekmediğini söyleyemez. Yani biyoloji bize biyolojik olarak neyin yapılabilir olup olmadığını söyler. Ama ne biyoloji ne de diğer bilimler olasılık dahilinde olan konularda biyolojinin asla aşmaması gereken sınırları kesinlikle koyamaz. Biyolojinin sınırları nedir? Sorunun cevabı biyolojide değil.

İkinci örnek: Ekonominin sınırları nerede başlar nerede biter? Piyasanın ve piyasa kurallarının sınırları nedir? Aklıma birkaç yıl önce katıldığım ve çoğu ekonomist olan uzmanlar önünde büyük şirketlerin patronlarını toplayan bir konferans geldi. Parlak ekonomistlerden birinin genel toplantıda bize şunları söylediğini hatırlıyorum: “Uzun zamandan beri kakaonun rayici edep sınırlarını zorlayacak kadar düştü.” Kendisine ne demek istediğini anladığımı ve onunla tamamen aynı fikirde olduğumu söyledim. Ancak, edebin ekonomik bir kavram olmadığını da hatırlattım.

Kakaonun rayiç sınırı nedir? Ekonomi bu soruya cevap bulamaz. Bir bilim olarak ekonomi ancak bugünkü rayicin ne olduğunu gösterir, ki bu çok zor bir iş değil, ya da (on beş gün, altı ay, on yıl sonra...) öngörülebilir rayiç hesapları yapar. Hangi denge mekanizmalarıyla bu rayicin kalıcı olacağını, istikrar kazanacağını vb. ölçebilir. Ama, kakao rayicinin altına asla inmemesi gereken bir alt sınır belirlemek ekonominin yapabileceği bir şey değildir. Ekonominin sınırı nedir öyleyse? Bu soruyu ekonomi yanıtlayamaz.

Burada, Pascal'ın düzey tanımıyla,¹ birinci düzeyle, ya-

1 Pascal'ın düşüncesinde düzey kimi yasalarla yönetilen, bir modele göre düzenlenmiş ve bu nedenle de diğer düzeylerden bağımsızlaşan özerk ve homojen bir bütündür. Jean Mesnard, “Le thème des trois ordres dans l'organisation des Pensées”, *Thématique des Pensées* içinde, Vrin, 1988, s. 31. Pascal'ın düzeyleri beden düzeyi, akıl ya da mantık düzeyi, ve gönül ya da merhamet düzeyidir.

ni ilk seviyeyle, (kendi iç tutarlılığı olan ve diğer alanlardan nisbeten bağımsızlığı olan) ilk alanla karşılaşmış bulunuyoruz. Buna *teknik-bilimsel düzey* diyelim. Aslında *ekonomik-teknik-bilimsel düzey* daha açık ve tam bir adlandırma olur. Ama, öte yandan da bu ürpertici derece ağır bir tanım olur ve gereğinden fazla söz söylemek olur. Zaten ekonomi hem bir bilim hem de bir teknik değil midir? O zaman biz bu düzeyi teknik-bilimsel düzey olarak adlandırmaya devam edelim ama ekonominin de, bütün diğer bilimler gibi bunun bir parçası olduğunu unutmayalım.

Söz konusu teknik-bilimsel düzey içsel olarak mümkün olma mümkün olmama karşıtlığı etrafında yapılır. Teknik olarak yapabileceklerimiz (mümkün olanlar) ve yapamayacaklarımız (mümkün olmayanlar) var. Bilimsel olarak düşünülebilir olanlar (mümkün doğrular) ve düşünülebilir olmayanlar (kesin yanlışlar) var. Fakat, mümkün olanla olmayan arasındaki bu içsel sınır teknik-bilimsel düzeye sınırlarını gösteremez. Neden? Bu sınırlar tarihsel olarak değişip duruyor da ondan! Zira bu, tehlikeli bile olsa (atom bombasını düşünün), bilimsel ve teknik ilerleme dediğimiz şeyin ta kendisi. On yıl önce imkânsız olan bir şey belki bugün mümkün. Bugün imkânsız olan bir sürü şey yirmi-otuz yıl içinde son derece mümkün olacak. Yani mümkün olanla olmayan arasındaki bu içsel sınır teknik-bilimsel düzeyin sınırlarını belirlemiyor ancak bu düzeyin şimdiki durumuyla gelişim çizgisini göstererek bu düzeyin yapısını belli ediyor. Öyle ki, eğer bu teknik-bilimsel düzeyi kendi içinden gelen dinamiğe bırakırsak, gidişat biyolog Jacques Testart'ın beraber katıldığımız bir konferansta "teknik evrenin tek prensibi" olarak adlandırdığı şeyi haklı çıkarır. Bu eskiden Gabor

Bu kavram üzerine en belirleyici metin için bkz. 308. ve 793. arası paragraflar. *Oeuvres Complètes*, Lafuma, Seuil, Coll. "L'intégral", 1963; *Pensées* [Düşünceler] konusundaysa ilk sayı Lafuma baskısının, ikinciyse Brunschvicg baskısının.

yasası dediğimiz şey: “Mümkün olan her şey her zaman yapılır.” Ben de şunu eklerim. Evet, ama tek bir koşulla: Piyasası olduğu sürece.

Oysa ki bugün mümkün olan şey özellikle korkutucu bir hal alabilir (piyasasıyla beraber). Teknolojik ilerleme hiçbir şeyin garantisi değil. Bize karşı dönebilir ve hatta insanlığın varlığını tehdit edebilir –örneğin, genetik oynamalarla, olası bir nükleer savaşla ya da kirlilikle, ozonu delen sera gazlarının etkisiyle... Ekonomi ise, daha basitçe, daha gündelik hayat boyutunda ama daha dramatik şekilde, milyonlarca çağdaşımızın yaşam koşulunu –hatta yaşamlarını– tehdit ediyor. Londra ya da New York’ta kakaonun bir ton başına yirmi kuruşluk her kaybı kakao üreticisi ülkelerde on binlerce insanı yoksulluk sınırının altına düşürüyor. Bu düşüş rayicin yükselmesini sağlamasa da, bizi, kendimizi piyasa kanunlarına huzurla bırakmamızı engelliyor.

Kısacası, teknik-bilimsel düzeyi kendi içinden gelen dinamığa bırakacak olursak, mümkün olan her şey her zaman yapılır. Oysa ki bugün mümkün olan aslında korkulacak olandır.

Öyseyle, yani bilimsel olarak düşünülebilir ve teknik olarak mümkün olan her şey gerçekleşmesin istiyorsak, bu teknik-bilimsel düzeyi sınırlandırmak bizim görevimiz. Bu düzey kendi kendini sınırlandırmaktan aciz olduğuna göre –biyolojiye biyolojik sınır, ekonomiye de ekonomik sınır olmaz– onu ancak dışarıdan sınırlandırabiliriz.

Hukuki-siyasi düzey

Peki bu teknik-bilimsel düzeyi kim dışarıdan gelip sınırlandıracak? *Hukuki-siyasi düzey* olarak adlandırdığım ikinci düzey. Somut olarak: Yasa, devlet. Bugün teknik olarak mümkün olan yaratıcı klonlamayı ya da genetik oynamaları

yapmaya hakkımız olup olmadığını kim söyleyecek? Cevap: Yasa yapıcılar, yani demokrasilerimizde vekiller aracılığıyla temsil olunan hâkim milletin iradesi.

Bu hukuki-siyasi düzey içeriden yasal olanla olmayanın karşıtlığı üzerine yapılır. Hukuki yönden, yasaların izin verdikleri (yasal) ve yasakladıkları (yasal olmayan) şeyler var. Siyasi olarak, yasa yapma gücü olanlar (parlementer demokrasilerimizdeki çoğunluk) ve olmayanlar (azınlık, muhalafet) var. Fransa'da buna demokratik düzen, cumhuriyet düzeni diyoruz.

Ama bu kez de, bu düzeyi kim sınırlandıracak sorusuyla karşılaşyoruz.

Bu soru şaşırtıcı gelebilir. Karşı çıkabilirsiniz: "Neden bu düzeyi sınırlandıralım ki? İlk düzeyi sınırlandırmak istemenizi anlıyoruz çünkü teknoloji ya da ekonomi başı boş bırakılırsa yaratacakları tehlikeyi hepimiz algılıyoruz. Ama ikinci düzeyi sınırlandırmak niye? Siz kendiniz söylediniz, en azından bizim ülkemizde, bu demokratik düzen cumhuriyet düzeni demek. Ne demeye demokrasiyi ve Cumhuriyet'i sınırlandırmak istiyorsunuz ki?"

Ben de size bence buna zorunlu olduğumuz için sınırlandırmak istediğim yanıtını veririm. Buna iki sebepten ötürü mecburuz: Birincisi her birimiz için geçerli olan bireysel bir sebep, ikincisi de halkımızı, ya da oluşturduğumuz halkları ilgilendiren toplumsal bir sebep.

Bireysel sebeple başlayayım. Yaşadığı ülkedeki yasalara mükemmel şekilde saygı gösteren bir birey düşünün. Yasaların izin verdiklerini yapıp yasakları asla çiğnemeyecek tam bir yasal. Ama önem verdiği tek şey de bu olsun. Bu durumda neler olabileceğine bakalım.

Bazı ticari, anlaşmalı ve özel durumlar dışında hiçbir yasa yalanı yasaklamıyor. Bu ne işle uğraştığımızla ilgili bir durum. Belki aranızdan kimilerinin, mesleki alanda yalan

söylediği ve bu sebeple de yasayı çiğnediği olmuştur. Bilmiyorum, bilmek de istemiyorum. Ama şunu biliyorum ki ben yalan söylediğimde (tabii bu herkese olduğu gibi benim başıma da çok seyrek gelen bir durum) hiçbir yasayı çiğnemiş olmuyorum.

Egoizmi yasaklayan yasa yok.

Hor görmeyi yasaklayan yasa yok.

Nefreti yasaklayan yasa yok.

Basit bir şey de olsa, kötü yürekliliği yasaklayan yasa yok.

Öyle ki bizim yasal adamımız, tam bir cumhuriyetçi olarak, yalan söyleyen, bencil, aşağılayıcı nefret duygularıyla dolup taşan tam bir kötü niyet abidesi olabilir. Bu adam yasalara uyan bir namussuz değil de nedir?

Demek ki bu ikinci düzeyde bizi, kendini yasalara tam, titiz ve mutlak saygısıyla tanımlayan ve benim *yasalara uyan namussuz* olarak tanımladığım kişiden hiçbir şey koruyamıyor. Birinci düzeyde de bizi bundan koruyabilecek bir şey bulamıyoruz. Bu yasal namussuz bilime yetenekli, teknik olarak başarılı olabilir. Bu durumda, tehlikeli de olsa, oldukça verimli işler çıkarabilir ama bu onu daha az namussuz yapmaz. O zaman, kişisel olarak bu yasal namussuzdan korunmak için bu iki düzeyin bize sunduklarından farklı bir şey bulmalıyız ki teknik olarak mümkün ve hukuki olarak yasal olan her şey yapılamasın.

Bu aklımdaki kişisel sebepti.

Beni hukuki-siyasal düzeyi sınırlamaya iten ikinci sebep toplumsal bir sebep. Bunu açıklamak için bir öykü anlatma izin verin. Olay birkaç yıl önce ders verdiğim dönemde Sorbonne'da geçiyor (sanırım siyasi felsefe dalında bir lisans dersiydi). O yıl programa "Halk" dersi koymuştuk. Dersi veriyorum, metinleri açıklıyorum... Üçüncü dönemin sonu geliyor, bir deneme konusu vermem lazım. Öğrencilerime şu soruyu soruyorum: "Halk bütün haklara sahip midir?" Kâ-

ğitları okuyorum... Ve görüyorum ki öğrencilerimizin ciddi bir çoğunluğu, beni biraz endişelendiren demokratik bir bilinçle, evet demiş, tabii ki halk bütün haklara sahiptir: Ve böyle olması da çok iyi, demokrasi de budur zaten... Alakası yok! Herkes bilir ki öyle olsaydı herkes canının her istediğini yapardı! Öğrencilerim demokrasiyle anarşiyi karıştırmamışlardı, hayır. Demokratik bir sistemde vatandaşların yasa-ya tâbi olduklarını (Rousseau vatandaşlara “tâbiler” derdi)² çok iyi biliyorlardı. Vatandaşlarla halkı da karıştırmıyorlardı. Hatta tam tersine, bana esas anlatmaya çalıştıkları şuydu: Demokrasilerde, sadece halk neyin yasal olup olmadığına karar verebilir, başka bir deyişle bireylerin özgürlüklerini sınırlandırabilir. Vatandaşlar elbette ki tüm haklara sahip değildirler; ama halk sahiptir çünkü egemen bir şekilde kimin neye hakkı var, neye hakkı yok, karar verir. Bu olmazsa ne egemenlik olur ne de yasalar.

Aslında öğrencilerim kendilerine demokrasinin ne olduğunu soruyorlardı. Halkın egemen olduğu rejim. Peki egemen kim? (Haklı olarak aynı şeyi söyleyen Hobbes, Spinoza, Rousseau’nun beraber işlediğimiz metinlerine dayanarak) Kim bütün haklara sahipse onun egemen olduğunu söylüyorlardı çünkü yasaları yapan oydu. Hatta hatırlayanlar Hobbes’un sözünü de ekliyorlardı: Eğer egemen olan tüm haklara sahip değilse, ondan da üstün bir otorite yaratmak gerekir ki haklarını aşıp aşmadığını denetlesin ve aştığında da onu cezalandırsın. Ama bu durumda da o artık egemen sayılmaz onun üstündeki egemen olur, bu durumda da sorun sadece yer değiştirmekle kalır diye ekliyordu Hobbes. Yani öğrencilerim bir demokraside halkın, egemen güç olduğu için, bütün haklara sahip olduğunu, bunun da iyi bir şey olduğunu söylüyorlardı: Demokrasinin temeli ve tanımını buydu.

2 *Contrat Social*, I, 6.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kâğıtları dağıtıyorum... Diyorum ki: “Peki, tamam, halk bütün haklara sahip. O zaman herhangi bir azınlığa zulmedebilir, örneğin Yahudi karşıtı yasalar çıkartabilir. Böylece yasal olarak cinayet işleme hakkına sahip olabilir. Ya da örneğin toplama kampları açabilir. Böylece de savaş ve saldırı hakkı olur... O zaman, dedim, Hitler’i neden eleştiriyorsunuz ki? 1933’te Almanya’ya hemen hemen demokratik bir şekilde şansölye seçildi.” Ama, dediler, onu demek istemedik. Onu demek istemediklerine kuşku yok. Ama o halde, halk bütün haklara sahip midir, değil midir?

En uyanık birkaç tanesi itiraz etti: “Sizin dediğiniz gibi azınlıklara zulüm, savaş ve saldırı hakkı, vb. olmaz. Anayasa bunları engeller. Gördüğünüz gibi, sorun yok!”

Sorun var, dedim, hem de feci bir sorun. Bunları yasaklayan o Anayasa aynı zamanda Anayasa’nın demokratik yöntemlerle değiştirilebilmesini de öngörüyor. Yani, bir halk tarihin bazı dönemlerinde herhangi bir azınlığı bastırmak isterse (ki biz maalesef bu durumların hayal olmadığını Avrupa’da gördük) ama Anayasa’nın buna izin vermediğini farkederse, Fransa’da olduğu gibi Anayasa Kurulu bir yasa-yı geri döndürecekse örneğin, bu engeli ortadan kaldırmak için Anayasa’yı toptan ya da kısmen değiştirebilir. Bu yüzden Fransa’da egemen olan halktır, Anayasa ya da Anayasa Kurulu değil. Bundan memnun olduğumu söylememe gerek yok herhalde. Bu da bizim halkın egemenliği olan demokratik sistemde yaşadığımızı gösterir, yasaların egemenliğinde –*nomocratie*– değil. Böylesi, yargıçların iktidarı olurdu ki, bu bana artık bir ideal olarak görünmüyor.

Kısacası, Rousseau’nun, kendi döneminin hukuki diliyle çok iyi belirttiği gibi, “kurucu bir yasa” olamaz.³ 18. yüzyılın hukuki lügatında kurucu yasa ne anlama gelir? Bir yasanın

3 Bkz. *Contrat Social*, I, 7. R. Derathé, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, Yrin, 1979, bölüm V (“La théorie de la souveraineté”), s. 328-241. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

demokrasilerde egemenliğe sahip olan milletin değiştirmesine izin vermeyecek şekilde kendini o egemen millete dayatması demektir. Rousseau'nun dediği ise kurucu kanun yoktur çünkü egemenlik halkındır. Halk yasayı yaptığı gibi, bozabilir, yeniden yapabilir ya da değiştirebilir. Bu yüzden egemenlik doğal olarak sınırsızdır ("Egemenliği sınırlandırmak onu yok etmektir"):⁴ Çünkü onun sınırı ancak kendisi olabilir, en azından hukuki bakış açısından. Halk kendi yaptığı yasalara uymak zorundadır: Yasayı yapar ama çiğneyemez. Bu da zaten hukuk devletidir ve demokrasiyi halk diktatörlüğünden ayıran şeydir. Bu yasaya biat etme durumu bir sınır getiremez çünkü halk her an o yasaları ve Anayasa'yı değiştirmekte tamamen özgürdür. Rousseau ısrarla "hiçbir şey egemen halkı kendine karşı gelmeye zorlayamaz," der, "egemenin kendine çiğneyeceği bir yasayı dayatması"⁵ egemenliğin özüne ters düşer. Bu esas noktadır; özellikle de demokratlar için. Rousseau'nun izinden gidip kurucu yasa yoktur ve egemenlik kendine sınır koyamaz demek tam olarak şunu söylemektir: *Demokrasiye demokratik sınır konamaz*. Biyolojiye biyolojik sınır konamadığı gibi, ekonomiye ekonomik sınır konamadığı gibi demokrasiye de demokratik sınır konamaz.

Bu nedenle de demokrasinin, en kötü şeye karşı bile, hiçbir garantisi yoktur ki bunu Avrupa'da gördük.

Öyle ki, bu defa da toplu olarak her şeye hakkı olan halktan kaçabilmek için hukuki-siyasi düzeye sınır koymak zorundayız. Ama nasıl? Bu ikinci düzeye gene ikinci düzeyden bir sınır koyamayız (yasa, yasa koyucuya nasıl sınır koyabilir ki?). Hele hele ilk düzeyden hiçbir sınırlama gelemmez. Bilimsel ve teknik düzeyde gelişmiş bir halk daha az tehlikeli değildir – nazizmin getirdiği en büyük tarih trajedisi tek-

4 Rousseau, *Contrat Social*, III, 16.

5 Rousseau, *Contrat Social*, I, 7 ("Du souverain").

nik ve bilimsel olarak en gelişmiş halklardan birinde gerçekleşti. Eğer Almanlar atom bombasını Amerikalılardan önce keşfetmiş olsalardı halimiz nice olurdu?

Hukuki-siyasi düzeyi sınırlandırmak için pekâlâ iki nedenimiz var öyleyse: Biri yasal namussuzu başımızdan savmak için kişisel sebep, diğeri de en korkunç şeyleri yapabilecek şekilde bütün haklara sahip halk kâbusundan kurtulmak için toplumsal sebep. Ve bu düzey de, bir önceki gibi, kendini sınırlandıramayacağı için (demokrasiye demokratik sınır olmaz, hukuka ve siyasete hukuki ya da siyasi sınır olmaz) onu ancak biz dışardan sınırlandırabiliriz.

Ahlak düzeyi

Bu ikinci düzeyi dışarıdan ne sınırlandıracak peki?

Tabii ki tahmin ettiğiniz gibi üçüncü bir düzey (merak etmeyin toplamda sadece dört tane düzeyimiz var, çok az kaldı). Ben buna ahlak düzeyi diyorum. İşte budur. Bireysel olarak yasal namussuzluğa hakkımızın olmaması ve halkın da toplu olarak her hakka sahip olmaması hukuki ya da siyasi bir nedenden değil, ahlaki nedenlerden dolayıdır. İlk düzeydeki teknik, bilimsel, ekonomik ve ikinci düzeyde hukuki ve siyasi kısıtlamaların ötesinde kimi ahlaki zorunluluklarımız da var.

İkinci düzeyi göz önünde bulundurursak ve sadece hukuki ve kurumsal bir açıdan bakacak olursak, öğrencilerim haklı: Demokrasilerde resmî olarak halk tüm haklara sahip. Ama demokrasilerde bile halkın haklarını kısıtlayan, unuttukları üç önemli nokta var.

Birinci düzeyden kaynaklanan ilk sınırlama halkın, egemenliği tam da olsa, doğanın ve aklın sınırlarına tâbi olmasıdır. Bu noktada Hobbes, Spinoza ve Rousseau hemfikirler ve birbirlerini tamamlarlar. Egemenliğin sınırları

yoktur ama bir “haddi”⁶ vardır. Egemen olmak her şeye kadir olmak değildir. Egemen güç istediği kadar kentin yasalarına biat etmesin, gene de her istediğini yapamaz: Ne doğanın kanunlarına karşı gelebilir (buna kimsenin gücü yetmez) ne de aklın kurallarına ters düşebilir (yoksa yok olur: Akıl yoksunu bir demokrasi kalıcı olamaz).⁷ Egemen de olsa halk ancak mümkün olana kadirdir. Bu yüzden de ikinci düzeydeki kudreti birinci düzey tarafından dışarıdan sınırlandırılmıştır.

İkinci olarak, ikinci düzeyin içinde siyasi olan hukuki olanın sınırlarını aşar. Spinoza’nın deyimiyle, “çokluğun kudreti”⁸ kendini temsil eden kurumlara indirgenemez (meclis, hükümet, vb...). Bu kudret bu kurumların kurulmasına neden olur ve egemenlik de budur ama aynı zamanda direnme oyunları, karşı güçlerle ve güç ilişkileriyle bu kurumları sınırlandırır. Demokrasilerde bile halk (ikinci düzeyin bir parçası olmasına rağmen) devlet aygıtının dışında kalır. Spinoza yaklaşık olarak şöyle der: Devlet, halk yığınlarını ancak “halk yığınlarının üzerinde güç uygulayarak”⁹ yönetebilir ki bu güç ne mutlak ne de tamdır. Gerekirse, demokratik yollarla bile iktidara direnebiliriz.¹⁰ İkinci düzeyin

6 Deyim Rousseau’ya ait. *Contrat Social*, II, 4. Bu hadler ortak iyinin ve akıl egemenliğinin hadleridir. Birey kendi özgürlüğünün “toplumsal kullanımı ilgilen-diren bölümünden” vazgeçer; bununla beraber Rousseau “bu bölümün önemini sadece egemen olan belirleyebilir,” der ki, bu da söz konusu “hadlerin” sınır işlevi görmesi anlamına gelir.

7 Spinoza, *Traité politique*, IV, 4.

8 *Traité politique*, II, 17 (*multitudinis potentia*)

9 Spinoza, *Lettre 50, à Jarig Jelles. Traité politique*, bölüm III (bu bölüm “egemen iktidarların haklarının kendi güçleri tarafından belirlendiğini” ortaya koyar, IV, 1). Bu yüzden de Spinoza doğa kanunlarının etkisinden tam olarak asla çıkamadığımızı söyler: Siyaset kendini kuran ve oluşturan güç ilişkilerine boyun eğer.

10 İyi bir Spinoza okuyucusu olan Alain bunu görebilmisti: “Direnme ve boyun eğme, işte vatandaşın iki erdemi. Boyun eğerek düzeni sağlar, direnerek de özgürlüğü.” (7 Eylül 1912 konuşması). “Bu yüzden de demokrasi halkın egemenliğine indirgenemez: Egemenlik aynı zamanda yönetilenlerin iktidarın suistimaline karşı sürekli olarak direnmesidir.” (10 Haziran 1910 konuşması).

içersinde egemen gücün her şeye hakkı olmasını engelleyen şey de bu: Hukuki bir olgu bu, siyasi değil, yasal olarak böyle ama gerçekte böyle değil. Spinoza'nın deyişiyle halk yığınları, Marx'ın deyişiyle kitleler, Alain'ın deyişiyle vatan-daşlar, direnirler ve direnmelidirler.

Son olarak, öğrencilerimin göz ardı ettiği ya da bilmediği nokta şu: Ahlak vardır ve ne hukuk, ne siyaset, ne de halk her şey demek değildir. Öğrencilerim şunu unutmuştu: Her ne kadar özerk ve tutarlı bir işleyişi de olsa, hukuki-siyasi düzey de diğerleri gibi bir düzeyden ibarettir ama aynı zamanda sınırlandırılmıştır (içeriden değil dışarıdan, çünkü yasa üstüne yasa yapmak, erk üstüne erk eklemek her zaman mümkündür). Çünkü egemen halkın gücü ne ahlaki bir beklentiyi (üçüncü düzey) ne de bilimsel ya da teknik bir gerçekliği değiştirmeye yetmez. Fransız halkı (komik olacak ama) egemenliğini kullanarak güneşin dünyanın çevresinde döndüğüne ve insanların da hak ve haysiyette eşit olmadığına karar verse de bu ne (ilk durumda) gerçeği ne de (ikinci durumda) hakkaniyeti etkilemez. Bu yüzden demokrasi ne vicdanın ne de yeteneğin yerini alamaz. Bu durumun tersi de geçerli. Ahlaki vicdan (üçüncü düzey) ve (birinci düzeydeki) yetenek (ikinci düzeyde bulunan) demokrasinin yerini tutamaz. Gerçek ne emreder ne de boyun eğder. Vicdan mı dediniz? Sadece kendine tâbidir ve ancak kendine hükmeder. Rousseau'nun dediği gibi, vicdanın özgür olma biçimidir bu.¹¹

“Aksi takdirde demokrasi demokratiklikten çıkar zorba düzenine dönüşür: Bir zorba hükümdar halkın oylarıyla seçilebilir ama bu onu daha az zorba yapmaz. Önemli olan iktidarın sadece kaynağı değil aynı zamanda yönetilenlerin yönetenleri sürekli ve etkili biçimde denetlemesidir” (12 Temmuz 1910 konuşması). Alain'de merkezde duran bu direnme kavramı her şeyden önce Spinozacıdır: Bu konuda bkz. Laurent Bove, *La Stratégie du conatus, Affirmation et résistance chez Spinoza*, Vrin, 1996.

- 11 *Contrat Social*, I,8 (“sade açlığın itkisi köleliktir; kendi kendimize buyurduğumuz yasaya boyun eğmek özgürlüktür.”)

Egemenlik sahibinin bütün haklara sahip olmasını engelleyen de budur. Ahlak bunu dışardan sınırlar.

İkinci düzeyin üçüncü düzey tarafından sınırlandırılması öncelikle bireyler açısından önem arzeder. Yasa izin verse de bizim yasaklamamız gereken ya da yasa dayatmasa da bizim kendi kendimize dayatmamız gereken şeyler var. Bireyler açısından ahlak yasayı *tamamlar*. Aslında bu olumlu bir sınırlandırma: Dürüst bir adamın vicdanı bir yasa yapıcıdan daha gereklidir. Bireyin vatandaştan *daha fazla sorumluluğu* vardır.

Aynı durum, eğer (aynı zamanda birey olan) vatandaşlar kendi beklentilerine sadık kalırlarsa, toplumlar için de geçerlidir. İrkçi bir yasayı, Anayasa mümkün kılsa bile, vicdani olarak reddetmek gerekir. Demek ki ahlak toplum açısından bir kısıtlama yapıyor. Ahlaki olarak kabul edilebilir (yani meşru) olan hukuken öngörülebilir (yasal) olandan daha *kısıtlı*. Bu olumsuz bir sınırlandırma. Halk yasaların izin verdiğinden *daha az hakka* (ahlaki açıdan) sahip.

Bu iki sınırlandırmanın birinden diğerine bireyler aracılığıyla geçtiğini görüyoruz. Ahlaki sınırlar kendiliğinden vardır. Onlar olmadan halk bir efsaneden ibaret, toplum bir soyutlama ve devlet bir canavar olur.

Demokrasi ise –eğer sayısal bir zorbalığa dönüşmezse– tamamen vatandaşların insafına kalmıştır.

Bundan yıllar önce televizyonda bir tartışmada “oylarımızı zı iyiye ve kötüye göre vermiyoruz” cümlesini sarfetmiştim. Programın diğer konuğu sosyolog Alain Tourain “Tam tersine! İyiye ve kötüye göre oy veriyoruz: Bunun da adı *yasa*” diyerek karşı çıkmıştı. Ben de buna basitçe “sosyolog ahlakı” deyivermiştim. Ama bu ahlaki ciddiye alırsak ne kadar ahlaksız olduğunu görürüz. Diyelim ki bir demokraside çoğunluk ırkçılığın iyi bir şey olduğuna kanaat getiriyor. Bu karar, (ırkçılık karşıtlarının gözünde) tersinin ahlaki olarak doğru olduğu gerçeğini değiştirir mi?

Vichy döneminin Yahudi karşıtı yasalarının hukuki yön-
den geçerli olup olmadığını bilmiyorum. Bunu söylemek ta-
rihçilerin ve hukuçuların işi. Ama, üçüncü düzeye göre, bu
yasalara boyun eğmememizi ve onlarla savaşmamızı haklı
gösterecek kadar ahlaka aykırıydılar.

Doğru ya da yanlış ayrımına göre oy versek? Bu demokra-
tik değil aldatmacalı bir durum olurdu.

İyiye ve kötüye göre oy versek? Bu da demokrasi değil ni-
hilizm olurdu.

Bunların demokrasiyi tehdit eden yaklaşımlar olduğu çok
açık. O zaman buna direnmek için en az üç sebebimiz var:
Gerçek, özgürlük ve insanlık aşkı. Akılcılık, laiklik ve hu-
manizma. Bunun adı Aydınlanma değil mi zaten?

Her biri bir düzeye denk gelen ama düzeylerin içeriğinden
bağımsız üç sebep. Gerçek kendisini sevmez (yoksa Tanrı
olurdu) ve bilim de gerçeği sevmek gerekliliğini ispat etmez.
Özgürlük aşkı demokrasiye tâbi değildir. Baskıcı bir çoğun-
luk özgür zihinlerin özgürlüğü sevmesini engelleyemez. So-
nuçta, insanlığı sevmek bir ödev değildir (Kant zorla aşk ol-
maz der).¹² Bu yüzden de bu üç düzey yeterli değildir, biraz-
dan bu konuya geri geleceğim. Ama önce ahlak düzeyi üze-
rine edeceğim iki çift sözüm daha var.

Bu düzey içsel olarak iyiyle kötünün ve ödevle yasağın
karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Ahlak nedir? Yanıtı kısa tut-
mak için Kant'tan destek alacağım: Ahlak yerine getirmekle
yükümlü olduğumuz görevlerimizin toplamıdır – başka bir
deyişle, karşılığında elde edebileceğimiz ya da elde etmeyi
umduğumuz tüm ödüllerden ve sakınmak istediğimiz tüm
cezalardan bağımsız olarak kendi kendimize dayattığımız

12 “İnsanları sevmek mümkündür ama doğruyu söylemek gerekirse zorla sev-
gi olmaz çünkü hiç kimse diğerini zorla sevmez. “*Critique de la raison pra-
tique* [Pratik Akılın Eleştirisi], “Des mobiles de la raison pure pratique”, Pica-
vet, PUF, 1971, s. 87. Ayrıca bkz. *Doctrine de la Vertu*, Giriş, XII, c, Philonen-
ko çevirisi, Vrin, 1968, s. 73-74.

yükümlülüklerin ve yasakların tümüdür. Bir vicdana koşulsuz olarak kendini dayatan ve o vicdanın değerini belirleyen şeylerin tümüdür.

Bu ahlak temelinde bir tarihle ve bir kültürle ilgili olduğu için görecelidir: İnsanlığın kaynaklandığı vahşiliğe ve kendini içinden sürekli tehdit eden zorbalığa karşı koyabilmek için geliştirdiği (hem tüm medeniyetlerde ortak olarak bulunan hem de medeniyetten medeniyete farklılıklar gösteren) normların tümüdür. Ama bu ahlak izafi de olsa kendisini mutlak olarak dayatır: Ahlaki olarak yapmam gerekenler (görevlerim) ve kaçınmam gerekenler (ki bunlar yasaklardır ama olumsuz görevler olarak algılanmamalıdır) vardır. Bu nedenle ahlak her şey demek değildir (ahlakla ilgisi olmayan pek çok hareket vardır – iyi ki de böyledir: Bunlar ahlaki olarak ne gereklidir ne de yasaktır). Ve gene bu nedenle de ahlak önemli bir şeydir.

Bu defa yeni bir soruyla karşılaşıyoruz: Bu üçüncü düzeyi sınırlandırmak gerekir mi? Gerekirse nasıl?

Bence burada sınırlandırma sözcüğünü kullanmak uygun değil. İlk iki düzeyde her şeyin en kötüsünden korkulabilir. Ama ahlaktan, iyice anlaşıldığı takdirde, korkmak yersiz. Birinci düzeyde söz konusu tehdidin yasalara uyan bir namussuz ve ikinci düzeydeki de becerikli ve etkin bir namussuz olacağı açık. Ama ahlak düzeni olan üçüncü düzeyde bu tehdidin ne olacağını görmekte zorlanıyorum. Ahlakçı kesilen namussuzlar olabileceğini düşünebilirsiniz... ki bence haklısınız. Ama *ahlak*ın kendisiyle *ahlakçı* arasındaki fark ahlakın özü açısından çok önemlidir. Söz konusu fark o kadar basit ki bazen göze çarpmaz bile. Ahlakçı olmak başkalarının görevleriyle uğraşmaktır – ki bu çok daha kolaydır ve tahmin ettiğiniz gibi daha keyiflidir ama ahlakla ilgisi olmayan bir uğraştır. Alain “Ahlak asla komşu için değildir,” diyordu ve haklıydı da. Komşuna “cömert olmalısın” demek-

le cömert olunmaz. Komşuna “cesur olmalısın” demek cesur olmak değildir. Ahlakçı olmak ahlaklı olmakla aynı şey değildir. Mac-Mahon ya da püritenlerin benimsediği ahlaki düzeni benim ahlak düzeyi diye tanımladığım şeyden ayıran da bu. Ahlak düzeyi ahlakilikten uzaklaşıp ahlakçı olmaya başladı mı tehdit edici bir hal alır.

Eğer bu ayrım konusunda bana hak veriyorsanız, ahlakçı bir namussuzun neye benzeyeceğini de görebiliriz, oysa ahlaklı bir namussuzun neye benzeyeceğini görmek zordur. Bu nedenle de, diğer düzeylerin aksine, en kötüsünden korkarak ahlak düzeyini sınırlandırmamıza gerek yok.

Bu düzeyin sınıra ihtiyacı yoksa bile (çünkü fazla ahlaklı olmak diye bir şey olamaz) *tamamlanmaya* ihtiyacı var çünkü ahlak kendi kendine yeterli değil. Görevlerini hep yerine getiren bir birey düşünün, ama tek yaptığı da bu olsun. Bu kişinin namussuzun teki olmayacağı kesin. Ama bu kişi, kültürümüzde doğru ya da yanlış nedenlerden olsun tarihî olarak, ahlak bekçisi diye tanımlayacağımız biri olur. Ahlak bekçisi ahlaki kurallara noktası virgülüne kadar saygı gösteren ama özünde bir şeyin eksik olduğunu hissettiğimiz kişilik yapısıdır. Bizim kültürümüzde ahlak bekçisinde olmayan özellik nedir? 2.000 yıllık Hristiyan medeniyeti, hatta 3.000 yıllık Yahudi-Hristiyan medeniyeti bu soruya etkileyici bir açıklık ve ısrarla şu cevabı verir: Ahlak bekçisinin eksikliği sevgidir. Bu nedenle dördüncü düzeyin –şu ana kadar boş kalan– yerini iyice belirtmekte fayda var. Buna (dilini sunduğu terminolojik ayırmadan yararlanarak) etik düzey diyorum, yani sevgi düzeyi.

Etik düzey

Bu esasen son derece basit terminolojik bir anlaşma. Fransızca’da ahlak (*morale*) ve etik (*éthique*) sözcükleri aynı an-

lamda kullanılır. Ama bir sözcük bir kavramın yerini tutamaz. Burada açıklamaya vaktim olmayan (Kant'tan ve Spinoza'dan esinlenen)¹³ kimi felsefi nedenlerden ötürü, dilimizin bize sunduğu bu sözcüklerin her birini farklı anlamlarda kullanma alışkanlığı edindim. Işın kolayına kaçmak gibi de olsa şöyle diyelim: Ahlak görev duygusuyla yaptıklarımızdır; etik de sevgiyle yaptıklarımızdır. O yüzden de dördüncü düzey ahlak düzeyini sınırlandırmaktansa (ahlak ve sevgi bizi hemen hemen hep aynı hareketlere yönlendirir) onu tamamlar ve daha öteye taşır: Etik düzeye, sevgi düzeyine.

Dördüncü düzey içsel olarak neşe ve keder karşılığı etrafında yapılanmıştır. Aristo, "Sevmek zevk almaktır,"¹⁴ derdi. Spinoza bu fikri tasdik edip ekler: "Sevgi, herhangi bir sebepten kaynaklanan bir fikrin eşlik ettiği neşedir; nefret ise herhangi bir sebepten kaynaklanan bir fikrin eşliğinde gelen kederdir."¹⁵

Bu da şu anlama gelir: Etik düzeyi istek yapılandırır. Bu istek, gücünü hem ikili doğa/kültür anlamında hem de zevk/acı ve neşe/keder kutuplaşması ekseninde uygular.¹⁶ Spinoza'yla Freud da bu noktada hemfikirdirler. Ama bu konuya başka yerlerde¹⁷ fazlasıyla değindim, burada tekrar etme gerek yok.

13 "Morale ou éthique?", *Valeur et vérité*, PUF, 1994, p. 183-205. Ayrıca bkz. Eğitim ve Gelecek Araştırma Grubu (Groupe de recherche pour l'éducation et la prospective) için verdiğim konferans metni, "Éthique, morale et politique", *Parcours*, no. 9-10, Les Cahiers du GREP Midi-Pyrénées, Toulouse, 1994, s. 199-256.

14 *Éthique à Eudème*, VII, 2, 1237 a 37-40 (Décarie, Vrin, 1984, s. 162).

15 *Éthique*, III, 6. ve 7. tanımlamalar.

16 Aynı eser, 9. önerme, 1.-3. tanımlamalar.

17 *Le Petit Traité des Grands Vertus* [Büyük Erdemler Risalesi] kitabımın 18. bölümüne bakınız. Özel ve kendine has olan Spinoza ve Freud'un ilişkisi (yani bir Freud okuyucusunun Spinoza'yı kullanım biçimi) bkz. "Spinoza contre les herméneutes" isimli makalem, *Une éducation philosophique*, PUF, 1989, s. 245-264

Diğerlerinde olduğu gibi, bu düzey için de sorulacak soru sınırların nerede ya da eksikliğinin ne safhada olduğu. Dördüncü düzeyi sınırlandırmak mı gerekir, tamamlamak mı? Ve nasıl?

Öncelikle sevgiden üstün olan ve onun sınırlandıracak ya da tamamlayacak pek bir şey göremediğimi söylemem lazım. Bunun bir nedeni de Tanrı'ya inanmıyor oluşum. İnançlı biri pekâlâ bütün düzeyleri taçlandırarak ve tutarlılıklarını sağlayacak ve tanrısal ya da doğaüstü olarak tanımlayabileceğimiz beşinci bir düzey öngörebilir (ki bence kendi açısından öngörmelidir de). İnanın, bazen bunun daha kullanışlı bile olacağını düşünüyorum. Ama, basitçe söyleyecek olursam, inançlı olmadığım için bu düzeyi benimseyemiyorum. Bunun eksikliğini çok çektiğimi de söyleyemem doğrusu. Sonsuz sevgi (sevgiyi sınırlandırmazsak elde edeceğimiz şey en kötü ihtimalle sonsuz sevgidir) iki nedenden ötürü korkulacak bir şey değil: Birincisi, kendimiz için sonu olmayan bir sevgiden daha çok ne isteriz, bilmiyorum; ikincisi, bizi esas tehdit eden şey, aramızda kalsın, sonsuz sevgi değil.

Augustin "Sevginin tek ölçüsü ölçüsüz sevmektir," der. Hâlâ bu ölçüyü tutturamadık. Yakın çevremizden biraz çıktığımız anda sevgi genellikle yokluğuyla göz alıyor. Parlamasına parlıyor ama ta uzaktan: Bizi aydınlatıyor – bu nedenle sevgi bir değerdir–, ama bir o kadar da yetersiz kalıyor. Bu bana Alain'in adalet hakkında yazdıklarını hatırlattı: "Adalet diye bir şey yok ve zaten bu yüzden adaleti biz yapmalıyız." Aynı şeyi gönülden sevgi için söyleyebilirim. Hemen hemen herkes için sevgi en yüce değerdir. Ama bu yüzden gerçekliği konusunda hayal görmemize gerek yok. Sevginin sonsuzluğunu ve sınırsız kudretini Tanrı'da bulanlar ne mutlu. Benim de dahil olduğum diğerlerinin sevgiyi daha az sevdiği söylenemez. Sevginin asla fazla, hatta yeterli bi-

le, gelmeyeceğini biliyorlar. Ellerinden geldiğince kendilerini avutmaya çalışıyorlar ya da aslında kendilerini avutmamak için her şeyi yapıyorlar. Ama ister inançlı ister inançsız olalım hepimiz şu yeryüzünde sevginin sınırlılığıyla, dolayısıyla da (sonsuz olmak istediği için) yarım kalmışlığıyla başa çıkmak zorunda kalıyoruz; bu bizim etik dediğimiz şey ve etik de bu yüzden gerekli.

Az önce bahsettiğim üç aşk sadece ve sadece bu dördüncü düzeyde bir araya geliyor: Gerçek aşkı, özgürlük aşkı ve insanlık aşkı. Sevgi diğer düzeyleri de, onları sınırlamadan yani sistemi denetlemektense daha çok (özne için) bir motivasyon olarak, müdahale ediyor. Ekonomi iyi bir örnek oluşturur: Para ya da rahatlık aşkı, para ya da rahatlık sahibi olmaya yetmese bile, ekonomiye etki ediyor. Birinci düzeyde, gerçek aşkı (özellikle bilimciler için) motivasyon kaynağı oluyor ama bilimsel ispatın yerini tutamaz. İkinci düzeyde de özgürlük aşkı bir itici güç ama demokrasi için yetmez. Peki ya insanlık aşkı? Ahlakın olmadığı yerde var olması zor. Demek ki, kendilerine ait izafi özerklik ve aralarındaki etkileşimle (hiçbiri diğeri olmadan düzgün işleyemez) beraber bu dört düzeye de ihtiyacımız var.

Kapitalizm Ahlaki midir?

Sözünü ettiğimiz bu dört düzeyle (beşinci düzeyi herkesin inancına ya da inançsızlığına bırakalım) hepimiz karşılaşıyoruz. Özetleyelim: Teknik-bilimsel (ya da ekonomik-teknik-bilimsel) düzey, iç yapısı mümkün olanla olmayanın etrafında kuruludur ve kendi kendini sınırlandırma özelliğine sahip değildir. O nedenle de sınırları dışarıdan ikinci bir düzey tarafından çizilir. Bu ikincisi hukuki-siyasi düzeydir ve yasal olanla olmayan karşıtlığı üzerine kuruludur ve o da kendini sınırlandırmaktan yoksundur. Onu da bir üçüncü düzey sınırlandırır: Ahlak düzeyi (ödev ve yasak). Ahlak düzeyi de etik, yani sevgi düzeyiyle tamamlanır ve daha öteye taşınır.

Ahlak ve ekonomi

Size hızlıca sunduğum bu düzeyler ayrımının, kitabın başlığını oluşturan “Kapitalizm ahlaki midir?” sorusunu yanıtlamama nasıl bir yardımcı olacak?

Şöyle: Kapitalizmin ahlaki olduğunu iddia etmek, birinci

(ekonomik-teknik-bilimsel) düzeyin üçüncüye (ahlaki düzeye) tâbi olduğunu söylemek anlamına gelir ki bu bence iki düzeyin iç yapılanmalarındaki farklılık nedeniyle söz konusu bile olamaz. Mümkün olan ve olmayan, muhtemelen doğru olanla kesinlikle yanlış olan, ancak iyilik ve kötülük yapabilirler.

Bilimciliği (*scientisme*) ve ekonomizmi özellikle korkunç kılan da budur. Hele ki bilimin ve tekniğin sürekli ilerleme kaydettiğini göz önünde bulundurursak. “Merhametsiz gerçek Tanrı değildir,” derdi Pascal.¹ Gerçeğin daha az gerçek olduğunu göstermez tabii bu durum. Ama daha az insani olduğunun göstergesidir. Gerçeği aramak her zaman meşrudur ama asla gerçekle yetinmemek gerekir. Rabelais’den biliyoruz ki “Vicdansız bilim ruhun harabesidir.” Bilimler gerçeğin kendisi değildir (sadece bilgidir ve sahip olduğumuz bilgiler her zaman eksik ve izafidir) ve bilimcilik de bilim değildir: Bu, bilimin her şeye yetmesini ve özellikle de ahlakın yerini almasını isteyen bir ideolojidir (ve bu haliyle hiç de bilimsel değildir). Bilimciliğe karşı çıkmak bilime karşı çıkmak değildir; bilimi kullanarak aldatmaya direnmektir. Teknokratizme karşı çıkmak tekniği suçlamak değildir; kendini tekniğin ellerine bırakmaya razı olmamaktır.

Aynı şey ekonomi için de geçerli. Bilimlerin ahlakı olmaz, hele tekniğin hiç olmaz. Peki hem bir teknik hem de bir bilim olan ekonominin nasıl ahlakı olabilir ki o zaman?

Birkaç örnek:

Bir muhasebeci müşterisine 2 artı 2’nin 4 ettiğini söylüyor... Müşterisi şu cevabı verse muhasebecinin yüzünü düşünün hele: “Evet, evet öyle diyorlar ama, bu sizce bu ahlaki midir?” Aslında hayatın ne kadar zor olduğu düşünülürse 2 artı 2’nin 5 etmesi, en azından bazı durumlarda, herkesin gerçekten işine gelirdi... Oysa muhasebeci için bu böyle de-

1 *Pensées*, 926-582.

gildir. Şöyle bir cevap verecektir: “Durun ya, beni korkutuyorsunuz! Ahlakla uğraşmıyorum şu anda aritmetik yapıyorum. Aritmetikte ahlakın işi ne!” Büyük mantıkçı 20. yüzyılın başında şöyle demişti: “Mantıkta ahlak olmaz”. Haklıydı. Aritmetikte de olmaz.

Bir konferans ve tartışma için bir fizikçi davet ediyorsunuz. Einstein’ın meşhur denklemini, $E=mc^2$ ’yi, anlatıyor: Enerji kütlenin ağırlığıyla ışık hızının karesinin çarpımına eşittir... Aranızdan birisi şöyle bir şey dese yüzünün ne şekle gireceğini düşünün: “Evet, evet, öyle derler ama bunun atom bombasını patlatan şey olduğu düşünülürse, ahlakı midir bu?” Fizikçinin cevabı şu olur: “Aynı şey değil ki! Ben ahlak dersi vermiyorum, fizik anlatıyorum. Fizikte ahlakın işi olmaz!”

Bir akşam televizyonda hava durumunu seyrediyorsunuz. Diyelim ki altı haftadır yağmur yağıyor. Ve işte hava durumunu sunan bay ya da bayan şen şakrak bir şekilde şöyle diyor: “Sevgili izleyenler, yarın hava düzelecek. Gerçekten, yani 6 haftadır süren yağıştan sonra yarın yine yağmur olsaydı hakkaten çok ahlaksız bir durum olurdu!” Kendi kendinize şöyle derdiniz: “Bu adam/kadm tamamen aklını kaçırmış!” Çünkü meteorolojinin ahlakla ilgisi olmadığını biliyorsunuz.

Aritmetikte, fizikte ya da meteorolojide ahlak yok... Peki neden ekonomide olmasını bekliyorsunuz ki?

Aslında herkesin bunu istediğini biliyorum. Birkaç sene önce bu konuda verdiğim bir konferansta bana itiraz eden cesur bir kadının söylediği bir şeyle ilgili. Konferans Belçika’nın Namur şehrindeydi ve tarihi Renault-Vilvoorde fabrikasının kapanmasından birkaç ay sonrasına denk gelmişti. Belçikalı kardeşlerimiz iyice kapitalizm karşıtı olmuşlardı, özellikle de Fransız kapitalizmine kızgındılar. Sunumumda az önce verdiğim üç örnek üzerinde durmuştum. Soru ce-

vap kısmına geçildiğinde bir kadın bana feci sinirlenmiş bir halde mikrofonu eline geçirdi ve itiraz etti: “Söyledikleriniz düpedüz utanılacak şeyler! Elmayla armudu karıştırıyorsunuz!” Ve açıklamaya başladı: Aritmetik dediğiniz rakamdır, fizik dediğiniz küçük parçacıklardır, meteoroloji hava kütleleridir, basınçtır... Ekonomi ise adamlardır, kadınlardır! Tamamen farklı bir durum bu!”

Ben de şöyle cevap verdim kendisine: Peki tamam, başka bir örnek verelim. Bir şirket patronunu düşünün, yiyecek işiyle uğraşsın. Şirketi için bir yatırım yapmayı planlayan bir unlu mamuller sanayicisi. Doğru bir karar verebilmek için bir danışman çağırsın: “Şirketim için bayağı önemli sonuçları olacak, önümüzdeki on yılı etkileyecek bir yatırım yapma aşamasındayım. Sizi çağırdım çünkü kararımı verebilmem için, özellikle de amortisman ve kârlılık hesaplarını yaparken kakaonun fiyatının önümüzdeki yıllarda nasıl gelişeceğini bilmem gerek.” Danışman şöyle bir cevap verse bu şirket patronun yüzünün nasıl bir şekil alacağını düşünün:

“– Sayın genel müdür, hiç endişelenmeyin! Kakao rayici hissedilecek şekilde artacaktır.

– Hadi ya! Neden? Nasıl bu kadar olumlu konuşuyorsunuz?

– Çok kolay, çok uzun zamandır rayiç o kadar düşük seyrediyor ki, eğer biraz yükselmezse gerçekten büyük bir ah-laksızlık yapmış olur!”

Bunun üzerine danışman ya teşekkürünü alıp gönderilir ya da, eğer maaşlı çalışansa uzun bir izne çıkarılır çünkü herkes deli olduğuna kanaat getirmiştir. Hepimiz biliriz ki ahlak ne kakao ne de başka bir malın rayicini hiçbir zaman ne düşürmüş ne de yükseltmiştir. Ekonomide bu anlamda ahlak yoktur.

Evet, ekonomi kadınlar ve erkeklerden oluşur. Ama onlara ne tek tek ne de toplu olarak boyun eğmez. Herkesin eko-

nomik büyümeyi arzu etmesi ekonomik durgunluk yaşanmasını engellemeye yetmez. Herkesin refah istemesi yoksulluğun ortadan kalkmasına yetmiyor. Vicdandan ve iradeden yoksun olan ekonomi nasıl ahlaki olabilir ki? Piyasanın ne görünmez bir eli (Adam Smith'in bahsettiği görünmez el bir metafordan ibaretti), ne de gizli bir iradesi var: Althusser'in dediği gibi sadece "öznesi ve amacı olmayan süreçler"² var. Bu söz genelde bu süreç öznelere rolünü dikkate almıyormuş gibi yanlış anlaşılmıştır. Bu bir yanılgı. Bu söz aslında tarihin bir kişi olmadığını, dolayısıyla bir iradesi ya da hedefi olmadığını anlatır. Bu bireyin iradesizleşip ataletle düşmesi için bir sebep değil ki! Ekonomi için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Ekonomi iradesi, tercihleri ve amaçları olan bir kişi değildir. O halde nasıl bir ahlaki olsun? Bu yüzden ekonominin günün birinde ahlaklı bir süreç olarak işleyeceğini beklemeyip, ahlaklı olmak biz öznelere düşer!

Bana şöyle karşı çıkılabilir: Ekonomi bireylerin akılcı davrandığını varsayar. Her birey hendi rahatlığını artırma çabasındadır. Bu varsayım kendi başına bir ahlak değil midir peki? Hayır değildir. Çünkü bu çıkar için davranmaktır, ödev anlayışıyla değil. Dahası, akılcı olan her zaman makul değildir. Esas önemli olan bir diğer neden de şu: Akılcı davranış her zaman erdemli değildir. Bir katil (kendi çıkarını artıracak şekilde) akılcı davranabilir ama bu onu daha az suçlu yapmaz.

Örnekleri daha da çoğaltabilirim. Neden 80'li yıllarda enflasyonda düşüş yaşadık? Ekonomistler bu soruyu tartışıyor ve kimi zaman çelişen ama genellikle birbirlerini tamamlayan açıklamalar getiriyorlar. Ama hiçbir ekonomistin sunmadığı ve asla sunmayacağı bir cevap var: Bu da 80'lerde enflasyonun ahlaki nedenlerden ötürü düşmüş olabileceği.

2 Louis Althusser, "Remarque sur une catégorie: 'Process sans Sujet ni Fin(s)'", *Réponse à John Lewis* içinde, Maspero, 1973, s. 69-76.

Halbuki bu son örnekte beni en çok ilgilendiren şey de bu, hepimizin enflasyonun düşmesini istemek için çok güçlü ahlaki sebepler var. Evet, ama hepimiz enflasyonun bu ahlaki sebeplerle düşmediğini biliyoruz.

Öyleyse radikal bir tez öne sürüyorum: Birinci (ekonomik-teknik-bilimsel) düzeyde hiçbir şey hiçbir zaman ahlaki olamaz. O yüzden ahlaki olmaması da söz konusu olamaz. Ahlaksız olabilmek için başta ahlaklı olabilme özelliğine sahip olmak gerekir. Siz ve ben ahlaksız olabiliriz çünkü ahlaklı da olabiliriz. Yağmur ne ahlaklı ne de ahlaksızdır. Yağmurun çiçeklerin açmasına ve sebzelerin büyümesine yaradığı zaman iyi kalpli, sellere sebep olduğu ve futbol oynanmasını engellediği zaman kötü kalpli olduğuna sadece çocuklar inanır. Yağmurun asla iyi ya da kötü kalpli, ahlaklı ya da ahlaksız olamayacağını biliriz. Kendi kuralları, sebepleri ve içkin bir mantığı vardır ve bunlar değer yargılarından bağımsızdırlar. Petrol kurları için de aynı durum geçerlidir: Ahlaka değil ekonominin gidişatına, (siyasi olanlar da dahil) küresel boyuttaki güç ilişkilerine (mesela Amerika'nın rolü buradaki birinci düzeye ait bir öge konumundadır) ve son tahlilde arz talep ilişkilerine bağlıdır. Bunun gibi ana kaynakların ya da paranın yerine getirecekleri ödevleri yoktur, sadece kendi işlerini yaparlar.

Bu, psikolojik etkenlerin ekonomiye dahil olmadıkları anlamına gelmez (muhakkak dahil olurlar). Bütün piyasaların güvene son kertede ihtiyacı var. Ama bu güven psikolojik ve sosyolojik bir olay olarak birinci düzeye ait bir öğedir, ahlakla ilgisi yoktur. Hatta bireylerden çok piyasaların bir özelliğidir. Bir kıyafet ya da araba alırken üreticileri ya da satıcıyı kişisel olarak tanımam gerekmez, ahlaki durumlarını değerlendirmek zorunda da hiç değilim (kim yapabilir ki bunu?). Piyasanın durumu (dışarıdan yasal boyutta sınırları belli olarak) yapacağım alışverişe karar vermemi sağlaya-

cak güveni yaratmaya yeter. Satıcı kötü kalpli bir adam mı? Ne bileyim ben! Bilmeme de gerek yok. Kendisiyle son derece dürüst bir alışveriş yapmamı engellemez ki bu. Yoksa bir aziz mi? Bilmiyorum ve zaten bu bilgi kendisiyle yasaya uygun bir alışveriş yapmamı etkilemeyecek. Elbette ki bir dolandırıcı olduğu kesinleşmiş kişilerle iş yapılmayacağı kesin: Ama bu ahlaki değil ekonomik bir kesinlik (yaptığım tek şey çıkarıma uygun davranmak). Bu yüzden de pek çok dolandırıcıyı piyasanın kendisi safdışı bırakır. Piyasanın güvene ihtiyacı vardır ve bu güveni tehlikeye atan herkesi cezalandırır. Bu güvenin ve bu cezanın ahlakla ilgisi yoktur ve o yüzden de son derece etkindir. Piyasadan (piyasa yetmezse de hukuktan) kaynaklanırlar. Böyle olması da gayet iyidir. Eğer her alışverişten önce tüccarın ahlakını gözden geçirmek zorunda kalsaydık ticaretten geriye ne kalırdı?

Birinci düzeydeki her şey ne ahlakidir ne de ahlaktan yoksun, çünkü *ahlak-ötesidir (amoral)*. Burada ahlak-ötesi diyerek ahlaktan tamamen arındırıldığını kastediyoruz. Bilimin ahlakı yoktur diyordum. Bilimin nesnesinin de ahlakı yoktur. Bu durum, ahlakı bir nesne olarak alırsak ahlak için de geçerlidir, söylemeden geçmeyelim. Ahlak bilimi yapmak elbette mümkündür ve bu ahlaki tasvirlerin bilimsel (sosyolojik, psikolojik, tarihi) bir incelemesini içerir. Ama bu bilim, ahlakı bir olay olarak ele alır ve onun hakkında (nedenleriyle) açıklamalar yapar, (değerlere yönelik) yargılamada bulunmaz. Wittgenstein bunu *Conférence sur l'éthique*'inde görmüştü. Bitmemiş bile olsa, dünyanın tam bir tasvirini yani bütün doğru önermeleri içeren bir kitap ancak değer yargılarımızın tümünü anlatan bir kitap olabilir. Ama bu değer yargılarını yargılamaz. "Bu kitapta sadece olaylar olacak, olaylar –olaylar–, ahlak değil."³ Öğrenmek yargılamak değildir:

3 Ludwig Wittgenstein, *Leçons et Conversations*, Gallimard, coll. "Idées", 1982, s. 146.

Ahlak, birinci düzeyde gelişen bir durumu tasvir etmek ve anlatmak için uygun araç değildir.

Bu özellikle de birinci düzeye ait olan ekonomi için, dolaşısıyla da kapitalizm için böyle.

Ekonomi nedir? Hem bir bilimdir (İngilizce *economics*), hem de bu bilimin incelediği nesnedir (*the economy*). Üretim, tüketim ve bireyler, şirketler (mikro ekonomi) ve toplumlar ve dünya ölçeğinde (makro ekonomi) –hem ürünler, hem de hizmet olmak üzere– malların değişimiyle ilgili her şeyi içerir. Piyasa ekonomisi bu olgulardan sadece bir tanesidir. Piyasa arz ve talebin karşılaşmasıdır. Piyasa ekonomisi, piyasanın (para aracılığıyla ve rekabet koşullarında) bu karşılaşmaya, yani arz-talep yasasına tâbi olması durumudur. Bu tüm ticari malların, elbette dalgalanabilen, bir fiyatı olmasını gerektirir ki malın değerini belirleyen de bu fiyattır. Bu durumda satılık olmayan –fiyatı olmayan– her şey ekonominin dışında kalır ve aynı sebeple ekonomiye etkisi de olmaz. Kakao örneğindeki gibi kakao rayici arz-talep yasasına tâbidir. Ahlakın bu işte etkisi yoktur. Ekonominin de ahlaka etkisi olmaz. Ahlaki olarak kimsenin aç kalmaması gerekliliği, ekonomik olarak buna imkân olması ya da olmaması hakkında bir şey ifade etmez.

Düzeylerin ayrımı. Fiyatları belirleyen ahlak değil, arz-talep yasasıdır. Değeri belirleyen erdem değil, iştir. Ekonomiye yöneten ödevler değil, piyasadır. Kapitalizm, en hafif deyişle, buna bir istisna değildir. Öyleyse başlıktaki “Kapitalizm ahlaki midir?” sorusuna cevabım: Hayır. Ama kesin olarak tespit etmek (kuşkuya mahal bırakmaksızın) isterim: Kapitalizm ahlaki değildir. Ahlaksız da değildir. Kapitalizm –tamamen, kökünden ve kesin olarak– *ahlak-ötesidir*.

Buradan bana önemli gelen ilk sonucu çıkarıyorum: Eğer kapitalist bir toplumda ahlak olmasını istiyorsak (ve kapitalist bir toplumda da ahlak olmalıdır), bu ahlak ancak ekono-

minin dışında bir yerden gelebilir. Sizin yerinize piyasanın ahlaklı olmasını beklemeyin!

Marx'ın yanılması

Kapitalizmin bu temel ahlak-ötesi özelliği onu mahkûm etmeye yetmez. Bir kere bu, genellikle, asla vazgeçemeyeceğimiz ekonominin ahlak-ötesi özelliğinden kaynaklanır. Ayrıca bildiğim kadarıyla kapitalizme alternatif olacak inandırıcı başka bir model de yok artık. Son olarak, asgari bir ahlak gerekliliğiyle saplandığı yerden çıkamayan Marksist sosyalizmle rekabetinde kapitalizm gücünü kısmen bu ahlak-ötesilikten alır; bunu iş işten geçtikten sonra gördük. Kapitalizmin içkin ve ahlak-ötesi rasyonelliğinin, kendine bilimsel diyen sosyalizmin (başka bir düzeyden, politik düzeyden geldiği için) güya makul ve yüce ahlakını yendiğini kabul etmek zorundayız.

Marx'ın temelde hedefi ekonomiye ahlak katıştırmaktı. Birinci düzeyin üçüncü düzeye tâbi olmasını istiyordu. Kitabında yabancılaşma ve sömürü kavramları etrafında dönen olay budur. Bu kavramlar ahlakla ekonominin sınırındadır: Birinden diğerine geçişi sağlarlar. Marx eşitsizliğe son vermek istiyordu. Bunu da, sınırlarını daha baştan görebildiği yeni bir bölüşüm politikası yaparak, ya da hiç inanmadığı insanların vicdanına bırakarak yapmayı düşünmedi. İnsanları ekonomik olarak eşit yapacak yeni bir ekonomik sistem yaratarak yapmak istedi. Ahlaki olarak haksız olduğunu düşünemeyiz. Ama bu iş ekonomik olarak nasıl mümkün olacaktı? Marx'ın zaafı politikasının gerektirdiği antropolojik araçlara sahip olmamasıydı. Yoksa, antropolojisi doğru. Sağlam bir materyalist olarak, insanların öncelikle çıkarları doğrultusunda, yahut çıkarları olduğuna inandıkları doğrultuda hareket ettiklerini düşünür. Hatta benim şah-

sen söyleyeceğimden daha ileri gidiyor: “Bireyler *sadece ve sadece* kendi çıkarlarına bakarlar ve bunun, onların gözünde, ortak çıkarla uyuşması mümkün değildir.”⁴ O halde neden ortak çıkara uygun davranınsınlar ki? Peki bunu yapmazlarsa komünizmden geriye ne kalır? Marksizmin ütöpik boyutu burada ortaya çıkıyor işte.⁵ Marx’ın tasarladığı şekliyle komünizmin başarılı olabilmesi için en azından bir koşulun yerine gelmesi gerek: İnsanların bencil olmayı bırakıp ortak çıkarları kendi çıkarlarından üstün tutmaları gerekiyor. Bunu yapabilseydik, komünizm başarılı olurdu. Yoksa, şansı yok. İnsanlar bencil oldukları için ve kitleler boyutunda, kendi çıkarlarını ortak çıkardan üstün tuttukları için komünizmin başarısız olması kaçınılmazdı (Sonradan konuşması kolay, kabul ediyorum, ama madem böyle oldu, faydalanmak lazım). Ahlakın gerçekleştirmekte başarısız olduğu şeyi baskı yoluyla yapmak zorunda kalındığı için komünizmin totaliter bir hal alması da aslında kaçınılmazdı. 19. yüzyıldaki güzel Marksist ütopya çağından 20. yüzyılın baskıcı korkunçluğuna da işte bu şekilde geçtik. Ya hayalden vazgeçmek ya da insanlığı dönüştürmek gerekiyordu. İnsanlığı dönüştürmeye (propaganda, beyin yıkama, eğitim kamp-ları, psikiyatrik hastanelerle...) kalktık ve malum kanlı hüsrana tanık olduk.

Kapitalizmin dehâsı, daha doğrusu (kimse tarafından yaratılmadığı için) kendi mantığı, gündelik ve faal özü, Spinoza’nın dediği gibi, içsel gücü (*conatus*’u),⁶ düzgün işleyebilmesi için insanlardan oldukları gibi davranmalarından baş-

4 *L'idéologie allemande*, I, Bibl. de la Pléiade, III. cilt, s. 1064. Elbette Marx’ın gönlünden bu karşılığı “diyalektikleştirmek” geçer: Bkz. A.g.e., II, s. 1203 ve sonrası.

5 Bu durumu *Traité du désespoir et de la béatitude* kitabımda uzun uzadıya anlattım. 2. bölüm, 5. kısım.

6 Bkz. *Ethique*, III, 6. ve 7. önermeler ve ispatları. Bu kavramın sosyal ve siyasi hayata uygulanışı için bkz. Laurent Bove’un Spinoza’nın *Traité politique* kitabına yazdığı önsöz, A.g.e.

ka bir şey istememesinde yatıyor: “Bencil olun, sadece kendi çıkarınızla ve mümkünse akıllıca ilgilenin, böylece her şey en iyiye doğru olmasa da –çünkü bu bir hayal– ekonomik olarak en verimliye doğru gidecek ki bu da piyasanın ta kendisi.” Guizot’nun çok bilinen ve sıklıkla aptalca eleştirilere maruz kalan, “Zenginleşin!” ifadesini hatırlıyoruz. Sevimsiz bir ifade, kabul ediyorum, ama tamamını hatırlayacak olursak⁷ (ki bir buyruk ne doğrudur ne de yanlış) kapitalizmin ruhunu bundan daha iyi ne anlatabilir? Bir ruhun var olmak, hatta başarılı olmak için sevimli olmasına gerek yok.

Buna karşılık Marx’ın sempatik ve uğursuz hatası, pozitivist ve bilimsel açıdan mümkün görmediği halde, ahlaki ekonomi seviyesine taşımak istemesiydi. İnsanın insan tarafından sömürülmesine, yabancılaşmaya, yokluğa, sosyal sınıflara ve hatta devlete bir son vermek ve yeteneği ve mesleği ne olursa olsun, her bireyin tüm ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaktı (Bu, sosyalizmde olduğu gibi “herkese çalıştığı kadar vermek” değil, *Critique du programme de Gotha*’nın komünizmi tanımlayan ünlü deyişiyle “Herkese yetenekleri ölçüsünde vermektense herkese ihtiyaçları ölçüsünde vermek”ti). Böylece amaç, zenginliğin öncelikle mal sahibi olanlara ya da kapitalizmde olduğu gibi halihazırda zengin olanlara değil, çalışanlara, ihtiyaç içinde olanlara (proleterlere) gitmesini ve bu şekilde de adaletin ve eşitliğin hüküm sürmesini sağlamaktı. Ahlaki olarak daha iyisini hayal edemeyiz. Ama ekonomi bunu hangi mucizeyle gerçekleştirebilirdi ki? İdeal olan bu, evet. Ama tam da bu sebeple akıl bir zihnin buna inanası gelmiyor.

7 “Çalışarak ve biriktirerek zenginleşin!” Sıkça verilen ifade bir uydurmaca olabilir. (bkz. G. de Broglie, Guizot, Perrin, 1990, s. 333-334).

Bu, derhal Marx'ı çöpe atmak için de bir sebep değil. Komünizm hayali çöktü. Öte yandan, kapitalizm analizi hâlâ pek çok açıdan en aydınlatıcılarından biri.

Bu da kapitalizme hayran olmak için bir sebep değil. Onu tüm gerçekliğiyle düşünmek en iyisi – bu bizi kapitalizme inanmaktan (neredeyse dinî biçimde) vazgeçirir.

Kapitalizm nedir? Size anlamlı ve birbirini tamamlayan iki tanım sunacağım.

Klasik birinci tanım oldukça betimsel ya da yapısal, kapitalizmin nasıl meydana geldiğini anlatıyor. Bu aynı zamanda İngiliz klasik ekonomistlerin tanımını benimseyip geliştirmekten öteye geçmeyen Marx'ın da tanımı. Betimsel ya da yapısal açıdan kapitalizm, üretim ve değişim araçlarının özel mülkiyeti, piyasanın serbestliği ve maaşlı çalışma üzerine kurulmuş ekonomik bir sistemdir (maaşlı çalışma özelliği diğer ikisinin iş piyasasına uygulanmış halinden başka bir şey değildir, bu nedenle kapitalizmin, piyasa ekonomisinin zaferi olsa gerektir). Şirket sahibi olanlar (hissedarlar) şirket sahibi olmayanları (ücretliler) –gönüllü sözleşme ve maaş karşılığı– çalıştıracaklar. Şirket ortaklarının çıkarı çalışanların aldıklarından daha çok değer üretmelerinde yatar. Marx'ın artık değer dediği şey bu. Sosyalist bir ülkede de bu kural geçerli: Herkes tükettiğinden daha çok üretmeli çünkü herkes üretim yapmıyor ama (çocuklar, emekliler ve hastalar da dahil olmak üzere) herkes tüketiyor ve sosyal hayatın (ordu ya da adalet gibi) üretici olmayan harcamalarını da yüklenip bu alanlara da yatırım yapmak gerekiyor. Kapitalizme özgü olan, çalışanların artık değer üretmesi değil, bu artık değer, en azından bir kısmının, üretim araçları sahipleri tarafından ele geçirilmesi. Bu diledikleri takdirde kapitalistlerin de çalışmasına engel değil tabii (şirket sahibi yöne-

ticilerin yaptığı bu); ama buna çok hevesli değiller. Ayrıca, güçleri yettiği taktirde maaşlıların çalıştıkları şirkete hissedar olmalarına da engel değildir, ama onların maaşlı çalışan olma durumlarını da değiştirmez. Sermayeyle emeğin çatışması, ardında kim olursa olsun (patron mülk sahibi olsun olmasın, maaşlılar işe hissedar olsun olmasın), tüm gücüyle devam eder, bu kapitalizmin özündedir.

Bunun pratik sonucu ne peki? Ele aldığımız sorun çerçevesinde, bu sonuç bir totoloji şeklinde karşımıza çıkıyor: Şirket, kendisine sahip olan kişiye ya da kişilere ait. Daha korkunç totolojiler de var. Eğer şirket kendisine sahip olan kişilere (hissedarlara) aitse, yasal olarak onların hizmetinde demektir: Mülkiyet kullanım hakkı getirir. O halde MEDEF ve CJD* “şirket, müşteri ve çalışanın hizmetindedir,” dediklerinde boş konuşmuş oluyorlar. Şirket, sahiplerinin hizmetinde olduğuna göre bu doğru olamaz!

Sosyal konuşma kurallarından sıkıldığım ve kendimi daha iyi ifade edebilmek için sınırları biraz zorlayacağım. Elbette şirket müşterilerinin *de* hizmetindedir! Ne için ama? Şunun için kuşkusuz: Şirket sahiplerini tatmin edebilmenin tek yolu müşteri memnuniyetidir! Bildiğim kadarıyla, kapitalist bir ülkede şirket sahiplerini tatmin etmenin amacı, müşteriyi memnun etmek değildir. Tam tersidir: Şirket sahiplerini tatmin etmek için müşteriyi memnun ederiz (istiyorsaütün, alkol, aptallaştırıcı televizyon programları gibi kendisine zararlı ürünleri bile satarak). Şirket elbette, kısmen de olsa, çalışanlarının da hizmetindedir! Ne için ama? Şunun için kuşkusuz: Müşteriyi, dolayısıyla da şirket sahiplerini tatmin etmenin tek yolu, en azından kısmen, emekçiyi memnun etmektir! Aman sakın bizi yeni bir Teslis’e inandırmaya

(*) MEDEF (Mouvement des Entreprises de France) Fransa’da tüm şirketlerin yöneticilerinin üye oldukları federatif iş adamları örgütü. CJD (Centre des Jeunes Dirigeants) genç şirket patronlarını bir araya getiren yapı – ç.n.

filan çalışmasınlar, sanki bu üç “kişi” de eşit koşullardaymış gibi! Bu doğru değil, hiçbir zaman doğru olmadı ve asla da doğru olmayacak. Kapitalist bir ülkede çalışanlar müşterinin hizmetindedir ve müşteriler de şirket sahiplerinin. Ticaret dediğimiz budur. Hoşunuza gitmiyorsa, sevenlerine bırakın.

Zaten epey bir zamandır sistem kendini kanıtladı, onun adına uyduruk ahlaki mazeretler yaratmamıza gerek yok. Bir ekonomik sistem zenginlik üretmek için vardır ve bunu mümkünse en az toplumsal, politik ve ekolojik zararlar yapmaya çalışır. Kapitalizm –kusurlarına rağmen ve bazen de onlar sayesinde– kollektivizmi bu üç açıdan yendi. Nokta. Ama zenginliğin medeniyet ve hatta insanlık adına kabul edilebilir bir toplum yaratmaya yeteceği yanılışına düşmemeliyiz. Bu nedenle hem hukuka hem de siyasete ihtiyacımız var. Hukuk ve siyaset de buna yetmeyeceği için ahlaka, sevgiye, maneviyata ihtiyacımız var. Ekonomiden bunların yerini tutmasını bekleyemeyiz!

Şimdi, ikinci kapitalizm tanımına geliyorum. Betimleyici değil ama işlevsel bir tanım, kapitalizmin nasıl oluştuğunu değil, ne işe yaradığını anlatıyor. İşlevsel olarak şu tanımlı öneriyorum: *Kapitalizm zenginlikle daha çok zenginlik üretmeye yarayan ekonomik bir sistemdir.* Bu, sermayenin en bilinen tanımlarından birinin tekrarıdır, sermaye zenginlik yaratan zenginliktir. Eğer külçe altın olarak ya da kâğıt para olarak yastık altında sakladığınız bir milyon avronuz varsa, bu sizi kapitalist yapmaz, tedbirsiz yapar. Ahmaksınızdır ama kapitalist değilsinizdir çünkü zenginliğiniz zenginlik üretmemektedir. Ama, bankada bin avroluk bir hisse senediniz varsa, kendi küçük çapınızda bir kapitalistsinizdir, paranız para üretmektedir (ya da üretme potansiyeli vardır; risk almadan kapitalist yatırım yapılamaz).

Kafamızı yoran sorunun pratik sonucu nedir peki? Odukça aydınlatıcı bir sonuç bu. Kapitalist bir ülkede, siste-

min özünden kaynaklanan sebeplerden (bu sebepler, zenginliği bir zenginleşme aracına dönüştürür) dolayı, *para parayı çeker*. Yani para en çok ihtiyacı olana (fakirlere) gitmez, en az ihtiyacı olana gider; en azından nesnel olarak, çünkü onların zaten daha çok parası vardır. Kabul etmeliyiz ki eğer kapitalizme “ahlaki” ya da “ahlaki olmayan” sıfatlarından birini yakıştırmak zorunda olsaydık ikincisi çok daha uygun olurdu! Kapitalizmi ahlaki bulmamak aptallık olmasına rağmen (çünkü kapitalizmin esaslı ahlak-ötesiliği onun ahlaki olmamasına engeldir) onu ahlaki bulmaktan daha az budalaca olurdu. Kimileri çalışmadan zenginleşirken kimileri çalışmaktan yorgun düşüyor ve gene de fakir kalıyor. Sizce bu ahlaki mi? Bir zengin iflas edebilir ve bir fakir zenginleşebilir, diyeceksiniz belki. Evet, bu bazen olur. Ama olayın genelinde pek görülmemiştir. Kapitalist bir ülkede zengin ölmenin en iyi yolu zengin doğmaktır (feodal bir ülkede de bu böyleydi). Beşğinizde bir milyar avroyla doğarsanız tabutunuzda ya da vasiyetinizde bir milyar avrodan daha fazla parayla ölmemeniz için ya deli olmanız ya da finans danışmanınızın beceriksizin teki olması gerekir! Para parayı çeker. Kapitalist bir ülkede zenginleşmenin en iyi yolu zengin olmaktır. Marx’ı ve 20. yüzyılın sosyalist ütopyacılarını rahat-sız eden şey buydu. Rahatsız olmaları doğaldı; sadece bununla başa çıkma yöntemleri yanlıştı.

Marx’ın hatası ekonomiyi *dışardan* değil (Marx ekonominin bireylerin ahlaki vicdanına tâbi olabileceğini ya da olması gerektiğini düşünecek kadar saf değildi), doğal olarak adil, insan istismarının olmadığı, (komünist) bir sistem yaratarak *içeriden* ahlaka tâbi tutmak istemesiydi. Bu, ahlaki ekonominin seviyesine getirmek istemektir. Ama dikkat! Komünizm artık bitti diye tam tersini yapıp ekonomiyi ahlakın seviyesine getirme hatasına da düşmemeliyiz. Kimileri der ki “Kapitalizm hayat ve özgürlüktür: Çalışmayı ve ta-

sarrufu, risk almayı, girişimci ruhu, yaratıcılığı ödüllendirir...” Fakirler bunu anlayamayacak ve bu paylaştırmadan pay alamayacak kadar aptallarsa onların hatası! Kimilerinin yasa tabletlerini* takip etmesi gibi borsanın kurlarını takip etmek... Buradan ters bir anlam çıkıyor, daha doğrusu aynı anlam (yani ahlakla ekonominin karıştırılması) ama tersten geçerli oluyor ki bu da ekonominin çıkarına oluyor bu sefer. Hayat da ahlaki değil. Biyoloji bunu yeterince kanıtlıyor. Niye ekonomi ahlaki olsun ki o zaman? Hayat insanı kemirip bitiriyor, hayat öldürüyor. Toplumlarımıza vermek istediğimiz model bu mu? Kimileri toplumu düşünürken Marx'ın yerine Darwin'i koyuyorlar, bunu anlayabiliyorum. Bu güçsüzlere karşı güçlüden taraf olmaktır. Kendileri bilirler. Ama bunu bir ahlaklılık simgesi olarak görmemizi beklemesinler! Kapitalizm zenginlik yaratmaya yarar. Bunu da kendi kendine yalan söylemesini gerektirmeyecek kadar iyi yapıyor. Kabul mu edeceğiz yani bunu? Yerine koyacak daha iyi bir şeyimiz olmadığı sürece kabul etmek mantıklı görünüyor. Ama önünde diz çökecek de değiliz.

Kapitalizmden ahlak yaratmak, piyasadan din,⁸ şirketten put yaratmak anlamına gelir! Esas bunu engellememiz gerek. Piyasa din olmaya başlarsa bu belaların en büyüğüdür: *Altın dana* felaketi** olur. Ve de zorbalığın da en gülüncü olur, zenginliğin zorbalığı.

(*) Yahudi halkı Mısır'dan vaadedilmiş topraklara göçerken Tanrı'nın Musa'ya gönderdiği kanunların yazılı olduğu tabletler – ç.n.

8 Doğruyla değeri birleştirme yoluyla ki bu bana bütün dinî söylemlerin özü gibi geliyor: Doğru ve iyi, bir olurlar. Bu konuda bkz. “Dieu” [Tanrı] adlı makalem, *Dictionnaire philosophique*, PUF, 2001.

(**) Kuran'da ve İncil'deki anlatılardan bir tanesi. Yahudi halkı Mısır'dan vaadedilmiş topraklara göçerken inanç yolundan saparak yanlarında getirdikleri altın takıları eritip bir altın dana yaparlar. Ve bu danayı putlaştırıp ona tapmaya başlarlar. Allah'a eş koşulduğunu gören Musa altın danayı yıkar. Altın dana imgesi zenginliğe taparak günaha girme eğilimini simgeler – ç.n.

Düzeylerin Karışması: Gülünçlük ve Zorbalık, Naiflik ya da Barbarlık

,

Başlarken Pascal'dan aldığımı belirttiğim *gülünçlük* ve *zorbalık* kavramlarını kullandım şimdi.

Bu da beni üçüncü noktaya getiriyor: *Düzeylerin* karıştırılmasına karşı, zorbalığa ve gülünçlüğe karşı.

Pascal'a göre gülünçlük ve zorbalık

Neden bunlara Pascal'cı kavramlar diyorum? Çünkü eğer Pascal'ı biraz dikkatle yeniden ve yeniden okursanız “gülünçlük” ve “zorbalık” sözcüklerine özel birer anlam atfettiğini görürsünüz.

Gülünçlkle başlayalım. Pascal'ın bu sözcükten anladığı sadece gülünç olan bir durum değil: *Düzeyler arasında karışıklık* olduğu her durumda *gülünçlükten* bahsediyor. Pascal'ın düzeyleri benimkilerle aynı değil. Onda üç tane olduğunu hatırlatalım: Arzu düzeyi, ruh ya da akıl düzeyi, gönül ya da merhamet düzeyi. Bu üç düzeyden ikisini birbirine her karıştırdığımızda Pascal özet olarak şöyle yazıyor: “Dikkat, bu gülünç bir durum!”

Düşünceler'de şunları okuyoruz örneğin: "Kalbin kendi düzeni var, aklın da çeşitli ilke ve kanıtlamalara dayanan bir düzeni var. Kalbin ilkeleri başka türlü işler. Sevginin nedenlerini ortaya koyarak sevilmemiz gerektiğini kanıtlayamayız; bu gülünç olur."¹ Ne demek şimdi bu? Şu demek beyler: Yolda bir kadını durdurup "Hanımefendi, rasyonelseniz beni sevmeniz gerekiyor, size bunun nedenlerini anlatayım," dersanız size gülüp geçer. Size güler ama söylediğinin şeyi komik bulduğundan değil, keşke öyle olsa, gülünç bulduğundan güler, bu da iyi bir başlangıç sayılmaz. Hatta eğer benim konferanslarımdan birine katılmış bir kadınsa size şöyle diyecektir: "Kendinizi gülünç duruma düşürüyorsunuz! Hiç mi Pascal okumadınız? *'Kalbin kendine ait bir rasyonelliği vardır, akıl bunu anlamaz'*" *Düşünceler*'den bildiğimiz ünlü bir kesit² daha...

Demek ki, düzeylerin birbirine karıştırıldığı durumlar gülünçtür. Peki, zorbalık nedir? Gülünç olanın iktidarındır, başka bir deyişle düzeyler arasındaki karışıklığın iktidar sistemine dönüşmüş halidir. Pascal zorbalığa şu tanımlı getiriyor: "Zorbalık kendi düzeyinden öteye geçen evrensel bir iktidar iddiası taşımaktır."³ Pascal'a göre zorba, iktidar fikriyle bile çatışan bizim dönemimizde sanıldığı gibi otoriter bir yönetim kuran değildir. Otorite Pascal'a göre bir erdemdir, zorbalık ise asla değildir. Hayır, zorba, otoriter bir yönetim kuran değildir, hiçbir meşru mevkii olmadığı bir düzeyde yöneten, yahut yönettiğini iddia edendir. Yani, Pascal'ın mükemmel ifadesiyle, "tek bir yoldan elde edilebilecek şeyi başka bir yoldan elde etmeye çalışandır".⁴ Örneğin, Pascal'ın metnini izleyecek olursak, güçlü olduğu için sevilme-

1 *Pensées*, 298-283.

2 Kesit 423-277. Kalp ve akıl düzeylerinin karışmasından kaynaklanan gülünçlük için bkz., kesit 110-282.

3 A.g.e., kesit 58-332.

4 A.g.e.

isteyen ya da bilgin olduğu için kendisine boyun eğilmesi-
ni isteyen ya da yakışıklı olduğu için kendisinden korkul-
masını isteyen kişidir zorba.⁵ “Demek ki şu söylemler yanlış
ve zorbacadır,” diyor Pascal: “ben güzelim, o halde korkul-
malı benden; güçlüyüm, o halde sevimeliyim; söyleyim...”⁶

Pascal cümlesini yarım bırakıyor. Rahatlıkla tamamlaya-
biliriz: “Bilginim, o halde bana itaat edilmeli.” Ya da “Güçlü-
yüm, o halde bana inanılmalı...”

Gülünçlkle zorbalığın iktidar'da (gerçek ya da sözde ol-
sun, uygulanan ya da iddia edilen zorbalık olsun) iç içe ol-
duğunu görüyoruz. Zorba dediğin sevmek isteyen kraldır
(paternalizm ya da kendini yüceltmeyle ilgilidir bu, hiçbir
kral Stalin kadar sevilmemiştir), diğerlerinin kendine inan-
masını isteyen kraldır (dönemin Stalcileri ciddiyetle “20.
Yüzyılın en büyük bilgesi,” diyolardı Stalin için). Ve aynı za-
manda iktidar talep eden bilge, kendisine boyun eğilmesini
bekleyen âşıktır.

Pascal'dan uzaklaşmadan bir kral hayal edelim; şöyle söy-
luyor: “Güçlüyüm, o yüzden beni sevmelisiniz.” Hayal et-
meye de gerek yok aslında, çünkü bütün krallar bunu söy-
ler, bekler ya da hayal eder – krallıkları bir şirket ya da bir
üniversite amfisi kadar bile olsa. “Beni sevin, ben patronu-
nuzum!”, “Beni sevin: Ben sizin hocanızım!” Gülünç: Düzeyler
karşıyor. Güçlünün –kralsın, patronsun (artık iyice
güçsüzleşen eğitimcileri bir kenara bırakalım)– öyleyse sen-
den korkalım, sana boyun eğelim. Ama neden seni sevmе-
mizi istiyorsun? Güç sevillebilir bir şey değil ki!

“Beni sevin, ben sizin patronunuzum”, paternalizmin giz-
li anafikri budur, patron gülünçlüğüdür bu. “Beni sevin, ben
sizin hocanızım”, eğitimci paternalizminin ya da kendini be-
ğenmişliğinin altında yatan düşünce budur, bu da öğretmen

5 A.g.e.

6 A.g.e.

gölünçlüğüdür. Ve bunlar bu gülünçlüğü dayatmak isterlerse ya da bunu dayatırlarsa zorbalasrlar. Ne şirket ne de okul, aile değildir (ailede sevgi hâkimdir, en azından öyle olmalıdır, ama okulda ya da şirkette böyle bir zorunluluk olmaz). Bir hoca ya da patron oraya sevilme için gitmez. Eğer sevilirlerse –olmayacak şey değil– patron ya da hoca oldukları için değildir bu.

Pascal “güçlüyüm, o halde bana inanın,” diyen kralı da gülünç bulur, “söylediğim doğru çünkü patron benim,” diyen işvereni de. Gülünç: Düzeyler karışıyor. Güçlünün diye –kralısın, patronsun diye– senden korkalım. Güçlünün diye sana boyun eğelim. Ama neden sana inanmamızı istiyorsun? Pascal’ın dediği gibi, güç inandırıcılık kazandırmaz.⁷ Bilgi, yetenek, iyi niyet inandırıcılık kazandırır. “Söylediğim doğru çünkü ben patronum,” demek (bunu düşünmek ya da ima etmek), düzeyleri karıştırmaktır, gülünç duruma düşmektir.

O halde aşktan ve imandan vaz mı geçmeliyiz? Tabii ki hayır. İster hoca, ister patron olsun, bireyin sevilme istemesini ya da inanılmayı beklemesini eleştiremeyiz. Kim nefret edilmek ve aşağılanmak yerine sevilmeyi istemez ki? Kim kendisine inanılmasını istemez? Gülünç olan sadece kendine özgü ve değiştirilemez niteliklerinden dolayı değil⁸ (iktidar, konum, mevkii gibi) durumla hiçbir ilgisi olmayan özelliklerden dolayı sevgi ya da inanç beklemektir (ve bu da iktidara gelince zorbalığa dönüşür).

Biat için patron olmak yeterli sayılır (aslında hoca olmak da yeterli sayılır). Bu mesleğin bir parçasıdır. Sevilme içinse patron olmak hiçbir zaman yeterli olmamıştır. Sevilme için *sevilesi biri* olmak gerekir. Bu da bambaşka bir şeydir!

Inanılmak için de patron olmak asla yeterli olmamıştır.

7 A.g.e.

8 Pascal bu noktanın altını 688-323 arasında çizer (“Qu’est-ce que le moi?”).

İnanılmak için güvenilir olmak gerek, bu da gene bambaşka bir şeydir. Bunların farklı şeyler olduğunu unutursak işte o zaman gülünç duruma düşeriz; hatta sahip olduğumuz güç oranında da zorbalasınız.

Bizim ünlü okullarımızdan birinde öğütölmüş bir genç elemanın çalıştığı şirkette patronuyla stratejik önemi olan bir konuda sürtüşüğünü düşünelim. Delikanlı akıllı ama inatçıdır. Tartışma sertleşir. Söylecek sözü kalmayan patron sonunda şöyle der: “Bu işin doğrusu bu, çünkü ben patronum!” Genç çalışan şöyle bir cevap verebilir:

– Sayın genel müdürüm, size saygım sonsuz olmakla birlikte, Pascal’ı okumanızı öneririm, kendinizi gülünç duruma düşürüyorsunuz...

– Ne diyorsun? Patron muyum değil miyim?

– Ona hiçbir itirazım yok. Patron sizsiniz, ben de sizin kararınızı uygulayacağım. Konumunuzu koruduğunuz ve ben de sizin için çalıştığım sürece de size boyun eğeceğim. Bununla beraber, haksız olduğunuza inanmama sebep olacak güçlü nedenlerim varken, sırf patronumsunuz diye beni size hak vermeye zorlayamaya ne hakkınız ne de imkânınız olabilir. Beni şirketinizde tuttuğunuz sürece size boyun eğeceğim ama haksız olduğunuzu da düşüneceğim.

Patronların insan kaynaklarını yönetmek için bana ihtiyaçları yok, bu iş için insan kaynakları var ya da bu işi kendileri hallediyorlar. Ama ola ki böyle bir elemana denk geldiler, kendilerine onu iyi saklamalarını öneririm. Öncelikle, bu delikanlı Pascal’ı okumuş (az bulunan her şey kıymetlidir, bu delikanlının maaşı artırılrsa yeridir). İkinci olarak, belli ki bu cesur bir delikanlı ve şirketlerimizin böyle cesur elemanlara ihtiyacı var. Son olarak ve en önemlisi, bu genç, kendi içlerinde çok değerli ama aynı bünyede bulunması zor olan son derece önemli iki özelliğe sahip: İtaat etme hassasiyeti (disiplin) ve düşünme özgürlüğü. Zamanımızın en cid-

di sorunlarından birinin ancak ve ancak hemfikir oldukları zaman itaat etmeyi kabul eden insanların varlığı olduğu fikrinden ayrılmamı beklemeyin. Diğerleri ise boyun eğmeye o kadar alışmışlardır ki zaten itaatkârlıktan hemfikirdirler. İlk gruptakiler (en iyi ihtimalle) düşünme özgürlüğüne sahiptirler ama disiplinden yoksundurlar. İkinci gruptakilerse disiplin sahibidirler ama düşünce özgürlüğünden yoksundurlar. Oysa bizim toplumumuzun bu iki erdemi barıştırmayı bilen insanlara ihtiyacı var. Buna hem Cumhuriyet'in, hem de laikliğin ihtiyacı var. "İktidara itaat etmeli," der Alain, "ve sadece akla saygı göstermeli". Bu da zorbalığa direnmektir.⁹

Astların zorbalığı: Barbarlık

19. yüzyılın patronlarına özgü gülünçlük olarak paternalizmi gösterdim ve buna patronların zorbalığı, dedim. Ama bu gülünçlüğün geçmişte kaldığı anlamına gelmez. Paternalizm öldü mü? Belki. Ama gülünçlük her dönemin, her ortamın işidir. Her dönemin tehdit edici zorbaları ve zorbalıkları olmuştur.

Bu bölümü tamamlamak için günümüzde bizi özellikle tehdit eden ve düzeylerin karışıklığına tekabül eden iki gülünçlüğe, iki zorbalığa dikkatinizi çekmek istiyorum: Barbarlık ve naiflik.

Barbarlıkla kastettiğim ne? Geniş anlamıyla, içinde ilerleme kaydettiğimiz medeniyetin karşıtı. Barbar sadece acımasız ve şiddet uygulayan kişi değildir, barbar, hiçbir yüksek değeri tanımayan, sadece en aşağıdakini bilendir, bununla övünen ve herkesi de oraya indirmek isteyenidir.

9 Alain'deki (hem birbiriyle zıt hem de birbirine bağlantılı) boyun eğme, saygı ve direnme kavramlarıyla ilgili olarak bkz. "Le philosophe contre les pouvoirs", *Revue internationale de philosophie*, Mart 2001, s. 121-162. Alan Pascal'ı sevmediği halde ona hayrandır ve onu anlamayı başaran az bulunur 20. yüzyıl filozoflarından.

Daha açık olarak, benim dört düzeyden hareketle (Pascal'ınkileri saygıyla kendisine bırakıyorum), barbarlık bir düzeyi kendisinden daha alçak olan bir diğer düzeye boyun eğmekten ibaret olan gülünçlüğe, düzeylerin karışıklığına, zorbalığa tekabül eder, Barbarlık astların zorbalığıdır – ast düzeylerin zorbalığıdır.

Teknokratik ya da liberal barbarlık

Siyaseti ya da hukuku (ikinci düzey) ekonomiye, teknolojiye, bilime (birinci düzey) tâbi kılmak istemek bir barbarlık örneğidir. Bu alanda iki ekol var: Teknokratik barbarlık (uzmanların zorbalığı) ve liberal barbarlık (piyasanın zorbalığı).

İki okuldan bahsetmek mümkün çünkü bazı durumlarda, kimi ortamlarda ya da kimi zamanlarda, size şöyle bir şey diyeceklerdir: “Sevgili dostum, tabii ki egemenlik halka aittir, hepimiz demokratız. Ama, takdir edersin ki halkın bir şeyden anladığı yok.”

(Gücünü, tüm iddialarda olduğu gibi gerçekliğinden alan bu iddiayı iyi anlamaya özen gösterelim. Egemen halka hangi konuda sorarsak soralım, soru eğer biraz zor ya da karmaşık- sa, geneli itibariyle halkın olaydan bir şey anlamadığı kuşku götürmez bir gerçekliktir. Pascal'm deyimiyle “bu en bilgisizlerin fikridir”.¹⁰ Maastricht referandumunu hatırlıyor musunuz örneğin? Kaçımız konuya vâkıf bir bilinçle oy kullandı? Kendi adıma konuşacak olursam, ben evet oyu verdim ama aklımda en çok bir sürü iddia karşısındaki kararsızlığım, olaya hâkim olamamaktan kaynaklanan güvensizliğim ve kendimi sürekli olarak yetersiz hissetmem kaldı. Avrupa'nın çıkarı neyi gerektiriyordu? Fransa'nın çıkarı neyi gerektiriyor-

10 *Pensées*, 85-878. Pascal'ın istisnai bir derinliğe sahip siyasi düşüncesi hakkında bkz. *Pensées sur la Politique*'e yazdığım önsöz, Editions Rivages Poche, “Petite Bibliothèque” koleksiyonu, 1992.

du? Benim kendi çıkarım neydi? Pek bir şey bilmiyordum... Oysa, oldukça iyi bir eğitime sahibim, özellikle de otuz yıldan fazladır siyasetle on yıldan fazladır da ekonomiyle tutkulu bir şekilde ilgileniyorum... Vatandaşlarımızın çoğunluğunun benden daha bilgili ya da ehil olmaları bir mucize olurdu! Ama farketmez, demokrasilerde karar verenler en ehil olanlar değil, en kalabalık olanlar. Örneğin cumhurbaşkanı seçimini alalım: Adaylar arasındaki zıtlıklar, ortalama ehliyet durumu normalde –eğer aday seçimi gerektiği gibi yapıldıysa– adayların en yeteneksiz olanının düzeyinden aşağıda kalan milyonlarca seçmen tarafından tartışılacak. Bunu demokrasi karşıtı olarak söylemediğimi biliyorsunuz. Demokrasiyi ancak sınırları tanıyarak koruyabiliriz. Yoksa bilgi aristokrasisi daha kötü sonuçlar doğurabilir.)

“Madem sevgili dostum, halk bir şeyden anlamıyormuş... Önemli ya da karışık bir soruysa mevzubahis (önemli konular genelde karışık olurlar), referandum ya da mecliste bir tartışma düzenlemektense –milletvekillerinin de konuları sade vatandaştan daha iyi anlamadığını takdir edersiniz– uzman bir grup ya da bilirkişiler toplamak daha yerinde olur. Bırakalım da kararı ehil kişiler alsın!” Böylece işler daha iyi yürür (ki maalesef daha iyi yürüyor, Avrupa Komisyonu’na baksanıza). Tek sorun şu, bu mantığı sonuna kadar izleyecek olursak, egemenlik halktan uzmanlara geçer ve böylece demokrasiyi tamamen kaybederiz. İktidarı konuyu en iyi bilenlere verdiysek, çoğunluğu oluşturan halktan aldık demektir. Demokrasiden geriye ne kaldı o zaman? Korkarım ki hayaleti dışında hiçbir şey. Teknokratik barbarlık işte böyle, uzmanların zorbalığıdır.

İki ekolün varlığından bahsetmiştim çünkü farklı durumlarda, farklı ortamlarda (ya da aynı ortamda ama farklı zamanlarda) şöyle bir söylemle de karşılaşabilirsiniz: “Elbette sevgili dostum. Tabii ki egemenlik halkındır, hepimiz de-

mokratiz. Ama gördüğün gibi bu devlet de her yerde her şeye karışıyor...” Belki de doğru. Ama bunu tekrar ede ede sonunda devletin ortadan kalkması bazı zihinlere çekici gelmeye başlıyor. Tamam, gerçekçi olalım, devletin tümden yok olması zor. Ama yönetim, adalet, güvenlik ve diplomasi gibi temel görevlerini yerine getirmekle sınırlı ve –barış zamanında gerçekten önemli olan– diğer tüm konuları piyasanın o meşhur kendinden düzenleyici mekanizmalarına bırakan asgari devlet fikri öne çıkıyor. Ğene belirtelim ki, bu piyasa iyi işleyebilir, evet! Tek sorun bu durumda egemenlik halkın değil sermayenin ve sermayedarların olur. Buna da kolay kolay demokrasi diyemeyiz. Liberal barbarlık olur bunun adı: Piyasanın zorbalığı.

Şunu da unutmayalım: Birinci düzeydeki bu iki barbarlık pek güzel el ele verebilir. Bunun için günlük işlerin yönetimine getirilen uzmanların ultraliberal olması yeterli. Buna örnek teşkil edecek en az bir örnek geliyor benim aklıma. Pinochet’nin Şili’si. İktidarı bir darbeyle ele geçiriyorsunuz (Allende’yi seçmiş bulunan cahiller sürüsünden ibaret halk zaten o sırada yıllardır oyunun dışına itilmiş haldedir), biraz cinayet işliyorsunuz, bolca işkence ediyorsunuz. Zaten mesleğiniz yöneticilik değil ki! Yönetimi genelde en iyi üniversitelerde okumuş ve aralarında ultraliberal ve kısa zaman sonra Nobel ödölüne layık görülecek olan Milton Friedman gibi (*Chicago Boys* dediğimiz) pek çok öğrenci ya da meslektaş bulunan birkaç uzmana emanet ediyorsunuz. Genellikle aşırı sağ yönetimlerde olduğu gibi ekonomi politikası liberal hatta ultraliberal çizgide: Özelleştirmeler, fiyat denetlemelelerinin kaldırılması, uluslararası rekabete açılma... Kısaca, gücü mümkün olduğunca devletten ve sendikalardan alıp piyasaya ve işadamlarına veriyorsunuz. Sonuç? Sonuç büyüleyici, on beş yıl boyunca tüm Latin Amerika’nın en yüksek büyüme oranına ulaştınız. “E sorun nerede peki?” diyebilir-

siniz. Tek bir sorun görüyorum ben, önemli midir, değil mi? dir, siz karar verin: Pinochet'nin Şili'sinde demokrasi yok.

60'lı yıllarda General de Gaulle'ün "Fransa'da siyaset çöplükte yapılmaz," (Borsa'da) demesi sadece mizacından kaynaklanmıyordu. İsminin hakkını veren her demokraside olması gereken bir ilkeyi hatırlatıyordu, demokrasilerde egemen olan halktır, piyasa değil. Bunu söylemesi bugün de 60'larda olduğu gibi kolay ama (küreselleşme yüzünden) gerçekleştirmesi o kadar kolay değil. Aynı fikirdeyim. Ama demokrasinin kolay olanla yetinmesi gerektiğini kim söylemiş?

Microsoft'un Amerikan yargısıyla dalaşına baksanıza... Piyasa tekel oluşumunu teşvik ediyor mu? Olabilir. Ama uygulanması zorunlu bir rekabet hukuku var. Ve dünyanın en liberal sayılan (en azından kendi sınırları içinde öyle düşünüyor) ülkesinde bu şirkete, yani haklı olarak dünyanın en güçlüsü sayılan bu şirkete karşı bu basit ama önemli fikrin yeniden keşfedilmesi hoşuma gidiyor, Halkın hukuku bir meta (yani satılık) değildir ve piyasalara o hükmetmelidir, piyasa halkın hukukuna hükmedemez. Bunun bu kadar basit ve kolay bir iş olmadığını ve davanın henüz kapanmadığını biliyorum. Ama henüz sonuçlanmamasına ve belirsizliğine rağmen Amerika'da piyasanın hukuka tâbi olduğunu hatırlatmak açısından yeterli. Malumu ilam oluyor ama bazen bilinen gerçeklikleri tekrarlamakta fayda var, Amerika Birleşik Devletleri bir demokrasidir. Yani eğer egemenlik halka aitse Wall Street'e ait değil, ya da olamaz (demokratlar gerekli özeni gösterirse) demektir.

Siyasi barbarlık

İkinci barbarlık örneği, ahlakı (üçüncü düzey) siyasete ya da hukuka (ikinci düzey) tâbi kılmak istemektir. Yani siyasi ya da hukuki barbarlık: Militanın ya da hâkimin barbarlığı.

Söz konusu olan hep yüksek bir düzeyi kendinden alçak bir düzeye tâbi kılmak istemektir. Bu alanda da iki ekol mevcut: Lenin'inki ya da Troçki'ninki gibi totaliter barbarlık ve bizi daha çok ilgilendiren, demokratik barbarlık.

Totaliter barbarlığı algılamak nispeten daha kolay. Ahlak nedir? 1920'de Rus Komünist Gençliği'ne hitabında Lenin şöyle cevap veriyor: "Ahlak eski sömürü toplumunu yıkmaya, proleterya etrafında tüm işçilerin birliğini sağlamaya, yeni komünist toplumu kurmaya hizmet etmektir."¹¹ Ahlakı siyasetten ayrı tutmak mümkün değil o zaman. Tam tersine ahlak siyasete tâbi olmak zorunda: "Bizim için," diyordu Lenin, "ahlak proleteryanın sınıfı mücadelesinin çıkarlarının emrindedir."¹² O proleteryanın devrimci çıkarlarını temsil eden bir partiyi yönetiyorsanız bu söylem oldukça kullanışlı kuşkusuz.

Kullanışlı ama biraz soyut kalıyor. Somut şeyleri seven bir zihne sahip olan Troçki, birkaç yıl sonra aynı fikri daha anlaşılır kılmaya çalışacaktır. Örneğin, "terörizm ahlaken meşru mudur?" diye soruyor kendine. Yasadışı bir şey yapmamış olsalar bile insanları öldürmeye, rehineleri kurşuna dizmeye hakkımız var mı? Somut ve ince bir zekâ sahibi Troçki bu soruya esash bir yanıt veriyordu: "Duruma bağlı."¹³

Onun açısından, kendisini anlayabiliriz. Duruma bağlı çünkü olağan halde, özellikle de sivil barış ortamında, terör hiçbir işe yaramadığı gibi siyasi olarak da zararlı olur, kendimize düşman yaratırız. Bu durumda da terör ahlaki değildir. Ama devrim halinde, özellikle de sivil savaş ortamında, terör ya da cinayet siyasi olarak gerekli ve meşru hale gelebilir. Bu durumda da ahlaki meşruiyet kazanır.

11 Lénine, "La tâche des unions de jeunesse" (1920), *Textes philosophiques*, Editions sociales, 1982, s. 286.

12 A.g.e., s. 285.

13 Troçki, *Leur morale et la nôtre*, 1938, Editions de la Passion, 2003.

Kızıl Ordu'nun kurucusunu taşlamak için acele etmeyin. Troçki'nin cinayetten kastettiği belirli birkaç baskıcıyı öldürmek ("Keşke bir devrimci General Franco'yu ve ordusunu havaya uçursa," diye yazıyor). Böyle bir cinayetin bazen ahlaki olarak meşruiyet kazanması mümkündür. Yine de burada karar mercii siyaset değil ahlak olmalıdır. Yoksa, sınırı nereye çizeceğiz? Bunun için Troçki suçsuz sivilleri de düşünüyor (örneğin sadece "sınıf ve aile bağlarıyla" karşı tarafa bağlı olan tutsaklar").¹⁴ Böylece en azından "bilinçli bir seçim yapabilmenin" mümkün olduğunu söylüyor, "Bir tanktan ya da uçaktan rastgele atılan ve düşmanların yanında dostlarımızı, onların anne babalarını ya da çocuklarını yok eden" bir bombadan daha iyidir.¹⁵ Büyük incelik! Stalin'in bunu biraz daha ileri götüreceğini kestiremeyen var mı?

Troçki'nin söyledikleri Lenin'inkine göre daha başarılı. Ama belki de sadece daha korkutucu olduğu için öyle. Aynı suçsuzluk duygusu, aynı şiddet ve aynı haklılık inancı göze çarpıyor. Fark, Troçki'nin kendine göre bir çekiciliği olan mizacından ziyade düşüncelerinden kaynaklanıyor. Eğer siyasi olarak faydalı olan her şey ahlaki olarak meşrulaşırsa, ahlak siyasetin kendini meşrulaştırma aracından ibaret olur, siyasetin ruhuna ya da vicdanına dönüşür. Troçki sakın sakın "Devrimci ahlak sorunları devrimci strateji ve taktik sorunlarıyla karışıyor,"¹⁶ diye yazıyor. Düzeyler karışıyor: İkinci düzeyin üçüncü düzey üzerindeki zorbalığı. Biraz daha aşağıda şöyle devam ediyor: "Mücadelenin içsel gereklilikleri nedeniyle ahlaki yargı siyasi yargıya göre

14 A.g.e., s. 63-64. Troçki için rehine örneği özellikle hassastır çünkü 1919 yılında rehinelere üzerinde bir kararname yayınlamış, "tüm sorumluluğu" taşıdığını belirtmiş ve 1938'de meşruluğunu korumaya devam ettiğini duyurmuştur. Bu konuda bkz. s. 39-42 ("La Révolution et les otages") ve s. 62-64 ("Une fois encore à propos des otages").

15 A.g.e., s. 63-64.

16 A.g.e., s. 52.

koşullandırılır.”¹⁷ Aynı şeyi Stalin de yazmış olabilirdi. Peki. Ama o zaman ahlaktan geriye ne kalıyor? Özerk ve radikal bir şey kalmıyor. Ahlakın siyasete tâbi tutulması (ahlakın iyi olan siyaseten doğrudur): Siyasetin barbarlığı, buradaki örnekte totaliter barbarlık.

Bu arada, daha yumuşak olduğu için daha az göze çarpan ama hiç de daha az tehlikeli olmadığı gibi ülkelerimiz için daha bile tehlikeli olan diğer bir barbarlık çeşidine dikkat etmemiz gerek. Bizde de, yani demokratlarda da, suçsuzluk duygusu var. Hatta belki de bu yüzden bugün daha da tehdit edici oluyor bu. Madem hepimiz demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğunu düşünüyoruz, neden ahlaki demokrasiye tâbi kılmayalım? *Demokratik barbarlık* dediğim şey bu işte. Yani nedir? Totaliter barbarlıktaki durumun aynı söz konusu, ahlakın (üçüncü düzey) siyasete (ikinci düzey), ama demokratik siyasete, tâbi olması durumu. Tüm vatandaşların, yasal olan her şeyin doğal olarak ahlaki olduğuna ikna oldukları gün, ya da başka bir deyişle, meşruiyetin ahlakiliğin yerini tuttuğu gün, demokrasinin vicdanın yerini tuttuğu gün, hukukun ödevlerin yerini tuttuğu gün ne ahlak, ne vicdan, ne ödev kalacaktır ortada. Yasal namussuzun özgürce hüküm sürdüğü bir demokrasi olur o. “Hiçbir yasa bencilliği yasaklamıyor. Ne hakla beni eleştirirsiniz? Vergimi ödüyorum, ne bir şey çaldım ne adam öldürdüm, kırmızı ışıktaki hep durdum, daha ne? Bir de fakirler için üzülmemi beklemeyeceksiniz herhalde?”

Bu iş daha büyük sorunlar açıyor başımıza. Papalık genelgelerinden birinde Papa II Jean-Paul “kürtaja verilen cezanın yürürlükten kalkması konunun ahlaki boyutu hakkınca bir şey değiştirmez,” dediğinde haklıydı.¹⁸ Buna karşı-

17 A.g.e., s. 53

18 Jean Paul II, *L'Evangile de la vie*, çeviri, Cerf/Flammarion, 1995. Bkz. aynı yazarın, *Lettre aux familles*, Mame/Plon, 1994.

lık ahlaka karşı oldukları iddiasıyla çocuk aldırmanı şü ya da bu ülkede yasal kılan kanunların *hukukiliğine* karşı çıktığımda ise bir o kadar haksızdı.¹⁹ Hukuki konularda ben Vatikan'ın tam karşısında pozisyon alıyorum. Veil yasasını* hukuki açıdan meşru bulduğum kadar siyasi olarak da haklı buluyorum. Bu yasanın yürürlüğe girmesi için savaştım ve eğer bir gün varlığı tehlikeye girerse korumak için de savaşıyorum. Veil yasasının kürtajın ahlaken masum ya da suçlu olmasıyla ilgili bir iddiası yok. Bir yasa iyyinin ve kötünün ne olduğunu belirlemez, devletin neye izin verip neyi yasakladığını belirtir. Yasa koyucunun Veil yasasıyla özde duyurduğu şudur: “Devlet olarak (ya da hâkim halk olarak) ben çocuk aldırmanın benimle ilgili bir sorun olmadığını duyururum. Çünkü bu ahlaki bir sorundur. Fransızlar bu konuda bir fikir birliğine varamıyorlarsa, ben kararı çocuk aldırma sorunu olanların kendi vicdanlarına bırakıyorum.” Bu yüzden bence bu iyi bir yasa. Hiç kimse bu sorunla karşı karşıya kalan bir çiftin –öncelikle de bir kadının– yerine karar veremez. Bu yüzden de kendini sorgulama sorumluluğu bireyin kendisine düşüyor. Buradaki tehlike, bir şeyi yasallaştırmanın kaçınılmaz olarak onu olağanlaştırması: Devlet çocuk aldırmanı sorun etmiyorsa, birileri (daha yakından ilgili kadınlardan ziyade erkekler gibi geliyor bana) bunda hiçbir sorun kalmadığını düşünebilir. Bu bir hata olur tabii. Çocuk aldırmanın yasal olması ve başka bir örnek olarak da, ötanazinin yasadışı olması, bu iki olgunun (hatta tek tek her çocuk aldırma ve ötanazi olayının) ahlaki yönleriyle ilgili hiçbir şey ifade etmez. Bir şeyin yasal olması iyi olması anlamına gelmez. Bir şeyin yasadışı olması da kötü olduğu anlamı-

19 “Çocuk aldırmaya ya da ötanaziye izin veren ya da bunları kolaylaştıran yasalar bireyin iyiliğine olduğu kadar ortak iyiye de karşıdır. Bu nedenle de resmî olarak yasal değerdan yoksundur”. (*L'Evangile de la vie*, s. 116; italik bana ait).

(*) 17 Ocak 1975'te yürürlüğe giren ve adını savunucusu Simone Veil'den alan yasa. Bu yasa ile Fransa'da çocuk aldırma cezadan muaf hale gelmiştir – ç.n.

na gelmez. Yasallıkla yetinmek adına bu farkı görmezden gelirse (demokrasiye saygı ahlaki vicdanın yerini tutmaya başlarsa) kendimizi demokratik barbarlığın içinde buluruz.

Ahlakçı barbarlık

Diğer bir olası barbarlık örneği de sevgiyi (dördüncü düzey) ahlaka (üçüncü düzey) tâbi tutmaktır. Bu durumda ahlakileştirici, ya da ahlak düzeyinde, bir barbarlık tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. Erdem diktatörlüğü kurmak isteyen Saint-Just ya da mini eteklilerin ve âşıkların peşine düşen Humeyni'ye bakın. Ahlaki düzey: Püritenlerin zorbalığı.

Daha basit, gündelik, normal bir deyişle söyleceysek olursak, bu insanları ahlaki seviyeleri oranında sevmeye yönelimidir. Bundan daha açık ne olabilir? Namussuzları, cesur ve iyi kişiler kadar sevecek halimiz yok ya! Evet, hepimiz böyle düşünüyoruz işte. Sadece, bu tip geleneklere duyarlı olanlara hatırlatmak istediğim bir nokta var: İnsanları ahlak seviyeleri oranında sevmek hem tutkuya (Proust'a bakın), hem koşulsuz sevgiye (anne babanın evlat sevgisi gibi) hem de ve bilhassa merhamet duygusuna ters düşer – çelişki tam da merhamet dediğimiz şeyin diğerine ahlaki değerinden bağımsız sevgi sunmakla ilgili olmasıdır. Unutmayınız, merhamet Hristiyan geleneğinin özüdür, İsa dünyaya öncelikle günahkârları kurtarmak için gelmiştir.

Etik barbarlık?

Dört düzey çerçevesinde kalacak olursak, burada durmamız lazım. Peki beşinci düzeye inananlara ne diyeceğiz? İlahiyata, tabiatüstüne, yüksek güce inananlara ne diyeceğiz? Demek ki ilahiyat düzeyini etik düzeye tâbi kılmayı istemek –ki bu Tanrı'yı insan sevgisine, aşkınlığı doğaya, beşinci dü-

zeyi dördüncü düzeye tâbi kılmak demektir– etik barbarlığa karşılık gelir. Bu konuda din bilginlerinin fikrini almak gerekir ama (Pascal'ın da karşısında savaştığı)²⁰ kimi hümanist ya da antroposantrik yönelimlerin, ilahiyat açısından, bu tip bir barbarlıktan kaynaklandığını düşünmüyorum. Tanrı'nın sevgi olduğunu tekrar ede ede her türlü sevginin tanrısallık olduğunu düşünmeye başladık. Tanrı yaratımı olan insanı (İsa'yı) göklere çıkara çıkara yaratılanların yaradan olduğuna inanmaya başladık. İnsanı tanrısallaştırırken Tanrı'yı insanlaştırıyoruz. Ateistler ve kuşkuculara bu söylediğim ancak bir metafor gibi gelebilir (çünkü onlar için Tanrı'yı temsil eden beşinci düzey sadece insanların hayallerinde ya da zihinlerindedir). Bu örneğin Feuerbach, Alain ya da son dönemde arkadaşım Luc Ferry için böyle.²¹ Peki ya inananlar için durum ne? İnsan sevgisine tâbi olan Tanrı'ya hâlâ Tanrı denilebilir mi? Tanrısallaştırılmış insan bir idolden ibaret değil midir? Feuerbach'ın deyimiyle bu *antropoteizm* (Tanrı'yı yok sayan ama en azından yerine de bir şey koyma iddiasında olmayan) ateizmden de beter değil midir? Bu hümanizm –dini açıdan– etik bir barbarlık değil midir?

Üstlerin zorbalığı: Naiflik

Bir diğer dürtü, ki barbarlığın karşıtı olan diğer gülünçlük ve zorbalık tipidir, naiflik diye adlandırdığım eğilim. Bu, barbarlığın bir nevi simetriğidir. İkisinde de düzeylerin karışıklığı söz konusu olduğu halde bu iki karışıklık düzeylerin

20 Henri Gouhier'in *L'Anti-Humanisme au XVIIe siècle* adlı güzel kitabını (özellikle de 9. ve 10. Bölümleri) okumanızı öneririm. Vrin, 1987.

21 Ludwig, Feuerbach, *L'Essence du chirstianisme*, 1984; J.-P. Osier çevirisi, Maspero 1968, yeniden basım 1982 (Jean Salem'in buradan yaptığı zarif okumaya da bakınız, *Une lecture frivole des Ecritures. L'essence du christianisme de Ludwig Feuerbach*, Encre Marine, 2003); Alain, *Les Dieux*, Gallimard, 1930; Luc Ferry, *L'Homme-Dieu et le sens de la vie*, Grasset, 1996.

hiyerarşisine göre birbirine zıt konumda bulunur. Barbarlık üstteki düzeyi alttakine tâbi kılmayı istemektir. Naiflik ise alt düzeyi yukarıdaki uğruna gözden çıkarmaktır.

Belli bir düzeyi kendinden üst bir diğer düzey adına yok saymak vesilesiyle düzeyleri karıştırmayı, gülünçlüğü ve zorbalığı “naiflik” olarak adlandırmayı öneriyorum. Naiflik, üstlerin zorbalığıdır, üst düzeylerin zorbalığıdır.

Siyasi ya da hukuki naiflik

Bir naiflik örneği vereyim. Siyaset ya da hukuk adına ekonomik, teknik, bilimsel kısıtlamaları yok saymayı istemek, siyasi ya da hukuki naiflik olur.

Somut olarak bu neye benzer? Genellikle, pejoratif anlamıyla, *iradecilik* suretinde zuhur eder.²² 1981'deki solu hatırlayın. İşsizliğe dair ne diyordu? Özü şuydu: “İşsizliği alt etmek bir siyasi irade işidir.” 7'şer yıllık iki iktidar döneminden sonra işsizliğin iki katına çıktığını unutmadık hani. 1995'te Chirac'ı hatırlayın. O ne diyordu? Tuhaftır, özde aynı şeyi: “İşsizliği alt etmek bir siyasi irade işidir.” İki yıl sonra, işsizlik aynı yüksek oranda seyrederken Chirac çoğunluğu kaybetti. Kimse bu durumu Mitterand ya da Chirac'ın iradeden yoksun oluşuyla açıklayamaz. Ne kadar basit ve sevimsiz olursa olsun (ki sevimsiz olması bu gerçeği reddetmeye de yetmez) işsizliği alt etmenin bir siyasi irade işi *olmadığı* gerçeğini görmeden edemeyiz. Hukuk devletinde siyasi iradenin en güçlü göstergesi yasadır. Ama ne kadar işsizlik karşıtı yasa çıkartırsak çıkartalım (“işsizliği yasadışı kılmak” Pascal'cı anlayışa göre tam bir gülünçlüktür), bu bir tek kişiyi bile istihdam etmeye yetmez.

22 Bence esas anlamı da bu (bu “irade” sözcüğünün ukala eşanlamlısından başka bir şey değil: “iradecilik” gösterisinde bulunmak, deyimim pasif anlamıyla, irade gösterisinde bulunmak demektir) ki her halükârda günlük dilde bu anlama gelir.

Her yıl Paris'te "AIDS'i yenmek bir siyasi irade işidir," sloganı altında gösteri yapan insanları görüyoruz. İşsizlik konusunda olduğu gibi bu konuda da ne demek istediklerini herkes kadar ben de anlıyorum, diğerlerinden daha aptal değilim. Elbette ki bilimsel araştırma için, halkın bilgilendirilmesi için ve gerekli önlemleri almak için ne kadar çok kamu parası harcarsak (bu harcama bütçe oylamasına tâbi olduğu için bir siyasi irade meselesidir) AIDS'i yenme şansımız o kadar artar. Mesleki eğitim, istihdam masraflarının düşürülmesi ve kamu yatırımlarının artırılması için ne kadar harcama yaparsak işsizliği azaltmak için o kadar şansımız olur. Yine de eğer iddiayı iyi dinlersek, özünde bir gülünçlük olduğunu görürüz. AIDS'i yenmek bir siyasi irade işi değildir, AIDS karşıtı bir yasa çıkarsak da bu bir tane bile AIDS hastasını iyileştirmeye yaramaz. Özür dileyerek şu gerçeği hatırlatmak istiyorum: AIDS'i yenmek bir siyasi irade işi değil tıbbi bir meseledir. Öyleyse sorun birinci düzeye dairdir ve çözümü ancak birinci düzeyde bulunabilir. Devletten isteyebileceğimiz (ve istememiz gereken) tek şey bu sorunun ait olduğu bilimsel ve teknik, yani tıbbi düzeyde çözülmesi için (yatırımları oylamak gibi ikinci düzeyde yapılacak) gerekli her şeyi yapmasıdır. Çözümün bir siyasi irade gerektirdiği aşikâr. Ama bunun yeterli sayılması saçmalık olur. Kuduz hastalığına karşı dökülen paralarla kansere harcanan para mukayese edilemez (ve tabii siyasi irade de), Kuduzu yendik ama kanser hâlâ bir sorun olmaya devam ediyor. Neden? Çünkü irade asla bilimsel bir sorunu çözmeye yetmez.

Sadece bir benzetme olsa da, aynı şeyi işsizlik için de söyleyebilirim. İşsizliği alt etmek bir siyasi irade işi olamaz, İşsizlik ekonomik bir sorundur ve bu yüzden de birinci düzeydedir. Siyasetçilerden, devletten ve vatandaş olarak da kendimizden talep edebileceğimiz (ve etmemiz gereken) tek şey bu sorunun kendi düzeyinde –yani ekonomik düzeyde–

çözülmesi için (günümüzün iki en temel sorunlarından olan yasal çalışma süresini kısaltmak ve dileyenler için iş esnekliğini artırmak gibi) ikinci düzeyde yapılabilecek her şeyi yapmasını istemektir. Ama ikinci düzeyde gerçekleştirilecek olan bir kalem oynatma ya da yasa çıkarmayla birinci düzeyde olan bir sorunu çözmeyi ummak ninni söylemekten ibarettir, naiflik yapmaktır.

İnanın buna çok üzülüyorum. AIDS'in ya da işsizliğin siyasi iradeyle çözülmesini tercih ederdim; böylece bu iki sorun çoktan çözülmüş ya da çözülmek üzere olurdu. Ama maalesef durum bu değil.

Ahlaki naiflik

Naiflikle ilgili bir örnek daha verebilirim. (Üçüncü düzeyi oluşturan) Ahlak adına ikinci düzeyin (siyasi ve hukuki) kısıtlama ve zorunluluklarını görmezden gelmeyi istemek ahlaki naifliktir. Somut olarak bu neye benziyor? Tam da başlangıçta sözünü ettiğim ahlaki kuşağın tavrına benziyor. Yoksullukla nasıl başa çıkmalı? *Restos du coeur* ile. Savaşa karşı nasıl bir dış siyaset izlemeli? İnsani yardımlarla. Göç ve göçmenlerin entegrasyon sorunları ile ilgili ne yapabiliriz? *SOS Racisme*'e. (İkinci düzeydeki) Bütün siyasi sorunları (üçüncü düzeydeymiş gibi) birer ahlaki soruna çeviriyorsunuz. Aslını isterseniz, bu sorunların asla çözülmemesi için yapılabilecek en iyi şeyi yapıyorsunuz.

Yoksulluğu ve sosyal dışlanmayı çözmek için *Restos du coeur*'e güveniyorsanız, insani yardımların savaş karşıtı bir dış siyaset yerine geçeceğine inanıyorsanız, ırkçılık karşıtlığının göç siyaseti görevi göreceğini düşünüyorsanız, kendi kendinize ninni söylüyorsunuz demektir: Naiflik yapıyorsunuz. Bu naiflik sizi muhalafetteyseniz gülünç duruma sokar, iktidardaysanız ya da güç sahibiyseniz zorbalaştırır (medyatik

bir gücü olanlar da bu durumda zorba sayılmalıdır, iyi niyetlerin zorbalığıdır yaptıkları).

Etik naiflik

Naifliğin üçüncü örneği: Dördüncü düzeydeki etik ve sevgi adına üçüncü düzeydeki ahlaki zorunlulukları ve kısıtlamaları yok saymaktır: Etik naiflik ya da sevgi naifliği. Somut olarak 70 yılları *Savaşma seviş* ve *babacool* ideolojisine denk gelir. Günümüzde daha seyrek de olsa gözlerini kaçırarak, lafı geveleyerek her şeyi “Bak, benim ne ahlaka ne siyasete ne de teknolojiye ihtiyacım var, tamam mı? Sevgi her şeye yeter,” diyerek açıklayanlara rastlarız. Bu kişilere sevginin her şeye yetmeyeceğini anlatmak lazım. Örneğin şöyle diyebiliriz: “Kendini İsa sanmayı bırak da biraz etrafına bak! Üçüncü düzeydeki ahlaki görevlerini yerine getirmekle başla, seçim listesine adını yazdır da ikinci düzeydeki sorununu hallet ve birinci düzeyle ilgilen ve git bir meslek sahibi ol. Eğer sorunları çözmek için sevgiye güvenirsen, kendi kendine ninni söylemiş olursun: Yaptığına naiflik derler.”

Dinî naiflik

Son naiflik örneğimiz de beşinci düzey olan tanrısal ya da doğaüstü düzey uğruna sevginin ve diğer ilk dört düzeyin zorunluluk ve kısıtlamalarını görmezden gelmektir. Dinî naiflik: Tutuculuk. Dinin iyiye ve kötüye (üçüncü düzey), yasal ve yasadışı olana (ikinci düzey) ve doğru ve yanlış olana karar verdiğini iddia etmektir. Aklımıza ilk gelen İslâmî tutuculuk ve bu haklı bir iddia: Şeriat düzeni budur. Eğer İslâmî hukuk herkese dayatılacaksa demokrasinin ne faydası var? Eğer iktidar Allah'taysa halk nasıl egemen olur? Ama bir Hristiyan tutuculuğu da olabilir, var hatta: Amerika Bir-

leşik Devletleri'nde Incil'deki yaratılış öğretisine ters düştüğü gerekçesiyle Darwinizmin okullarda öğretilmesini yasaklamayı kendilerine görev edinen protestan tarikatlar buna bir örnektir. Üzerinde çok durmayacağım ama Rainer Maria Rilke'nin "her naif korkutucudur" sözünü hatırlatmak isterim. Naiflik barbarlıktan daha az tehlikeli olmadığı gibi yerine göre daha tehlikeli bile olabilir. Çoğu zaman en büyük kötülükleri daha iyiye ulaşmak adına yapıyoruz. Korkunçluklarını bildiğimiz haçlı seferleri sendromu bu. Bugün hâlâ da devam ediyor. Eğer Bush ve Bin Ladin iyiyi (üçüncü düzey) –hatta Tanrı'yı (beşinci düzey)– temsil ettiklerine bu kadar derinden inanmasalardı ortaya koydukları siyasetlerden bu kadar korkmamıza gerek kalmazdı. Lenin ve Troçki komünizme bu kadar çok inanmasalardı daha az insanı daha az bir keyifle kurşuna dizerlerdi belki.

Bu örnek barbalıkla naifliğin bir arada gerçekleşebildiğinin bir kanıtı. Lenin ve Troçki'nin yaptığı gibi siyaseti ahlaka tâbi tutmak bir barbarlıktır. Marx'ın, Lenin ve Troçki'nin dilediği gibi siyaseti ve hukuku ahlaken cömert olan bir ütoppyaya (barış, bolluk, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, sadet toplumu ütoppyasına) feda etmek ise naifliktir. Bu korkunç birleşimin sonuçlarını biliyoruz.

Bu konuda, Louis Althusser'in Stalinizme dair söylediklerini okumak yerinde olur. Aslında Althusser yanlış anlaşıldı. Althusser "Stalinci sapma"da hümanizm ve ekonomizm ikilisini eleştiriyordu.²³ Gulaglar hakkında hümanizmden bahsetmek insanları şaşırttı. Oysa bu Stalincilerin belirgin söylemiyle örtüşüyor – zaten bu söylemin tamamen yalancı ya da iki yüzlü olduğunu düşünmek saflık olur. Stalin "İnsan en değerli sermayedir," diyordu. Kendisinin buna inanıp inanmadığını bilemem. Ama Stalinci militanların çoğu buna inanıyordu.

23 Louis Althusser, "Note sur la critique de la personnalité", *Réponse à John Lewis*, A.g.e., s. 77-98.

Zaten Stalin'e gücünü veren de bu inançtı. Bu söylemin hümanizm karşıtı olmadığı aşikâr ama tehlikeden uzak olduğu da söylenemez. Milyonlarca insan insanlığın mutluluğu için ölüme yollandı. Bu ütöpik bir hümanizmdi, ölümcül bir hümanizmdi, canı bir hümanizmdi, ama neticede hümanizmdi. Bu hümanizm Sovyet kanunları da dahil olmak üzere hukukun kurallarına rağmen gerçekleştirildi. İkinci düzey üçüncü düzey uğruna katledildi, işte bu da hümanist naiflikti.

Siyaset aynı zamanda gitgide devletleştirilen bir ekonominin hizmetine vakfolunuyordu. Althusser (kollektivist haliyle ortaya konan) bu teknokratik barbarlığı Stalinci ekonomizm olarak adlandırıyor. Ne gülünçlük ne de zorbalık çelişkilerden kurtaramıyorlar kendilerini. Hayasız despotlukları da bundan kaynaklanıyor zaten. Ahlak adına hukuku çiğniyoruz (hümanist naiflik). İnsanları ve kişisel özgürlükleri beş yıllık planların bilimsel koşullarına, sanayileşmeye ya da Büyük Sıçrayış'lara* kurban ediyoruz (teknokratik barbarlık: Ekonomizm). Bir kere düzeyleri karıştırmaya başladık mı bu karışıklık iki yönde de işler. Söz konusu gülünçlük cana kıyar (Sovyet Rusya'da en az yirmi milyon, Çin'de de üç yıllık Büyük Sıçrayış döneminde on üç milyon insan öldü), ama esas sorumluların canına kıydığı pek nadirdir.

Sorumluluk ve dayanışma

Sizin de anladığınız gibi bütün zorluk hepimizin her an bu dört düzeyde birden (inanmadığım beşinci düzeyi bir kenara bırakıyorum) bulunmamızdan ve bu düzeylerin de farklı ve birbirlerinden bağımsız prensiplere göre yapılandırıldıkları için her zaman aynı yöne gitmelerinin mümkün olmasından kaynaklanıyor.

(*) Mao Zedung'un 1958 yılında Çin'e ekonomik güç kazandırmak için uygulamaya başladığı ekonomi politikası – ç.n.

Arada bir aynı yönde işledikleri oluyor tabii. O zaman her şey, özellikle de şirket patronları için oldukça kolay oluyor. Mutluluk anları bunlar. Birinci düzeyde işini iyi yaparak ve çok para kazanarak, ikinci düzeyde yasalara uymaya, üçüncü düzeyde görevlerini yerine getirmeye ve dördüncü düzeyde de sevgiyle hareket etmeye denk geliyor. Bunda sizi eleştireceğim hiçbir nokta yok. Ancak “böyle devam edin,” diyebilirim. Şunu da eklerim: “tadını çıkarın, çünkü bu durum çok sürmeyecek.” Süremez çünkü. Farklı ve birbirlerinden bağımsız prensiplere göre yapılandırılmış dört düzeyin her zaman ve her yerde aynı yönde hareket etmeleri için hiçbir sebep yok. Ama hasbelkader bu böyle olursa da tadını çıkarın, sonuna kadar faydalanın. Bu böyle olmadığında da önceliği hangi düzeye vereceğiniz sizin bileceğiniz iş.

Sorumluluk

Bu seçim bizim *sorumluluğumuzdur*. Bir karar mantığından kaynaklanır, Ortada çözüm bekleyen bir sorundan ziyade uygulamaya konulması gereken bir seçim var. Ve bu seçim hiyerarşisiz ve belli şeylerden vazgeçmeksizin yapılamaz. Bizim ülkemizde şirket çalışanlarının bu seçimi yapmak için hazırlıklı oldukları söylenemez. Çoğu mühendislik ve teknik eğitim kültürüyle yetiştikleri için bir sorunun sadece ve tek bir çözümü olmasına alışmışlar. Onlar için her ehil zekâ farklı metotlar kullansa da aynı sonuca ulaşır. Onlar için sorunlar denklemler gibidir: Bilinmeyen= x 'i bulmak sorunu çözer. Bu sadece (fizik ve ekonomi gibi) homojen teorik alanlar için geçerlidir. Bir karar, her biri kendi mantığına göre hareket eden, birbirine indirgenemeyecek kendi iç tutarlılıkları ve ihtiyaçları olan, farklı cinsten birçok düzeyle ilintiliyse denklem modeli geçerliliğini yitirir. Bu nedenle zekâ ehliyetinden çok sorumluluktan bahsetmek yerinde

olur. Ehil olmak da gereklidir (güç sahibi olup da ehil zekâya sahip olmayan kişi sorumsuzluk abidesidir) ama yeterli değildir. Ehil olmak bir sorunu çözebilmeyi sağlar. Sorumluluk sahibi olmak karışık ve muğlak durumlarda bile ve özellikle de sorun, neredeyse her zaman olduğu gibi, birden fazla düzeyle ilgiliyse, karar verebilmek demektir. Sorumluluk, benim yaptığım tanımla, Pascal'cı anlamıyla zorbalığın karşıtıdır. Düzeyleri birbirine karıştırmadan, her birinde ayrı ayrı olmak üzere sahip olduğu gücü üstüne almak ve düzeyler birbiriyle çelişirse öncelikleri her olaya ve her duruma özel olarak koyabilmek demektir.

Önceliklerin belirlenmesinde genelgeçer bir kural olmadığı için “her olaya ve duruma özel olarak,” diyorum. Böyle bir kural olamaz. Aramızdaki patronlardan birinin bize ya de kendi kendine “düzeyler arası çelişki halinde önceliği her zaman dördüncü düzeye vereceğim: Önce etik, önce sevgi!” dediğini düşünün. Bunu diyen ya bir budaladır ya da bir aziz. Oysa bana öyle geliyor ki şirket patronlarımızda bu iki özellik pek bulunmuyor, meşru olarak bulunmuyor, budalalar şirket yönetemez, azizlerinse, affedersiniz, yapacak daha iyi işleri var.

“Dört düzey çelişkiye girerse önceliğimi birinci düzeyden yana koyacağım: Önce yetenek, verimlilik, iş...” diyen patronun ise yetenekli ve üretken namussuz olduğunu söyleyebiliriz – bu da hemen hemen hiç kimsenin uzun süre oynamak isteyeceği bir rol değildir. Öyleyse, ne budala ne de aziz olan ve pek tabii yetenekli ve üretken namussuz rolüne de tevekkül etmeyen sizler ve ben olaya ve duruma göre önceliği bu dört düzeyden hangisine tanıyacağımıza karar vereceğiz. Bu kararı bizim yerimize kimse veremez. Bu yüzden burada tanımladığım sorumluluk daima kişiseldir. Sorumluluk, Alain'in deyişiyle “ancak biricik özne olan *ben*” etrafında var olabilir. Kişinin kendinden başka hiç kimse bu sorumluluğu

üstlenemez, bu yüzden de kişi sorumluluğu ancak “tek başına ve herkes için” benimser. Bu durum kararları takım olarak almaya engel değildir. Ama her üye, takım içinde kendi sorumluluğunu taşımaya devam eder.

Aranızdan pek çoğunuzun şirketlerde çalıştığınızı ve yönetici kadroda görev aldığınızı tahmin ediyorum. Onlara sözüm şudur: Şirketinizde başkalarını kendi sorumluluğunuz dışında her şey için (muhasabe, insan kaynakları yönetimi, vizyon ve strateji için) yetkilendirebilirsiniz. Çünkü kendi sorumluluğunuz, tanım gereği, devredilemez.

Bu sorumluluk kişisel ve bireysel olduğundan, patronlar dünyasında sıkça rastlandığı gibi, şirket ahlakı ve şirket etiğinden bahsetmenin manasını kavradığımı söyleyemem. Bence, bir şirketin ahlakı olamaz, şirketin ancak muhasebesi ve müşterileri vardır. Bir şirketin görevleri olamaz, ancak çıkarları ve sınırları vardır. Bir şirketin ne hisleri ne de etiği olabilir, sevemez de, ancak amaçları ve bilançosu olabilir. Yani ne şirket etiği ne de şirket ahlakı gibi bir şey yoktur.

Ama hemen ekleyelim, tam da şirket ahlakı gibi bir şey olmadığı için şirkette ahlak bulunmalıdır. Bu da sadece o şirkette çalışanların ve özellikle de yöneticilerin (ne kadar güç, o kadar sorumluluk) aracılığıyla mümkün olabilir çünkü ahlaklı olmak insanlara mahsustur. Etik için de aynı şey geçerli. Şirket etik sahibi olamayacağı için orada çalışanlar ve yöneticiler etik sahibi olmalıdır.

Az önce söylediğim gibi: “Piyasadan sizin yerinize ahlaklı olmasını beklemeyin.” Şunu da ekleyebilirim: Şirketinizden de sizin yerinize ahlaklı olmasını beklemeyin.

Ticaret ve “müşteriye saygı”

Genel olarak ekonomi için doğru olan, özel olarak ticaret için de doğrudur. Ticaretin kendine has sorunları yok anla-

mında söylemiyorum. Bir hikâye anlatmama izin verin: İki-
üç yıl önce Paris'te MEDEF'in davetlisi olarak şirket patron-
larıyla yapılan "ticaretin ulusal temelleri" başlıklı oturuma
katıldım. Benden öğleden sonra bir konuşma yapmam bek-
leniyordu. Ama her zamanki gibi sabahtan itibaren oraday-
dım. *Etik* ve *değer* sözcükleri, aynı zamanda tüccar olan şir-
ket patronlarının ağızlarından bir an bile düşmüyordu. Gör-
meliydiniz! Ve tahmin edeceğiniz gibi temcit pilavı gibi ma-
saya gelen bir değer vardı: *Müşteriye saygı*. Diğer tüm değer-
lerde tartışmaya hazırdılar ama bu değerde tartışmasız hem-
fikirdiler. Hem taviz vermez hem de gururlu tavırlar içindey-
diler. Öngörüldüğü gibi öğleden sonra sözü aldım ve kendi-
lerini büyük bir dikkatle dinlediğimi –ki bu doğruydü– ve
özellikle de müşteri hassasiyetlerinin dikkatimi çektiğini be-
lirttim. Bunun çok önemli bir mesleki değer olduğuna hiç-
bir itirazım olmadığını, örneğin büyük mağazaların iş etiği
talimatnamelerinde yer alması gerektiğini ekledim. Ama şu-
nu da söyledim: "Beni şaşırtan bunu *ahlaki* bir değer olarak
görmeniz. Bunu şimdiye kadar hiçbir yerde okumadım. Bü-
yük Yunan filozoflarını okudum ama müşteriye saygı konu-
sunda tek bir satır görmedim. Montaigne'i, Spinoza ve Kant'ı
okudum, hiçbiri müşteriye saygıya dair tek bir sözcük etme-
miş. İsa'nın öğretilerini (*Evangelies*) birçok kez okudum, bu-
dist edebiyatıyla haşır neşir oldum, İncil'i Kuran'ı okudum,
bu kanonik metinlerin hiçbirinde müşteriye saygıya dair tek
bir sözcük hatırlamıyorum. MEDEF'in, insanlığın bu temel
koyucu metinlerinden daha ileride seyrettiğini görmek be-
ni oldukça şaşırttı!" Bunu söyleyince bizim tüccarlar hafif-
ten sinirlenmeye başladılar. "Hayır," diye devam ettim, "bu
temel metinlerde gördüğüm müşteriye saygı değil, insan sev-
gisiydi." Öfkeleri giderek artıyordu: "Müşteri de insan değil
mi?" diye karşı çıktılar. Tam olarak değil, müşteri herhan-
gi bir insan değil: Müşteri size para ödeyecek bir insan. Oy-

sa ki insanlığın temelini atan hiçbir metinde insanlara gösterdiğimiz saygının kişilerin para ödeme durumuyla bağlantılı olduğunu okumadım. Hatta tam tersini okudum: İnsanlara duyacağımız saygı para ödeme durumlarından tamamen bağımsız olmalı! Dedim ki: “En büyük müşterinize sabahları ofisinizi temizleyen temizlikçi kadından ya da mağazanızın önünde mendil açan evsizden daha çok saygı gösterdiğiniz gün bu ahlaki değerlerinizle –ve benimkilerle– bağlarınız kopmuş demektir. Bunları bu değerleri hiçe sayan bir prensibe (müşteriye saygı) boyun eğdirmiş olursunuz.” Yönetici barbarlığı: Şirket zorbalığı. Müşteriye saygı elbette şirket için önemli bir değerdir. Ama bu değer ahlaktan ziyade şirketin iç ve dış iletişimiyle, yönetimiyle ve pazarlamasıyla ilgili bir konudur. Şirkete dair bir değerdir, mesleki bir değerdir, isterse- niz işlevlerle ilgili bir değer de diyebiliriz, ama ahlaki bir değer değildir. İnsan saygısı ise aksine ahlaki bir değerdir, vicdanla ilgilidir, şirkete dair bir değer değildir.

Cömertlik ya da dayanışma?

Sorunun temeline inelim. Ticaret, çıkardan bağımsız ahlaktan ziyade tamamen çıkarla işi olan ekonomiyle ilgili- dir. Karşılıklı tatmin duygusu insana saygıdan daha baskındır. (Daima özel olan) Çıkar birliği daha çok ve ödevlerin evrenselliği daha az söz konusudur. Birincinin ikinci- yi tamamen imkânsız kılmadığını söylemeye elbette gerek yok. Hannah Arendt çıkar –*intérêt*– sözcüğünün Latince’de “iki şeyin arasında olmak”, “arasında bulunmak”, “bir şeye katılmak”, “bir şeyle ilgilenmek” anlamlarına gelen *inter-*esse’den geldiğini hatırlatır. Ticaret sözcüğünün de –*com-*merce– farklı bir tarihi olmasına rağmen komşu bir anlam ailesinden gelmesi bir rastlantı değil. Bizi birbirimize bağlayan çıkarlar aynı zamanda bizi birbirimizden de ayırıyor. Aren-

dt'in ortak dünya konusunda söylediği gibi çıkar bizi "birbirimize girmemizi engelleyerek bir araya getiriyor" – davetlileri hem bir araya getiren, hem de birbirlerinden ayıran bir yemek masası gibi.²⁴ İnsan sosyal ve bencil bir hayvan. Bu geçimsiz sosyallik [*insociable sociabilité*]²⁵ kaçınılmaz bir biçimde çatışma ya da değiş tokuş şeklini alıyor. İyi düzenlenmiş bir toplumda tercihen değiş tokuş çatışmadan fazla olmalıdır. Bu Montesquieu'nün "yumuşak ticaret" dediği ve savaşa tercih ettiği durum. Ama tarih gözlerimizin önüne tam tersini seriyor ve hatta güç ilişkilerini de ortadan kaldırmıyor (bu nasıl mümkün olabilir ki?). Piyasa şiddeti ortadan kaldırmaz. Ama, Jean-Pierre Dupuy'nin güzel değişiyiyle, *kendine dahil eder*. Bu sözün iki anlamı var: "Şiddet set çeker ama aynı zamanda şiddeti barındırır". Bu anlam "Marx ve Montesquie'yü birbirlerine yaklaştırır".²⁶ Bundan şikâyet edecek değiliz.

Çıkar kötü bir şey değil; bizi hep beraber (ve birbirimize karşı olarak) ve genelde bir fayda için kışkırtır. Faydacılar bu konuda haklılar. Bakınız: Bentham ve Mill. Materyalistler de haklı. Epikür'den başlayıp Hobbes, Diderot, d'Holbach, La Mettrie, Helvétius, Marx vb.'den geçerek Althusser'e gelene kadar hepsi bu konuda hemfikir. Spinoza da kendi diliyle farklı bir şey demiyordu ("kendine fayda arayışı"²⁷ dediği buydu). Freud'un da zevk ve gerçeklik prensipleri²⁸ et-

24 Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, 2. Bölüm, Calmann-Lévy, 1961, Pocket, 1994, s. 92. Ayrıca bkz. Jean-Pierre Dupuy, "Les béances d'une philosophie du raisonnable", *Revue de philosophie économique*, n° 7, 2003/1.

25 Kant'ın sözü ("Idée d'une histoire universelle au point de vue cosmopolitique", 4. önerme, *La Philosophie de l'histoire*, S. Piobetta, Denoël çevirisi, "Médiations", 1984, s. 31). Bu konuda bakınız "La politique", *Présentations de la philosophie*, Albin Michel 2000, yeni basım Le Livre de Poche, 2003, 2. bölüm

26 Jean-Pierre Dupuy, *Le Sacrifice et l'Envie (Le Libéralisme aux prises avec la justice sociale)*, Calmann-Lévy, 1992, yeni baskı 1996, 10. bölüm, s. 329.

27 Örneğin bkz. *Ethique*, 20-24 numaralı önermeler, ispatlar ve metinler.

28 Ki bu iki olgu birbirlerine zıt düşmekten çok birbirlerini tamamlarlar (ikincisi birincisinin gerçeğin kısıtlayıcı koşullarına adapte olmuş halinden başka bir-

rafında söyledikleri aynı şeye işaret ediyor. Bize kalan kendi iyiliğini aramak ve çıkarını kollamak işini diğerlerine karşı değil de onlarla beraber yapmak, ki bu bizim kıssadan hisse-miz. Çıkarımızı kollarken diğerlerini işe dahil etmek bu çıkarımıza ulaşmanın ve onu korumanın tek yolu.

Tam da burada, meşru ve yapıcı olan özsevgiyle [*amour de soi*] yıkıcı olan kendini sevmeye [*amour-propre*] duygusunu karıştırmamak gerek.²⁹ Eğer özsevgimiz yoksa başkalarını nasıl sevebiliriz ki? Sadece kendimizi (başkalarının gözüyle) ve kendimiz için seversek başkalarını nasıl gerçekten sevebiliriz? Çıkar özsevgimizden kaynaklanır ve daha çok barışa, ticarete, diğerleriyle iyi geçinmeye yönlendirir. Heves ve kin ise kendini sevmeye duygusundan kaynaklanır. Savaşa, uyuşmazlığa yönlendiren de çıkar değil budur. Bu konuda kendimi gerektiği gibi anlatamıyorsa Spinoza'yı, Rousseau'yu, Alain'i okuyun.³⁰

Gene burada, bencilliğin karşıtı olan cömertlikle bencilliğin akıllıca ve toplumsal olarak etkili bir biçimde düzenlenmesi anlamına gelecek dayanışmayı karıştırmamak gerek.

Zamanımızın siyasi atmosferinde kimsenin cömertlik sözcüğünü kullanmaya cesareti kalmadığı ve artık "dayanışma" sözcüğü herkesin dilinde olduğu için bu iki kavram, daya-

şey değildir: İki durumda da en çok keyif almak ve en az acı çekmek söz konusudur). Bkz. *Introduction à la psychanalyse*, 22. bölüm ve *Essais de psychanalyse*, I. bölüm ("Au delà du principe de plaisir"). Burada benim için özel değere sahip iki yazarı belirtiyorum. Ama çıkar kavramı liberal gelenekte, özellikle de Anglosakson gelenekte, önemli bir rol oynar. Bu konuda bkz. Albert O'Hirschman'ın ikna edici eseri: *Les Passions et les Intérêts (Justifications politiques du capitalisme avant son apogée)*, P. Andler çevirisi, PUF, 1980, yeni basım, "Quadrige" koleksiyonu, 2001

29 Bu ayrım için bkz. Rousseau, *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, 15. not ve benim *Dictionnaire philosophique* adlı eserimde "Amour propre" adlı makale.

30 Spinoza, *Ethique*, IV. bölüm, Rousseau A.g.e., Alain ile ilgili referanslar için bkz. "Le philosophe contre les pouvoirs (La philosophie politique d'Alain)", A.g.e., s. 146-147.

nışma kavramının (ahlaki nesilde olduğu gibi) pek çok güzel duygudan birine indirgenmesi pahasına, ciddi şekilde birbirine karıştırılıyor. Böylece kavramın içi boşaltılıyor, işlevi ortadan kalkıyor, etkisi azalıyor. Bunun nasıl bu hale geldiğini daha açık bir biçimde görmeye çalışalım.

Bu iki kavramı sık sık karıştırmamızın nedeni elbette ortak bir yönlerinin olması: Hem cömertlikte hem de dayanışmada diğerlerinin çıkarlarını dikkate alırız. Aralarında ki fark ise şu: Cömertlikte diğerlerinin çıkarlarını *paylaşmasak bile* göz önünde bulundururuz. Birine bir iyilik yapıyorsanız ve bunun size hiçbir yararı dokunmuyor. Bir evsize bir lira veriyorsunuz, evsizin bir lira fazlası olurken sizden bir lira eksiliyor. Çıkardan (aşağı yukarı) bağımsız iyilik, cömertlik.

Dayanışma ise farklı: Başkalarının çıkarlarını *paylaştığımız için* göz önüne alırız. Birine iyilik yapıyorsunuz ve bu iyiliğin size de faydası dokunuyor. Diyeceksiniz ki bu söylediğim gerçek olmak için fazla iyi ve neredeyse asla böyle olmaz... Ama tam tersine bunu her gün yaşıyoruz.

Diyelim bir otoparkta birisi arabama çarptı ve araba hurdaya çıktı. Sonra ne oldu dersiniz? On binlerce cömert insan bana yeni bir araba almak için aidat ödediler! Hatta, sıkı durun bana fazladan bin avro verdiler! Ne cömertlik ama!

Tabii ki değil. Burada cömertliğin c'si bile söz konusu değil. Arabamı bu insanlarla aynı şirkete sigortalatmıştım, o kadar. Bildiğim kadarıyla kimse cömertlik olsun diye sigorta yaptırmıyor. Kendi çıkarımız için sigorta yaptırıyoruz. Sigorta risklerden karşılıklı yardımlaşma usulüne göre korunma prensibidir ve farklı kişiler arasında nesnel bir çıkar ortaklığı, yani en azından nesnel bir dayanışma ağı kurmaya yarar. Hayatın beklenmedik sürprizlerine karşı herkes kendini böylece hep beraber korumuş oluyor. Sigorta dediğimiz işte risklerin karşılıklı yardımlaşma, mali araç-

ların bir araya toplanması ve çıkar birliği yaratma usulüne göre kontrol altına alınmasıdır – yani bir dayanışma biçimidir. Herkesin kendi için yaptığı şey, istese de istemese de, diğerlerinin de işine yarıyor. Birinin diğerleri için yaptığını diğerleri de onun için yapıyor. Bunu yapmak için cömert olmaya gerek yok. Sigorta bir piyasa ve bu yüzden de bencillik üzerinden döner. Kuşkusuz bu yüzden bu kadar iyi işliyor zaten.

Bu durum her piyasa için geçerli. Adam Smith çok uzun zaman önce bu konuda demişti ki: “Yemek masalarımızı donatmamızı sağlayan şey, kasabın veya fırıncının hayırseverliği değil, onların kişisel çıkarıdır. İhtiyaç duyduğumuz şeylerin karşılanmasında başkalarının hayır severliklerine değil, benlik sevgilerine hitap ederiz ve kendileriyle muhatap olduğumuzda kendi ihtiyaçlarımızdan değil, fakat onların kazançlarından söz ederiz.”³¹

Dijon Üniversitesi’nde öğretim görevlisi olan dostum Jean-Louis Syren’in bir tartışma sırasında ortaya koyduğu şu klasik örneği alalım. Fırından bir ekmek aldığım zaman, fırıncı bu ekmeği bana neden satıyor? Elinde bir ekmek yerine 75 kuruş olmasını istediği için. Çok normal çünkü ekmek ona daha ucuza mal oluyor. Peki ben neden ondan ekmek alıyorum? 75 kuruş yerine bir ekmek sahibi olmak için. Bu da normal çünkü bu ekmeği kendim üretmeye kalkarsam bana çok daha pahalıya mal olacak (teçhizat ve çalışma süresi olarak) ve kuşkusuz fırıncının ki kadar lezzetli olmayacak. Bencilliğin zaferi: Ekmeği ben çıkarım için alıyorum fırıncı da çıkarı için satıyor. Eğer ekmek alabilmek için fırıncının cömertliğini beklersem açlıktan ölebilirim. Fırıncım da para kazanmak için benim cömertliğime güvenirse beş parasız kalabilir. Eğer ikimiz de birbirimizin çıkarına güve-

31 Adam Smith, *La Richesse des nations* [Ulusların Zenginliği], I, GF-Flammarion, 1991, s. 82

nirsek mükemmel işler çıkartabiliriz. Birbirimize her sabah gülümsememize şaşmamalı!

Ama daha şaşırtıcısı var. Fırıncının çıkarı ne? Ekmeğinin olabildiğince lezzetli ve –rekabetçi bir ekonomide– mümkün olduğunca ucuz olması, yani (pazar payını artırmak için) en iyi kalite-fiyat ilişkisine sahip olması. Tüketici olarak benim çıkarım ne? Ekmeğin olabildiğince lezzetli ve ucuz olması. Çok şaşırtıcı bir durum: İkimiz de çıkarımıza göre hareket ediyoruz ve ikimizin de çıkarı aynı! Aramızdaki değiş tokuş ilişkisi (ticaret) nesnel bir çıkar ortaklığı yani tam bir dayanışma yarattı. Bu açıdan, piyasa olağanüstü bir dayanışma yaratma mekanizması. Bunu da, iyilikçilerin dilediği gibi, bencilliği safdışı ederek değil bencillığe boyun eğerek yapıyor! Bencilliğin zaferi: Dayanışmanın zaferi. Bu Hobbes'un (bastırılmış isteklerin geri dönüşü bağlamında) Hume ve Smith aracılığıyla geri paradoksal dönüşü anlamına geliyor. Demek ki insanlar arasında kendiliğinden gelişen bir duygudaşlık (sempati) oluşabilir.³² Fırıncımm dediği gibi, bu “bizi ekmeğimizden etmez”. Ama ticaretin bu duygudaşlığa ihtiyacı yoktur. Bencil olmak yeterlidir. Gücünü de ve verimliliğini de bundan alır. Ticaret yapmak kendini feda etmek değildir. Tam tersine, karşılıklı yarar sağlayacak şekilde birlikte olmak, beraber iş yapmak demektir. Yoksa ne tüccar ne de müşteri kalırdı.

Öyleyse hangisi daha iyi, dayanışma mı cömertlik mi? Elbette ahlaki olarak cömertlik daha önemli. Ama toplumsal olarak, ekonomik, siyasi, tarihî olarak dayanışma daha etki-

32 Adam Smith'in, ekonomi filozofundan çok, ahlak filozofu olarak savunduğu önermedir (*La Théorie des sentiments moraux*, 1759; Smith burada arkadaşı David Hume'un en azından *Traité de la nature humaine*'deki tutumuna yakındır. Ama ekonomist olarak görüşleri (*Enquête sur la nature et les causes des richesses des nations*, 1776) ahlakçı olarak benimsediklerine zıt olmaktansa onların tepetaklak olmuş ya da ters çevrilmiş bir uzantısıdır. Bu konuda Jean-Pierre Dupuy'nin “Adam Smith” adlı güzel makalesine bakınız. *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*, a.g.e. Aynı yazarın *Le Sacrifice et l'Envie*, a.g.e. (III. Bölüm Adam Smith'e ayrılmış.)

li! Fakirlerin sağlık hizmeti alabilmeleri için zenginlerin cö-
mertliğine kaldıysak zavallılar tedavisiz kalıp ölebilir. Ama
ne zenginlerin ne de fakirlerin cömertliğine kalmadan sosyal
güvenlik dediğimiz son derece küçük ve gösterişsiz (ama iş-
leyiş açısından oldukça karmaşık) bir sistem icat ettik. Çok
ağır işliyor, pahalıya mal oluyor ve kuşkusuz daha iyisi yapı-
labilir. Yine de toplumsal tarihimizin en muhteşem ilerleme-
lerinden biri. Oysa kimse sosyal güvenlik aidatını cömert ol-
duğu için ödemiyor; herkes çıkarı için ödüyor (URSSAF'a*
pek hoş olmayan denetimlerle de olsa bize bu ödemeleri
yapmamızın kendi çıkarımıza olduğunu hatırlattığı için te-
şekkür etmeliyiz). Bunun cömertlikle alakası yok, hele sada-
kayla iyilikseverlikle hiç alakası yok (o zaman sosyal güven-
lik aidatlarımızı insanlara olan sevgimizden ötürü ödediği-
miz anlamı çıkardı). Bu bir dayanışmadır.

Sigorta konusunda da aynı durum söz konusu. Hiç kimse
diğerlerini korumak için sigorta yaptırmıyor; herkes kendi-
ni ve yakınlarını korumak için sigorta yaptııyor. Ama böy-
lece hepimiz korunuyoruz. Bunun ne cömertlikle ne de iyi-
likseverlikle bir ilgisi var. Bu bir dayanışma.

Vergi sistemi de aynı şekilde çalışır: Kimse cömertlik yap-
mak için vergi ödemez, herkes çıkarı için öder (vergi tahsil-
darları bazen hoş olmayan denetimlerle bize vergi ödeme-
mizin kendi çıkarımıza olduğunu hatırlatmak zorunda kalsa
da). Bu cömertlik mi peki? Tabii ki değil. Bu bir dayanışma.

Sendikalar için de aynı şeyi söyleyebiliriz: Sendikaya üye
olmak bir cömertlik göstergesi değil. Kimileri görüşlerinden
(siyasi) ötürü kaydolur ama herkes kendi çıkarı için sen-
dikaya girer. Cömertlik mi? Sendikalar konusunda kendi-
ni kandırmak olur bu. Sendikanın işlevi dayanışma sağla-
maktır.

(*) Union de Recouvrement des Cotisations de Sécurité Sociale et d'Allocations
Familiales, Fransa'da sosyal gider aidatlarını toplayan kurum – .n.

Buna rağmen, sosyal güvenlik sistemi, sigortalar, vergi kurumu ve sendikalar zor durumda olanlar için bizim cömertliğimizin yapabileceğinden çok daha fazlasını yaptı! Sendikal dayanışma, mali dayanışma, sigorta ve sosyal güvenlik dayanışması... Bu işte (sosyal adalet anlamındaki) gerçek adalet, ya da bu ideale ulaşmanın tek yolu. Daha gidecek çok yolumuz olması bugüne kadar kat edilen yolu görmemizi engellememeli. Bu dayanışma yolu, örtüşen çıkarların yolu. Ancak azizlerden oluşan bir toplum bundan vazgeçebilir. İnsan toplumu ise insanlığını korumak istiyorsa bu yolda yürümeye devam etmelidir. Cömertlik ahlaki olarak takdire layık bir değerdir. Dayanışma ekonomik, sosyal ve siyasi olarak daha gerekli, daha etkin ve acilen uygulamaya konulması gereken bir değerdir.

Cömertlik: Ahlaki erdem. Özünde bize, hepimiz bencil olduğumuz için bireysel olarak daha az bencillik yapmaya çalışmamızı öğütler.

Dayanışma: Siyasi erdem. Bu erdem bencil olduğumuzu kabul eder ve aptalca birbirimize karşı bencillik yapmaktansa topluca ve akıllıca bencilliğimizi yönetmeyi salık verir.

Ticaretin hangi tarafta yer aldığını görmek için âlim olmaya gerek yok. Tüccar mısınız? Meslekte budalalık olmaz. Ama en azından mesleğinizi cömertlik adına yapıyormuş halleri takınmayın. Çıkarınız bunda yatıyor ve olması gereken de bu. Bundan utanmanız için hiçbir sebep yok, bütün iş ortaklarınız aynı durumda. Eğer işlerinizi müşterilerinizin cömertliğine bağlarsanız iflas edersiniz. Eğer işlerinizi çalışanlarınızın cömertliğine bağlarsanız bittiniz demektir. Eğer işlerinizin gelişmesi için, varsa, ortaklarınızın cömertliğine güvenirseniz batarsınız. Ama eğer onların çıkarları üzerine kurarsanız, nesnel bir çıkar ortaklığı kurmanız ve bunu korumanız koşuluyla –yani dayanışma ile– başarmak için şansınız artar.

Bu ticaretin ve piyasa ekonomisi olduğu sürece ekonominin sınırlarını belirler. Ticari bir girişim (her girişim ticaridir çünkü eninde sonunda bir şeyler satmanız gerekir) insanlığa hizmet etmekle yükümlü olmadığı gibi müşterilerinin ya da çalışanlarının da hizmetinde değildir. Bir şirket, hissedarlarının hizmetindedir. Etkinliğini açıkça gösteren bu sisteme kapitalizm diyoruz. Diyelim ki patronsunuz. Bir satış elemanı alacaksınız. Adaylarda öncelikle aradığınız nedir, iyi bir satıcı olması mı, iyi ahlaklı bir satıcı olması mı? İyi satıcı başarılı, iyi iş çıkartan ve kâr getiren satıcıdır. İyi ahlaklı bir satıcı cömert, merhamet ve sevgi doludur. İkisini de mi istiyorsunuz? En ideali bu olurdu ama uygulamada bu her zaman mümkün olmayabilir. Hiçbir işveren satış elemanının (örneğin daha kaliteli ürünler satan bir başka şirketi önererek) müşterilerin çıkarını, çalıştığı şirketin çıkarlarından üstün tutmasını kabul etmez. Kısaca, öncelikle iyi bir satıcı arayacaksınız! Zaten iyi bir satıcı da aklına esen her şeyi yapamaz, yasalar ve ahlak dışarıdan sınırlar koyar. Bu da sizin çıkarınıza ters düşmez, siz müşterilerinizi güven temin ettiğiniz sürece onlar da size sadık kalır. Bu da sizi kendi çıkarlarınız uğruna onların çıkarlarını göz ardı etmekten alıkoyar. İyi satıcının her zaman iyi ahlaklı olduğu görülmemiştir ama namussuz olmak rekabet piyasası ortamında, hukuk devleti altında ve uzun vadede hiçbir satıcının çıkarına değildir.

Essec-IMD'nin iddia ettiğinin aksine, ahlak bir kâr kaynağı değildir. Düzeyleri birbirinden ayırt edelim: Ahlak kâr getirmez, ekonomi de ahlaki değildir. Bu durum ne ahlakı ve ne ekonomiyi reddetmediği gibi ikisini hem beraber (ikisine de ihtiyacımız olduğu için) hem de ayrı ayrı (ikisini birbirine karıştırmak gülünç olacağı için) göz önünde bulundurmamızı gerektirir. Kapitalizm ahlaki değildir. O halde ahlaklı olmak bize düşer. Ahlaklı olmayı da pek beceremedi-

ğimizdendir ki beraber yaşamamızı sağlamak, bencil olmamıza rağmen değil bencil olduğumuz için, ya piyasaya (birinci düzey) ya da siyasete (ikinci düzeye) düşer. Ticari dayanışma (ekonomi), ticari olmayan dayanışma (siyaset): Çıkarların birliği. Ne piyasadan ne de devletten bizim yerimize ahlaklı olmasını beklemeyelim. Aynı zamanda ahlaktan da (alınıp satılacak şeylerle ilgili olarak) piyasa yerine ve (alınıp satılamayacak şeylerle ilgili olarak) devlet yerine etkili olmasını beklemeyelim.

Liberalizm ya da ultraliberalizm?

Lionel Jospin “piyasa ekonomisine evet, piyasa toplumuna hayır,” demişti. Bu ifade bana da uygun görünüyor. Piyasa ekonomisine hiçbir itirazım yok, hatta desteklerim de. Henüz zenginlik yaratmak için daha iyisini bulamadık – zenginlik yaratmadan fakirlikle nasıl savaşıcağız?– Ama piyasanın da sınırı var, hem de ciddi bir sınır: Sadece alınıp satılabilir mallar içindir (hem malları hem de hizmetleri kapsar çünkü bir hizmet satılığa çıktığı anda diğer mallar gibi bir mala dönüşür).

Bence, liberalleri ultraliberallerden ayıran bu sınırın kabuldür.³³ Eğer her şeyin alınıp satılabileceğini düşünüyorsa- nız ultraliberalsiniz. Piyasa her şeye yeter. Eğer tersine, siz- ce bazı şeyler (hayat, sağlık, adalet, özgürlük, haysiyet, eği-

33 Piyasa özgürlüğünden (ekonomik liberalizm) ve bireysel özgürlüklerden (politik liberalizm) yana olan her düşünce liberaldir. Bu düşünce, gerekli olduğu takdirde ve ekonomi alanı da dahil olmak üzere, devletin kimi müdahalelerini tamamen dışlamaz. Adam Smith'in ve Turgot'nun düşünceleri böyledi. Ama ultraliberal olarak adlandırdığımsa devletin işlevini asgari düzeye (Regalci işlevlerine: Adalet, polis, diplomasi) indirgeme taraftarlığıdır. Bu da devletin ekonomiye her türlü müdahalesine karşıdır. Frédéric Bastiat ve Milton Friedman'ın görüşü bu yöndeydi. Bu konuda bkz. Francisco Vergara, *Les Fondements philosophiques du libéralisme (libéralisme et éthique)*, La Découverte, 1992, 2002, s. 9-12.

tim, aşk, dünya gibi) satılık değilse o zaman her şeyi piyasaya tâbi tutamayız. Hem bireysel (ahlak ve etik düzeyde) hem de topluca (siyasetin görevi) bütün hayatımızın ticarileştirilmesine karşı koymalıyız. Bu üçü de gerekli. Ama toplum ölçeğinde siyaset daha etkili. Dayanışmanın ticari olmayan yönlerini düzenlemek –ve bunların ticarileşmesini engellemek– için devlete ihtiyacımız var.

Birkaç ay önce ekonomist Jean-Paul Fitoussi ile bir yuvarlak masa tartışmasına katıldım. ‘Gazetelerdeki makalelerini hep ilgiyle takip etmiştim. Genellikle daha az beceriyle paylaştığım görüşlerini aşağı yukarı biliyordum. Ama o akşam daha önce kaleminden hiç okumadığım ve bana özellikle çarpıcı gelen bir fikri benimsedim. “Son derece ciddi işler çıkaran bir Amerikalı ekonomist tarafından devletin ekonomiye asla müdahil olmadığı ultraliberal bir ülkede tam istihdamın sağlandığı bilimsel olarak kanıtlandı,” diyordu, “ama sadece hayatta kalanlar için.”

Sıradaki soruyu tahmin ediyorsunuz: Geriye kalan diğerleri için ve eğer mümkünse ölmeden önce ne yapacağız peki? Ekonomi bu soruya cevap veremez. Cevabı ancak siyaset verir.

Başka bir örnek alalım. Satılık bir mal olmayan sağlıktan bahsettim. İlaçların satılık olduğunu söyleyip bana karşı çikabilirsiniz. Doğru. O halde diğer mallar için olduğu gibi ilaçlar için de piyasanın etkinliğinden sonuna kadar faydalanalım. Ecza laboratuvarlarımızın özel girişimler olduğu kapitalist bir ülkede laboratuvarların devlete ait olduğu kolektivist bir ülkedekinden daha iyi ilaçlar bulabileceğimizi hepimiz biliyoruz. Ama bu sağlığı ticarileştirmemiz için bir sebep değil. O halde ilaç piyasasıyla sağlık hizmeti alma hakkı arasında ikincisini birincisine feda etmeyecek bir denge bulmamız gerek. Fransa’da bu dengeyi sosyal güvenlikle bulduk. Az önce bu işin ağır, pahalı ve daha iyi yapılabilir oldu-

ğundan bahsettim ama şunu da söylemeli: İnsanlık tarihinin en müthiş ilerlemelerinden biri ve ne pahasına olursa olsun korunması gerek.

Aynı şey dünya ölçeğinde de geçerli. İlaç firmalarının kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi hem gerekli (birinci düzeyde) hem de yasal (ikinci düzeyde). Ama, üçüncü düzeye çıktığımızda, jenerik ilaçların üretimine izin verilmediği için Afrika'da çocukların AIDS'ten ölmesini kabul edemeyiz. O halde burada siyasetin müdahalesi gerekiyor. Piyasanın işleyişini engellemek için değil ama piyasanın siyasi ve ahlaki olarak kabul edilemez sonuçlarını dışarıdan sınırlandırmak için.

Düzeylerin birbirinden ayrılması. Sol bile devletin zenginlik yaratmakta çok başarılı olmadığını anladı. Bu işi şirketler ve piyasa daha iyi kotarıyor. Bugün sağın da anlaması gereken piyasa ve şirketler adalet dağıtmak için uygun olmaktan uzak. Bunu başarmaya ancak devletlerin gücü yeter.

Ahlak? Ahlak da satılık değildir. Ama devletlerin işi değil, bireylerin işidir ve (hayli uzağında kaldığımız azizler toplumu dışında dahi) adaleti sağlamaya yetmez.

Sonuçta, ekonomi ve ahlak konularında (ekonominin gücü ve ahlakın zayıflığına dair) ne kadar bilgi sahibi olursak, hukuk ve siyaset konularında o kadar talepkâr oluruz. İçinde olduğumuz çağda Fransa'da kuşkusuz en endişe verice şey de bu, bu belirleyici düzeyin (üçüncü düzeyde yer alan bireylerin değerlerinin birinci düzeyin gerçekliği üzerinde güç sahibi olmasını sağlayacak tek düzey olan hukuki-siyasi düzey) değersizleştirilmiş, göz ardı edilmiş olması. Siyasetçilerin bu değer kaybındaki payları maalesef son derece açık. Ama sonuçta demokrasilerde vatandaşlar hak ettikleri siyasetçilere maruz kalırlar.

Sonuç

Size önermiş olduğum düzeylerin birbirinden ayrıştırılması ancak bir okuma ya da analiz şemasıdır. Hiçbir soruna çözüm olamaz ama soruları daha doğru bir şekilde sormamızı sağlar. Bunun olayları analiz etmeye ve karar vermeye yardımcı bir alet olduğunu varsayalım. Kuşkusuz, işe yaraması için insanların bunu benimsemesi gerek. Bilgisayar bir sorunu çözebilir ama karar verme yetisine sahip olan insandır ancak. Bilgisayar bir şeyleri başarabilir ama insan ancak sorumluluk alabilir. Bir grup ise ancak bireyler kendi sorumluluklarını üstlendikleri ve karar verdikleri oranda bir karara varabilir ve sorumluluk alabilir. Demokrasilerimizde genel oy ve şirketlerimizde yönetim ilkesi buna dayanır. Bu dört düzey aynı yönde işlediği sürece sorun yok. Daha önce de söylediğim gibi, bu durumdan sonuna kadar faydalanmaya çalışın. Peki ya çatışırlarsa? Ya da bir grup içinde bizi diğerleriyle karşı karşıya getirirlerse? Nasıl bir seçim yapılmalı? Nasıl karar vermeli? Sorunu halletmek için bu dört düzeyi bir üstünlük sırasına koymamız gerekecek. Peki bu mümkün mü? Mümkün ama birbirine zıt iki yöntemle mümkün.

Bu düzeyleri artan üstünlük sırasına göre tanıttım. En alttaki ekonomik-teknik-bilimsel düzey, en üstte etik düzey, sevgi düzeyi. Elbette bu bir değer sıralaması. Elbette ki bir birey için öznel bir sıralama. Bunu *üstünlüklerin yükselen sıralaması* olarak adlandırıyorum ve bunu *önceliklerin alçalan sıralaması*’ndan ayırt etmenizi rica ediyorum. Bu ayrımı daha iyi yapmak için Fransızca’daki bu iki sözcükten yararlanabiliriz: Öncelik [*primat*] ve üstünlük [*primauté*]. Öznel bir değerlendirme hiyerarşisinde en yüksek değer için, yani en değerli olan için *üstünlük* kavramını öneriyorum. Ve nesnel bir sıralamada bir grup için nesnel olarak en önemli olanı anlatmak için de *öncelik* kavramını öneriyorum. Bu ikincisinde her şeyin tepetaklak olduğunu göreceksiniz. İşin içinde tek bir yükselen sıralama yok, birbirini kesen iki sıralama var, biri yükselirken (üstünlüklerin yükselen sıralaması) diğeri iniyor (önceliklerin alçalan sıralaması).

Birkaç uç örnekle hızlıca açıklayayım. Biz bireyler için öznel olarak en değerli olan ne? Duruma göre değişir şüphesiz. Ama bence, ben de dahil çoğumuz için –kültürümüzle ilgili olduğu gibi insanlığın özülle de ilgili olarak– öznel olarak en değerli şey sevgi: Sevmek, seilmek. Çocuk sahibi olanlar belki “benim için en değerli şey çocuklarım,” diyebilirler, onları sevdikleri için. Bu da aynı şeye çıkıyor: Sevginin önceliği. Somut olarak aramızdan biri “hayır, benim için en değerli şey sevgi değil para,” derse, bir rahatsızlık oluşur. (Beraber çalıştıkları için) Onu tanıyan diğerleri “bu adamı hoş buluyordum, profesyonel bir işadamı, ama neticede belli ki zavallının teki,” derler.

Gerçekten de parayı sevgiden fazla önemseyen biri ancak zavallının teki olabilir. O halde bireyler için sevginin üstünlüğü vardır. Sevgi öznel olarak daha yüksek bir değerdir.

Çok iyi. Peki grup için nesnel olarak en önemlisi hangisi? Örnek olarak yönettiğiniz ya da çalıştığınız şirketi alalım.

Diyelim ki birdenbire herhangi bir nedenden ötürü şirketinizde sevgi kalmıyor. Böyle bir durumda ne olurdu?

Kötümser günüme denk gelirse “pek bir şey değişmezdi,” derim. Sabah sabah şirkete gelen çalışan işe sevgisinden gelmiyor herhalde. Sevgi olsa da olmasa da işine gitmeye devam edecek o halde. Maaş bordrolarını hesaplayan muhasebeci işini sevgisinden yapmıyor, aynı şekilde devam edecek o zaman. Çalışanlar aynı şekilde çalışmaya ve maaşlarını almaya devam edecekler, hiçbir şey değişmeyecek.

İyimser günümdeysen eğer, “bu şirkette çalışmak daha zor ve can sıkıcı olurdu ve şirketin performansı düşerdi,” derim. Ama ekonomik olarak çok bir fark olmazdı. Muhasebecinin ya da şirket ortaklarının sevginin ortadan kaybolmasının sonuçlarını farketmemesi beklenebilir.

Şimdi de aynı şirkette herhangi bir nedenden ötürü birdenbire hiç para kalmadığını farzedelim. Bu durumda fark başdöndürücü olurdu. Bankacının beklemekten sıkıldığı gün ortada şirket mirket kalmazdı. Birey için üstünlük sevgide, grup için öncelik parada.

Üstünlük ve öncelik diyalektiğini dört düzey üzerinden hızlıca paylaştırayım. Örneğin siyaset, bilim, teknik ve ekonomiden üstündür. Birey için siyaset daha üstün bir değerdir.¹ Tabii ki, öznel olarak böyledir. Ama grup için nesnel olarak daha önemli olan nedir? Teknik yöntemler birdenbire işlemez olursa siyaset, devlet, demokrasimiz ne hale gelir? Santraller elektrik üretmezse, şirketler zenginlik yaratmazsa, çiftçiler besin üretmezse demokrasimizden geriye ne

1 Bilimden ve teknikten üstündür ama gerçekten üstün olamaz! Tam tersine tüm özgür akıllar için sevgi ulusun ya da devletin çıkarlarından daha üstündür. Peki bu öncelikler sıralamamızı bozar mı? Hiç de bozmaz çünkü gerçek birinci düzeyden değil üçüncü ve dördüncü düzeylerden kaynaklanır (bilim kendi kendini sevmez). Özgür bir akıl gerçeği ulusal çıkarlardan üstün tutmayı bildiği gibi hukuk ve siyaseti de teknik bilimlerden üstün tutar. Mantık-salcılık bilimcilik ve teknokratlıktan ayıran da budur.

kalır? Cevap acımasızca basit: Hiçbir şey kalmaz. Peki devleti ortadan kaldırırsak, ekonomiden geriye ne kalır? Hiçbir şey olmaz diyemeyiz elbette. Sigorta ve banka sektöründe işler sıkıntıya girer ama inşaat sektöründe, besin sanayiinde, tarımda, *a fortiori* silah ticaretinde yapılacak iş kalır. Zaten, ekonomi devletten önce ortaya çıkmamış olsaydı devlet asla gün yüzü göremezdi. Paleolitik çağdan neolitik çağa geçiş, ki insanlığın yaşadığı en büyük devrimlerden biri (ve hiç kuşkusuz en önemlisi), siyasi bir karar ürünü değildi. Üstün olan siyasetse de öncelikli olan ekonomidir. Aramızda bunu net bir şekilde görmüş olan bir düşünür var. Bunlar Marx'ın kendi sözcükleri: *Ekonominin önceliği, siyasetin üstünlüğü*. Bunu hiçbir zaman bu şekilde söylemedi ama bildiğim kadarıyla düşüncesinin temel noktası bu.

Ben de aynı şekilde şunu söyleyebilirim, ahlak siyasetten üstündür. Birey için ahlak daha üstün bir değerdir. Seçimleri kaybetmeyi (ikinci düzey) ruhumu kaybetmeye (üçüncü düzey) yeğlerim. Ifadenin sahibi bu ilkeye uygun yaşamış olsun ya da olmasın, bu benim değil onun kendi sorunu, bu haklı bir ifadedir: Birey için ahlak siyasetten yüksek bir değerdir. Ama grup için en önemlisi hangisidir?

Örneğin, hukuk, siyaset, devlet olmadan ahlakın hali ne olur? 18. yüzyılda söylendiği gibi, devletin hükmününün olmadığı koşullarda, doğa koşullarında hangi ahlaktan bahsedilebilir? Burada da cevap acımasızcasına basit: Doğa koşullarında, en azından bu konuda Hobbes'la aynı fikirdeyim, ahlak yoktur.² Öncelik ahlakınsa üstünlük siyasetindir.

Son olarak da sevgi ahlaktan üstündür diyorum. İyilik ya-

2 *Léviathan*, XIII. bölüm. Yine de doğada "doğa kanunları" vardır ama bunlar çıkarın rasyonalizasyonundan ibarettir ve esas olarak hiçbir ahlaki amaçları yoktur (A.g.e. XIV. ve XV. bölümler). "Aklın buyruklarına yasa deme alışkanlığını edinmişiz, der Hobbes, ama bu yersiz bir tutum: Bunlar aslında insanları korumayı ve saklamayı elverişli kılan sonuçlardan ya da teoremlerden ibarettir." (bölüm XV, s. 160, Tricaud, Sirey der., 1971; ayrıca bkz. s. 258).

pacaksak bunu sevgiyle, neşe içinde kendiliğinden yapmak, zorunluluk ve ödev bilinciyle yapmaktan yeğdir. Bu anlamda kim Kantçı olmaksansa Spinozacı olmayı tercih eder? Özneler olarak tabii ki sevgi daha yüksek bir değerdir! Augustin'in de zekice özetleyeceği gibi İncil'lerin de ruhu budur: "Sev ve ne istersen yap." Peki ama grup için nesnel olarak daha önemli olan ne? Hatta, ahlak olmadan sevgiden geriye ne kalır? Freud'un cevabını vereceğim: Hiçbir şey kalmaz. Ahlak olmazsa geriye, Freud'un dediği gibi "o" kalır, yani basit itki, cinsellik kalır. Ancak bu itki, özellikle de enstest ilişki yasağı gibi, yasaklara çarptığı anda arzu aşk şeklinde yücelir. Yasakları kaldırın, ahlakı yok edin, ne yücelme kalır ne de aşk. Kalan tek şey arzu olur. Öncelik ahlakındır üstünlük de sevginindir.

Kısacası bireyler için en değerli olan şey grup için en önemli olana asla tekabül etmez. Aynı şekilde, grup için en önemli olan da birey için en değerli olan değildir. Oysa grup bireylerden oluşur ve her birey de bir ya da birden çok grubun parçasıdır. Şimdi hayatın bu kadar zor ve karışık olmasına şaşırın da göreyim! Terimin felsefi anlamıyla, trajik desek daha doğru olur. Hayat, talihsizliklere mahkûm ya da facialarla dolu olduğu için değil bizi asla tam olarak çözemeyeceğimiz ve geride bırakamayacağımız ve her biri kendi bakış açılarına göre meşru konumları olan çelişkilerle (Antigone ve Créon'a bakın) karşı karşıya bıraktığı için trajiktir. Bu anlamda trajik diyalektiğin³ karşıtıdır, ya da affetmez bir diyalektiktir. Tam anlamıyla tatmin edici bir senteze ulaşmak ve kayıp vermeden çelişkileri aşmak (Hegel'ci *Aufhebung*) imkânsızdır, "inkârın inkârı" imkânsızdır, ne kesin ya da tastamam uzlaşma ne mutlak teselli ne de huzur dolu bir hayat vardır. Trajiğin zıttı cennettir. Cennetin zıddı da halihazırdaki hayattır.

3 Gilles Deleuze'un fark ettiği gibi. *Nietzsche et la philosophie*, PUF, 1962, yeni baskı 1977, bölüm 1, paragraf 4 ve 5.

Birey başlı başına kendine yeten bir trajedidir ve her birey için bu böyledir. Ama bu trajedi birey ve grup arasında şiddetlenir.

Simone Weil'in en tanınmış ve en güzel eserlerinden biri olan kitabının başlığını belki biliyorsunuzdur: *Yerçekimi ve Tanrı'nın Lütüfu*. Simone Weil'in yerçekimiyle kast ettiği alçalan ve alçaltan her şeydir; lütufla kast ettiği ise yükselen ve yücelten her şeydir. Ben de bu iki deyişi kullanarak memnuniyetle derim ki kalabalık oldukları için gruplar her zaman yer çekimine tâbidir. Alçalma eğilimleri vardır yani önceliği onlar için daha değerli olan alt düzeylere verirler. Önceliklerin alçalan mantığı.

Ama bireylerin başka değerleri, başka beklentileri de –üstün gördükleri başka şeyler– var. Renaud'nun ifadesini bilirsiniz: “Ben kendim bir genç çetesiyim.” Eğer bu ifadeyi ciddiye alacak olursak barbarlığın tanımı olabilir. Aynı şey “Ben kendi başıma bir şirketim,” diyen için de geçerli. IBM'de mi çalışıyorsunuz? Kimse sizi bunun için eleştirmiyor, en azından ben eleştirmiyorum. Ama siz IBM değilsiniz. Bir şirket mi yönetiyorsunuz? Çok iyi. Ama siz şirketiniz değilsiniz. Tüm bireyler üstünlüklerin yükselen sıralamasında yukarı çıkmaya çağılırken gruplar önceliklerin alçalan sıralamasında aşağıya inmeye devam ederler. Gruplar kötü ya da ahlaksız oldukları için değil! Ama haklı olarak önceliği kendileri için nesnel olarak en önemliye verme eğilimleri olduğu için.

Bu eğilimin haklılığı üzerinde durmak istiyorum. Diyelim bir şirkette çalışanlar maaşların yükseltilmesi için grev yapıyorlar. Patron da “Dinleyin çocuklar, Comte-Sponville'i okuyun: Sevginin üstünlüğü! Zaten size daha fazla maaş ödemem söz konusu bile olamaz; ama söz veriyorum, bugünden itibaren sizi daha çok seveceğim,” diyor. Burada gülmünç olanın grevciler değil patron olduğu çok açık. Maaşlı-

ların her birinin sevgiyi paradan üstün tuttuklarına hiçbir şüphe yok. Çocuklarından biri hasta olmaya görsün, hayatlarında bundan önemli hiçbir şey kalmaz. Evet. Ama bu maşlıların ortak noktası çocukları değil, sevgileri değil; patronları. Bireysel olarak her biri sevgiyi paradan üstün görmelerine rağmen, topluluk halinde (örneğin sendikada ya da ortaklıklarda) nesnel olarak para daha öncelikli hale geliyor. Haklılar: Sevginin üstünlüğü, paranın önceliği.

Topluluklar aşağı çekilirler, yerçekimine mahkûmdurlar. Bunu kötlüleyici bir söz gibi anlamayın. Yerçekimi aynı zamanda ve her şeyden önce bir güçtür (evrensel çekim): Evleri, köprüleri tutar, bizim yürümemizi ve (yerçekimini ortadan kaldırmayan uçaklar) sayesinde uçmamızı sağlar. Toplulukların gücü de akıldan kaynaklanan ortak bir yasa dayatmasıdır. Kişisel arzularımız (hemen hemen aynı şeyleri istememize rağmen)⁴ bizi karşı karşıya getirirken sadece ortak olan akıl bizi biraraya getirir.⁵ Ama bu güç, bütün güçlerde olduğu gibi, aynı zamanda kendimizi ona bırakırsak tehlikeli hale dönüşür. Yorgunluk, rutin ve kalabalık bizi bu yöne iter. Bir grupta, hele de bu kalabalık bir topluluksa, sevgi ahlaka hatta ahlakçılığa dönüşür. Ahlak alçalarak siyaset seviyesine iner, yani güç ilişkilerine dönüşür. Siyaset de teknik, ekonomi ve yönetim seviyesine düşer.

Bu yerçekimi, söz konusu gruba (bir şirkette ya da siyasi partide aynı olamaz) ve özellikle de grubun büyüklüğüne göre değişir, bir KOBİ'yle bir çok-uluslu şirketin durumu aynı olamaz. Yanında iki kişi çalıştıran bir duvar ustası düşünün, biri eniştesi diğeri de çocukluk arkadaşı. Aralarında-

4 René Girard'ın taklitçi arzu dediği ve Spinoza'nın (bence daha radikal biçimde) arzuların taklidi olarak düşündüğü şey burada devreye girer. Bu konuda bkz. *Traité du désespoir et de la béatitude*, a.g.e., IV. bölüm, s. 102-109 (s. 467-475, tek ciltlik yeni basım, "Quadrige").

5 Bu Spinoza'nın hoş teorileştirmesidir. Bu konuda *Traité du désespoir et de la béatitude* kitabıma bkz.. 4. bölüm, 7 kısım, sayfa 102-109.

ki kişisel, ahlaki ve duygusal ilişkiler, zamanı geldiğinde şirketin işleyişini (kârlılığını) tehlikeye atacak derece önemli bir rol oynar. Otuz bin çalışanlı bir şirketteyse durum farklıdır, ki burada bile yerçekimi büyüklüğe göre değişir. Örneğin, üç dört kişi yıllardır aynı büroyu paylaşıyor, birbirlerini tanıyorlar ve hatta belki de arkadaşlar. Aralarındaki arkadaşlık ilişkileri çoğu zaman ekonomik ve hiyerarşik ilişkilerden ağır basacaktır. Şirketin çıkarına bile olsa bir arkadaşına zarar vermek düşünülemez bile! Elli kişinin paylaştığı diğer bir büroda ise durum hemen değişir. Kişisel, ahlaki ve duygusal ilişkilerin önemi azalır; mesleki, ekonomik ve hiyerarşik ilişkiler daha baskın hale gelir. Sekiz yüz kişinin çalıştığı bir binada ise bu eğilim gittikçe güçlenir. Duygular ve ahlak azaldıkça güç ilişkileri baskın hale gelir. Son olarak, otuz bin kişi çalıştıran şirkette ise bu durum doruk noktaya ulaşır, duygusal, ahlaki ilişkilerden iz kalmazken güç ve çıkar ilişkileri her şeyi yönetir.

Yerçekimi gruba ve grubun büyüklüğüne göre değişse de etkisini her zaman gösterir. Bu kavramdan yıllar önce Compagnon d'Emmaüs'e bahsetmiştim. Konferanstan sonra bir rahip yanıma geldi ve kulağıma şöyle mırıldandı: "Bu yerçekimiyle ilgili söyledikleriniz katolik kilisesi için de öylesine geçerli ki!" Bu bizim şirketlerimiz için de geçerli olması son derece normal, bu konuda ısrar ediyorum. Topluluklar kendileri için en önemli şeyi önceleme eğilimindedirler ki bu da birinci ve ikinci düzeylerle ilgili değerlerdir. Yerçekimine tâbidirler. Bu topluluk yasasıdır: Önceliklerin alçalması. Sadece bireyler, Simone Weil'in dediği gibi, lütfen benzer bir şeye sahip olabilirler. Bu şey, en azından bazen ve birazcık da olsa bilimsel, teknik, ekonomik baskıları siyaset seviyesine yükseltme yeteneğidir (bir halkı seferber edebilen devlet adamında ya da bir şirket yöneticisinin karizmasında olduğu gibi); biraz da olsa siyaseti ahlaka doğru yüceltme beceri-

sidir (iyi bir insandır işte bu); ahlakı az da olsa sevgiye ulaştırma kabiliyetidir (gönül insanıdır bunu yapabilen).

Topluluklar yerçekimine tâbidirler. Sadece bireyler Tanrı'nın lûtfuna benzer bir şeye sahip olabilirler. Toplulukları mahkum oldukları düşüşten en azından bazen ve birazcık da olsa çekip çıkarabilme yeteneğidir bu. Bununla beraber, bu lûtuf sözcüğü benim beniseyemeceğim kadar dinî bir anlam içeriyor. O yüzden, toplulukların bizi sürükledikleri bu düşüşten bizi kurtaracak sadece üç şey biliyorum: Sevgi, bilinçlilik ve cesaret.

Bunlar yeterli mi? Hiçbir zaman yeterli olamaz çünkü her türlü yeterlilik* gülünçtür.

Ama, bu üç şey olmazsa nasıl başarabiliriz ki?

(*) Yazarın kullandığı Fransızca sözcük hem yeterlilik hem de kendini beğenmişlik anlamına gelen *suffisance* – ç.n.

André Comte-Sponville'e Sorular

• *Ben şirket patronuyum, istihdam yaratıyorum. Sizce bu bir ahlak göstergesi değil mi?*

– Bunu ahlaksız bulmadığım kesin! Ama neden insanları işe aldığınızı öğrenmek gerek. İnsalığa olan sevginizden ötürü mü? İşsizlere yardım etmek için mi? Buna inanmakta biraz zorlanırım. İnsanlığınızdan şüphe ettiğimi düşünmeyin lütfen, bunu yargılayacak olan ben değilim, ama neticede bir şirket patronusunuz insani yardım derneği başkanı değil. Bunu bir eleştiri olarak almayın lütfen. Kaldı ki her ne kadar takdire değer olsalar da insani yardım derneklerinden çok üretimi yüksek şirketlere ihtiyacımız var. İnsani yardım fakirler içindir; şirketler ise zenginlik yaratmak için. Bu durumda kim zenginliği tercih etmez ki? Kim rahat bir yaşamı bağımlı olmaya tercih etmez? İnsani yardım ahlaki açıdan makbuldür; şirketler ise ekonomik ve sosyal olarak daha önemlidir. Rahip Pierre'i en yetenekli patrondan yüce tutmayacak bir tek kişi tanımıyorum. Ama kim insani derneklere bağımlı yaşamaktansa hayatını kendi kazanmak istemez ki? Ahlakın üstünlüğü, ekonominin önceliği. İnsani yardım

derneklerinin dağıttığı paraları önce birilerinin üretmesi gerek, değil mi? Bunu özel şirketlerden başka kim üretebilir?

Ama konunun temeline inelim. Eğer insanları ahlaki nedenlerle işe alıyorsanız, bunun sonu gelmez ve şirketinizin çıkarlarına ters düşene dek devam eder. Bu tip bir istihdamın uzun sürmesi muhtemel. Size bir hikâye anlatayım. Şirket patronlarına verdiğim ilk konferans az önce duymuş olduğunuza oldukça benzerdi. Sonunda sözlerimi özetlemek için şöyle demiştim: “Sonuç olarak, toplum sizden sevgi dolu cömert patronlar olmanızı değil (tabii eğer böyleyseniz ne âlâ ama bu sizin sorunuz, bizim değil) istihdam yaratmanızı bekliyor.” Patronlardan biri kafasını olumsuzca sallayıp şöyle dedi: “Bu beklenti haddini fazlasıyla aşıyor. Şirketlerin amacı istihdam yaratmak değil kâr etmek.” Elbette haklıydı, benden daha bilinçliydi. Neticede bu Marx’ın söylediğini tekrar etmekten başka neydi ki? Kapitalist bir ülkede şirketlerin amacı işsizlikle savaşmak değil kâr etmektir. Şirketin kârlılığına zarar vermediği sürece iş veririz ve kârlılığı korumak ya da artırmak için gerekli olduğu durumlarda da işten çıkartırız. (Maaşlılar için de olmak üzere) Ahlak-sız ya da acımasız bir sistem olabilir ama insanlık tarafından şimdiye kadar denenmiş tüm sistemlerden sosyal ve ekonomik olarak daha başarılı oldu. Doğu Almanyalılar bu konuda yanılmadılar. Berlin Duvarı’nın yıkılmasında Federal Almanya Cumhuriyeti’nin zenginliği en az özgürlük aşkı kadar etkili olmuştur.

Başka bir hikâye. Alain Juppé’nin başbakan olduğu yıllardı. Sözde istihdam yaratmak için işveren yükümlülüklerinde kısıntıya gidilmişti. Bir patron bana şöyle dedi: “İş vermem için benim yükümlülüklerim azaltılıyor. Ben ne yapıyorum? Fiyatlarımı düşürüyorum ve yeni eleman da almıyorum. Böylece pazar payımı artırıyorum. Pazar payım arttıkça bir gün yeni elemana ihtiyaç duyarsam elbette ki zevk-

le işe alırım (ahlaksız olmayan her patron işten çıkartmak-tansa işe almayı tercih eder)! Ama benden şirketimin çıkara olmasına rağmen yeni eleman istihdam etmemi istemek kendi işime zarar vermemi istemek olur: Benden bunu yapmamı da beklemeyin!” Bu sözleri utanmaz bulabilirsiniz. Ama bu utanmazlık gerçeğin ahlakın arkasına saklanmadan en çıplak haliyle ortaya çıkmasından başka bir şey değildir.

Kapitalist bir ülkede şirketlerin amacı istihdam yaratmak değil kâr etmektir. Şirketlerin bu kârı işten çıkartmalarla ya da üretimi başka yerlere taşımakla yapmak yerine istihdamı artırarak yapmasını sağlamak biz vatandaşlara düşüyor. Bu elbette siyasi bir karardır. Ama işsizlikle ve üretimin yer değiştirmesiyle savaşı patronların ahlaki bilincine ya da vatan-severliğine bırakırsak kendi kendimize ninni söylemiş oluruz! Naiflik yapmış oluruz. Bu birinci düzeydeki sorunları çözümlerini üçüncü düzeyde aramak olur.

• *Bir şirketin amacı kâr yapmak değil, zenginlik üretmektir ki bu da herkesin yararınadır!*

– Sözcük oyunlarını bırakalım. Zenginlik üretmek diyor-sunuz. Kim için peki? Öncelikle şirket sahipleri için! Bu da kâr dediğimiz şeyin ta kendisi. Yatırımlar ve çalışma ile yaratılan değer (emek sarf etmiş olsunlar ya da olmasınlar) bu yatırımları yapanlara geri döner. Bundan herkes yararlanır mı? Genelde az çok evet, ama çok dengesiz bir biçimde! Genelde, şirket sahibi olan kapitalistler o şirkette çalışanlara göre daha hızlı zenginleşirler... Onları eleştirmiyorum. Sistemin mantığıdır bu ve (demokrasi bu yönde karar verdiği sürece) hukuki olarak meşru ve ekonomik olarak üretkendir. Kâr aynı zaman da risk alma ve yenilik getirme için gerekli ön koşuldur (Schumpeter bu konuda ısrar eder).¹ Kapita-

1 Joseph Schumpeter, *Théorie de l'évolution économique*, 1912, Dalloz, yeni basım 1983 (özellikle II. bölüm).

lizmi bu kadar başarılı ve rekabetçi kılan da budur. Ama bu kafamızı kuma gömmemizi haklı çıkarmaz! Verilen emekten değil de üretim ve değişim mekanizmalarının özel mülkiyetinden gelen bu zenginlik, ne yatırımlara ne de maaşlara harcanan bu artık ya da katma değer: Kâr dediğimiz bu değil mi?

Sonuç olarak zenginlik yaratmanın kapitalizme has olmadığını da özellikle belirtmek gerekir! Bunu her üretim şekli yapar. Kölelik de, feodalizm de zenginlik üretiyordu. SSCB’de sosyalizm yetmiş yıl boyunca zenginlik üretti. Başka bir yüzyılda başka bir sistem de üretecek, kim bilir... Ama biz kapitalist bir ülkede yaşıyoruz. Dünya kapitalist bir sistemde yaşıyor. Bunun ne demek olduğunu iyice anlamamızın zamanı geldi!

• *Kapitalizm ahlaki değil diyorsunuz... Sosyalizm daha mı ahlakiydi sanki?*

– Evet, maalesef! En azından kendi taraftarlarının projesi ahlakiydi. Tabii burada Lionel Jospin’inki ya da Laurent Fabius’unki gibi kapitalizmin (prensipte) biraz daha düzenlenmiş hali olan liberal sosyalizmi ya da sosyal demokrasiyi kast etmiyorum. Üretim ve değişim araçlarının toplu mülkiyeti ve devlet planlaması üzerine kurulan (bu nedenle de kollektivizm ya da devletçilik diye adlandırabileceğimiz) Marksist sosyalizmden bahsediyorum. Peki bu sosyalizm neden daha ahlaki? Çünkü zenginlik ortak olduğu ve devlet tarafından yönetildiği için bu zenginliği, prensip olarak, en fakirlerden başlayarak tüm topluluğun hizmetine sunabiliriz. Bu da kapitalist bir ülkede olduğu gibi zenginliğin önce en zenginlerin hizmetinde olmasının tam tersi bir durum. Ama konuşmamda da söylediğim gibi kapitalizm ahlaktan bağımsız olduğu için bu kadar başarılı (bu başarı neden olduğu zararlar ve korkunçlukları yok saymaz). Bencil-

lik üzerinden işler. Tam gaz işleyebilmesine şaşkırmamak lazım! Tam tersine, sosyalizm ahlaki olmaya çalıştığı için doğru düzgün işlemez ya da (topluluk ölçeğinde ahlak gücünü kaybettiği için) işlemek için bürokrasiye, polis denetimine, yasaklara ve hatta kimi zaman teröre ihtiyaç duyar. Bunun nedenlerini araştırmak ahlakın değil tarihçilerin işi. Ahlaki olarak ancak bunun verdiği hasarı görebiliriz. İşte bu 19. yüzyılın güzel Marksist ütopyasından 20. yüzyılın totaliter sovyetizmine geçişin ta kendisidir. İktidarı ele geçirmek işin en zor kısmı değil. Sonra insanlığı (propagandayla, beyin yıkamayla, gençlerden tugaylar oluşturarak, eğitim kampları kurarak, kitle terörüyle...) dönüştürmek, ya da en azından bunu denemek gerek. Ta ki, bunu başaramayınca, sistem –birkaç bürokratin çıkarma– yerinde saymaya ve çürük yanlarını saklamaya çalışmaktan başka bir şey yapamaz hale gelene kadar. Devrimci ve hümanist bir avangardla başlayan süreç hastalıklı ve yozlaşmış ihtiyarlardan oluşan bir *nomenklatura* ile son bulur. Evet, Marx'ın öngördüğü şekliyle sosyalizm ahlakiydi. Ardıllarını başarısızlığa mahkûm eden de zaten budur.

• *Eşitlikten bahsetmediniz...*

– Konuya, olumsuz biçimde de olsa, değinip geçtim. Ama haklısınız, daha açık bir şekilde değinmeliydim. Hangi eşitlikten bahsediyorsunuz siz? Tüm insanların haklar ve onur bağlamındaki eşitliğinden mi? Bu, ülkelerimizde siyasetin ve hukukun az çok saygı gösterdiği temel bir ahlaki değer. Olması gerekenden henüz çok uzağız: Mücadele devam ediyor! Yoksa aklınızdan geçen daha ziyade ekonomik ve sosyal eşitlikler mi? Bunların, mal mülkün zenginleştirici etkenler olmasını ve bu nedenle de kişisel yeteneklerin birer eşitlik kaynağı olmasını isteyen kapitalizm tarafından neredeyse dışlandıklarını belirtmek gerek. Bizim ülkelerde, bir

zengininin oğlunun zengin ölme ihtimali bir fakirin oğlunun zengin ölme ihtimalinden neredeyse her zaman yüksek. Aynı şekilde, yetenekli ve çalışkan birinin zengin olması uyşuk bir ahmağın zengin ölmesinden daha muthemel, bu ahmak bir zengin çocuğı değılse tabii. Bu iyi mi kötü mü? Ahlaki olarak tatmin edici bir durum değıl. Neden yeteneğı ve ilgi çekici bir meslek icra etme şansı olan biri daha az yetenekli ve ancak sevimsiz işler yapabilen birinden daha zengin olsun ki? Ekonomik olarak daha eşitlikçi başka bir sistem daha mı uygun olur? Bu konuda kuşkuvarım var. Çünkü eğer kimsenin zenginleşme imkânı yoksa, insanlar neden asgari düzeyden daha iyi ve daha fazla çalışsın ki? Başkalarından daha iyi olamayacağını bile insan kendini aşmayı ister mi ki? Sevgiden mi? Cömertlikten mi? Vatandaşlık duygusundan mı? Hayal kurmayı bırakalım. Eşitlikçi bir toplum, eşitlikçi kalabildiğini varsayalım (SSCB örneğindeki *nomenklatura* bu konuda iyimser olmamızı engelliyor), bir fakirler toplumuna ve kuşkusuz, Mandeville ve Voltaire'in dediğı gibi, zavallı bir topluma dönüşecektir.

Bu bana Pascal'ın bir sözünü hatırlatıyor ki, bunun altını çizmek isterim: "*Mülkiyet eşitliğı hakçadır, ama...*" Ama ne? Pascal cümlesini tamamlamıyor. Ben de şu şekilde tamamlayabilirim: Ama siyaset ve hukuk başka türlü karar verdi (bizim ülkelerimizde hukuk özel mülkiyeti koruma altına alıyor ve onunla beraber zenginliklerin eşitsizliğini de); ama bu eşitlik, her ne kadar ahlaki olarak meşru olsa da, bugün en fakir olanlar için bile ekonomik olarak üretken olmayacak; ama bu eşitlik ancak denetimin ve kısıtlamaların artırılmasıyla mümkün olabilir ve bu da totalitarizme götürür; ama enerjiye, risk almaya ve yaratıcılığa ket vurur. Bu da bize çok pahalıya mal olur. Eğer en zor durumdakilere bile zarar verecekse eşitlik neye yarar? Eğer ekonomik ve sosyal eşitlikten vazgeçiyorsak, o zaman bize düşen eşitsizlikleri

azaltmak ve bunları (en çok sayıda kişiye en az zararı vermeye çalışarak) yeniden paylaşım, kamu hizmetleri ve fırsatlar eşitliği siyasetleri gibi sosyal siyasetlerle telafi etmeye çalışmaktır. Bu da sosyal demokrasi dediğimiz sistem değil mi? Eski komünist devrimlerin coşkusunu taşımasa da daha az tehlikeli ve daha etkin olacağı kesin.

Sağ-sol arasındaki mücadelenin büyük kısmı bu eşitlik sorununu etrafında dönüyor. “Solcu olmak,” diyordu bir arkadaşım, “her şeyden önce sosyal adalet için mücadele etmektir, yani eşitlik için.” Ben de böyle düşünüyorum. Sağcı bugün özgürlük, üretkenlik ve hak edilenlerin ve yeteneklerin adil dağıtımından yanadır. Bu onun eşitlik karşıtı olduğu anlamına gelmez. Ama haklar ve insan onuru bağlamındaki eşitlik onun için yeterlidir. Bu iki tavır da saygıya değerdir. Bazen solun ahlaki olarak (mülkiyet eşitliği hakça olurdu, öyleyse bu eşitlik için çabalamak meşrudur) ve sağın da ekonomik olarak (üretkenlik ve gerçekçilik endişesi ağır basıyor, eşitsizlik daha başarılı sonuçlar veriyor) haklı olduğunu düşünüyorum. Bundan daha karmaşık olmasına rağmen, bu durum solun neden muhalefette bu kadar rahat (çünkü her zaman mücadele edilmesi gereken eşitsizlikler var) ve iktidarda bu kadar huzursuz olduğunu (çünkü iktidarda etkin olmak gerekiyor) açıklayabilir. Bir sol hükümette ekonomi ve finans bakanı olmak en az bir sağ hükümette milli eğitim bakanı olmak kadar zordur. Ama felsefeden çıkıp düşüncelerimizi tartıştırmaya başlayalım.

• *Siz kendinizi sağda mı solda mı konumlandırırsınız?*

– Felsefi olarak bunun çok önemli olduğunu sanmıyorum. Sağ-sol arasındaki karşıtlığı anlamsız bulduğumdan değil. Tam tersine bunun gerekli ve yapıcı olduğunu düşünüyorum. Ama kitaplarımın insanlığın yarısına hitap etmesini istemem! Hatta, sevdiğim filozofların sağcı mı solcu mu

olduklarını öğrenmeyi istediğimi de hiç hatırlamıyorum. Epicure'ün siyasi fikirleri hakkında ne biliyoruz? Hemen hemen hiçbir şey. Ama yine de fikirleri, siyasi olanlar da dahil, son derece ilgi çekici. Montaigne muhafazakârdı: Bu onu sağcı bir filozof mu yapar? Peki ya Leibniz? Hume? Marx'ın kendisi peki? Bizi ilgilendiren bu filozofların siyasi fikirleri değil, bizim düşüncelerimizi aydınlatmaları. Ben de bir filozof olarak köşe yazıları yazmaktan ve dilekçeler imzalamaktan da düşünceleri aydınlatmayı yeğlerim.

Ama yine de size cevap vermek istiyorum. Oyumu (2002'de Chirac'la Le Pen'i karşı karşıya getiren cumhurbaşkanı seçimleri dışında) hep sola verdim. Hatta son dönemde de Lionel Jospin'e (François Mitterand'a duymadığım kadar) çok saygı duyuyorum. Bu tutumum sol ya da aşırı soldakilerin beni sosyal-liberal olarak yuhalamalarına engel değil. Neden olmasın? Bu Alain'in önerisiydi zaten; serbest piyasa devletçilik ya da kollektivizmden daha verimli olduğu için serbest piyasadan ve devletin piyasanın neden olduğu haksızlıkları telafi etmesinden yana olmak. Liberalizm kuralların ortadan kalkması ya da devletin istifası demek değil! Piyasanın satılık olmayan kurallara ihtiyacı var (eğer ticaret hukuku satılık olsaydı bu liberalizm olmazdı; bazı yönleriyle 90'lı yıllarda Rusya'da gördüğümüz gibi mafya ekonomisi olurdu). Satılık olmayan bir devlete ihtiyaç var. Devletçiliğe karşı olan sağ ve ultraliberalizme karşı olan sol bu konuda anlaşılırlar. Ama yine de kültürlerinde, amaçlarında ve seçmen tabanlarında farklı olmaya devam ederler. En azından Fransa'da kamu oylaması, sendikal haklar, laik eğitim, gelir vergisi, maaşlı tatil hakkı için mücadele eden soldu. Sağ ise bu beş konuda da muhalefet etti. Bu, sol her konuda haklı sağ ise her konuda haksız anlamına gelmez (örneğin sol 1981'deki ekonomi siyasetinde tamamen yanıldı; kadınlara oy hakkı veren, Cezayir'de barışı yapan, çocuk aldırma ce-

zadan muaf hale getiren ise sağdı). Sağ ve sol arasındaki çekişme iyi ile kötü ya da doğru ile yanlış arasındaki çekişme değil! Bu farklı tarihî mirasları olan ve belli çıkarları dile getiren iki siyasi kavrayış arasındaki bir çekişme. Böylesi iyi. Demokrasinin aralarında şekillenmek için bu ikisine de ihtiyacı var. Parlamenter demokrasinin ilkesi bu. Birbiri ardınca gelmenin ilkesi bu. Ama solun (ulusallaştırmalar, 35 saatlik iş haftası gibi) herhangi bir siyasetini çok da faydalı bulmadığımda, ya da (adı lazım değil) herhangi bir solcu siyasetçiyi sempatik ya da inandırıcı bulmadığımda değiştirmeyi istemeyecek kadar –fazlasıyla ve uzun zamandır– kendimi sola bağlı hissediyorum. Lionel Jospin’e çok saygım var. Ama aynı zamanda Michel Rocard’ı, Jacques Delors’u, Bernard Kouchner’i (ki arkadaşım olur), Henri Weber’i (o da arkadaşım), Nicole Notat’ı ve Daniel Cohn-Bendit’i de beğeniyorum. Bu cephede bir şeyler olgunlaşıyormuş gibi geliyor bana, Monique Canto-Sperber’in söylediği gibi, sanki sosyalizmi (ama Marksist anlamdakini değil) ve (ekonomik olanlar da dahil) özgürlükleri barıştıracak² bir oluşum. Kısaca kendimi seve seve solun liberali olarak tanımlayabilirim. Pek çok ülkede bu bir gereksiz sözcük tekrarı olarak anlaşılır. Fransa’da bu tanımda zıt anlamlılık görerek yanılıyoruz. Bunun Alain’in tutumu olduğunu söyledim. Dünyada da pek çok aydının tutumu bu (bu bir iddia değil bir tespit). Aydın adaylarının ihaneti mi bu? Hiç sanmıyorum. Daha çok tarihi ciddiye alma isteği. Marksizmin yanılığısından sonra adalet (sosyal adalet de dahil) ve (ekonomik olan da dahil) özgürlükler için mücadeleyi elden bırakmaksızın harekete geçenler solun liberalleri oldu. Bu benim siyasi kökenim değil ama bugün kendimi en az uzak hissettiğim siyasi grup. Sır değil, gençken (1968’de on sekiz yaşındaydım, ba-

2 Monique Canto-Sperber, *Les Règles de la liberté*, Plon, 2003; *Le Socialisme libéral (Une anthologie: Europe, Etats-Unis)*, Editions Esprit, 2003.

haneden de iyi sayılacak bir şanstı bu) pek çok başka genç gibi sınıfsız ve devletsiz, yabancılaşmanın yaşanmadığı, baskının ve haksızlıkların olmadığı, Marx'ın komünizm dediği bir toplum için demokratik ve barışçı bir devrim düşünüyordum. Bu çok güzel bir düştü ama bu rüyadan uyanmak gerekti. George Orwell'e mi George Bernard Shaw'a mı ait olduğunu hatırlamadığım bir ifade: "Yirmi yaşında komünist olmayan kalpsizdir; kırk yaşında hâlâ komünist olansa kafasızdır." Bu bir nükte bile olsa, ben ikisini de yaşadım.

Hoş komünist rüyasından bahsediyordum. Bu bana ustam ve arkadaşım Louis Althousser ile yaptığım son sohbetlerden birini hatırlattı. Ölümünden birkaç ay önceydi. Siyasetten konuşuyorduk. Ben komünizmin her yerdeki başarısızlığından dem vuruyorum, artık buna inanmak imkânsız diyorum... Louis sözümü kesti: "Siyasi sistem olarak komünizm bitti, evet! Ama esas olan bu mu? Özünde, komünizm nedir? Ticari ilişkilerden bağımsızlaşmış insanlıktır bu. Yoksa, bak, sen ben... Ne benim sana satacak bir şeyim var, ne de senin bana. Ne senden alacak bir şeyim var ne de senin benden. Aramızda hiçbir ticari ilişki yok. Senle benim aramda şu anda var olan şey komünizm!" Bunu bana bir Hıristiyan'ın imanını kaybettikten sonra bile "şimdi ve burada Tanrı'nın Krallığımdayız" demesi gibi söyledi. Bazıları bunu sancılı, yürek parçalayıcı olduğu kadar başarısızlığa ve kedere mahkûm gençlikten, hayattan bir şeyler kurtarmak için gülünç çırpılmışlar olarak yorumlayabilir. Oysa bütün bunlar beni altüst etmişti. Bu adamı çok severdim, hâlâ da severim. Ama burada başka bir şey daha var: Komünist hareketin içinde bazılarında en güzel, en duru olan bir noktaya işaret ediyor. Bu korkunçlukları ve hataları unutturamaz. Peki, bu korkunçluklar ve hatalar bu duruluğu geçersiz kılabilir mi?

Bu hikâye bitti ve ben de diğer birçokları gibi demokratik ve liberal sıralara karıştım. Bu artık benim gözümde sağ ve

sol arasında fark kalmadığı anlamına gelmiyor. Beraber katıldığımız bir koferans sırasında Luc Ferry şu ifadesiyle beni güldürmüştü: “Kendi kendine masallar anlatmamak gerek; cömert bir sağcıyla akıllı bir solcu arasında çok da bir fark yok!” İğneleyici bir ifade. Ama tam olarak doğru olduğunu da düşünmüyorum. Akıllı bir solcu olmayı deneyeyim. Bunun beni nasıl, isterse cömert olsun, bir sağcı yapabileceğini anlamıyorum. Belki siyasette olduğu gibi ekonomide de cömertliğe çok inanmadığımdan olabilir. Zenginler asla fakirlere vermezler, ya da ancak kısıntı verirler. O halde fakirlerin organize olmaları, kendilerini savunmaları ve (akıllı olmayı unutmadan) toplumu değiştirmeye çalışmaları gerek: İşte dün olduğu gibi bugün de solun görevi budur. Bu fikri daha da ileri götürürsek birçok rahatçı ve tehlikeli köhne-mişlikleri yerlerinden kımıldatabiliriz. Eğer sol güvenlik sorunlarındaki artışın öncelikle fakirlere zararı olduğunu görebilseydi, bu alanı sağa bırakmazdı.

• *Naiflik ve barbarlık arasında kurduğunuz ve iki yönlü olarak tanımladığınız karşıtlık, sağ ve sol arasında eskiden beri süregelen karşıtlığa denk gelmiyor mu?*

– Böyle de düşünmek mümkün, özellikle de siyasi partilerimiz karikatürümsü bir görüntü verdikleri zaman. Sol cömert olduğunu iddia ediyor (bir çeşit “gönül tekeli”ni sahipleniyor); öncelikle ideal savunuculuğu yapıyor. Sağ ise bir etkinlik davasında; öncelikle çıkar savunuculuğu yapıyor. Ama olay bundan ibaretse gülünçlükten kaçış yok demektir. Ahlakçı naiflik sergileyen solun gülünçlüğüyle teknokratik ya da liberal barbarlığa tekabül eden sağın gülünçlüğü arasında sıkışıp kalmışız demektir. Ama durum bu değil. Gönül ve etkinlik kimsenin özel mülkü değil. Gülünçlük de keza. Bir sol barbalığı da var, daha önce bahsettim: Bunun en vahşi örneğini Stalinizmde yaşadık. Bir sağ naifli-

gi de var: Bunu Fransa'daki de Gaulle'cölükte yaşadık. Yani bu iki durumun birbirini kapsayıp kapsamadığını bilmiyorum. Bu iki kavramı siyasi hayatta uygularsak naiflik, sağ ya da sol olsun, muhalefetteki partilerin kötü bir alışkanlığıdır; barbarlık da iktidara gelen partilerin doğal eğilimidir. Sağcı ya da solcu olalım, muhalefetteyken siyasi iradeyi ahlaka ve gönöl adamlığına davet ederiz. Ve iktidara geldiğimizde de yöneticilik yaparız. Demokratik nöbetleşmeye esas anlamını yeniden kazandırabilmek için kendimizi bu nöbetleşe gölölölükten kurtarmamız gerek.

Başka bir şey daha var. Ahlaki yaklaşım bireyler için elbette meşrudur. Ama siyasi partilerin, istisnalar dışında, böyle bir yaklaşım benimsemesi yerine olmaz. Machiavel'den beridir bildiğimiz bir şey bu. "Prens'in erdemli olması gerekmez," diyordu, "öyleymiş gibi davranması yeterlidir." Bu, seçilmiş prensler olan bizim yöneticilerimiz için de geçerlidir. Cumhurbaşkanlığı seçimini ele alalım. Elbette ki dolandırıcılığı kanıtlanmış birine oy vermemek gerek. Dedğim gibi, ahlak dışardan kısıtlamalar getirir. Ama o zaman da sürekli en ahlaklı, en cömert ve en sevecen adaya mı oy vereceğiz? Tabii ki hayır! Rahip Pierre'in iyi bir cumhurbaşkanı olacağını düşündüğümüz yok. De Gaulle'den ne kadar iyi bir rahip olursa Rahip Pierre'den de o kadar iyi bir cumhurbaşkanı olurdu. Örneğin, 1981 seçimlerinde oyumu birinci turdan itibaren François Mitterrand'a verdim. Oyumu bana en ahlaklı görünen adaya verecek olsaydım tercihim farklı olurdu. Yani? Maksat en ahlaklı adam ödölölöl vermek ya da bir arkadaş ya da ruhani lider seçmek değildi. Mevzu siyasetti, yani çıkar çatışmaları, güç ilişkileri, ittifaklar ve programlardı!

Evet, prensip olarak bu böyle. Ama bugün, özellikle de televizyonlarda, medyatikleşmiş bir demokraside yaşıyoruz. Bu da sorunun büyük bir kısmını değiştiriyor. 20. yüzyılın

başlarına geri dönelim. Bu dönemin iki önemli siyasetçisini alalım, Jaurès ve Poincaré. Fransızların büyük çoğunluğu onları kişisel olarak tanımıyordu. Birkaç bini mitinglerde görmüşlerdir, o da uzaktan konuşmalarını dinlemişlerdir en fazla yüzlerini görmüşlerdir. Yüzde doksan dokuzunun bilgisi ise ancak afişlerde, broşürlerde ya da gazetelerde onlar hakkında okudukları kadardı. Kişilikleri hakkında bir bilgiye sahip olmadıkları için değerlendirmelerini de bunların siyasi fikirleri üzerinden yapıtlardı. Oysa bugün durum oldukça farklı. Bütün Fransızlar Chirac'ı ya da Jospin'i saatler boyunca televizyonda yakın planda gördü. Televizyonda gördüğümüz ise fikirler, programlar değil, bir yüz, yani bir insanın en kendine has, en kişisel, en anlam ifade eden hali. Bu durumda değerlendirmenin her şeyden önce bireyler üzerinde yoğunlaşması çok doğal. Şu siyasetçi daha dürüst ya da daha sıcakkanlı, bu siyasetçi daha sevimli görünüyor. Tamam öyle olsun. Ama bu özellikler bize onların fikirleri, programları, vadeleri hakkında ne ifade edebilir ki? Televizyonlardan geçen her demokrasi gülünç olmaya mahkûmdur. Bir devlet adamını fikirlerine ve uygulayacağı programa göre seçmek gerekir; ama biz cazibesine, görünürdeki samimiyetine ve gülüşüne bakarak bireyler seçiyoruz. Örneğin, benim çocuklarım küçükken Jack Lang'ı çok severlerdi çünkü onu *cool*, Guignols'deki kuklasını komik bulurlardı. Bunu kabul etmek gerek. Ama, siyasi olarak biraz sığ bir tercih!

Fransa'da bu yöndeki ilk sapma kuşkusuz 1965 yılı seçim kampanyasıydı: Bembeyaz dişleriyle Lecanuet'nin gülümsemesi De Gaulle'ün sözlerine karşı. Ondan sonra da gelişmiş ülkelerde bu durum gittikçe göze çarpar oldu. Amerika'da demokratların Nixon'a karşı yayınladıkları reklamı hatırlayın. Nixon'u iki yüzlü bir ifade takınmış kirli suratıyla görüyorduk. Görüntünün altındaki yazı da cabası: "Bu kişiden ikinci el bir araba alır mıydınız?" Komikti, hatta bel-

ki de işe yaradı ama bu son derece gülünç bir durum: Olay ikinci el araba almak değildi ki bir devlet başkanı seçmekti! Carter Nixon'dan istediği kadar iyi olsun. Bu onun Amerika Birleşik Devletleri'ne daha iyi bir başkan olacağını göstermez. Üstelik de dış görünüş yanıltabilir, hatta genelde yanıltıcıdır. Kennedy son derece çekiciydi ama ahlaki değeri konusunda çekincelerim var.

Medyatik gülünçlük: Dış görünüşün zorbalığı. Bu örnekte olduğu gibi kendimizi büyük planda bir kişiyle yüzyüze bulduğumuzda siyasete bireyle ilgili olan ahlaki ve duygusal değerlendirme ölçütlerini bulaştırmış oluyoruz. Bu naiflik bize bir tehdit oluşturunuyor, hatta medyada bu tehdidin bini bir para! Gazetecilerimiz zamanlarının çoğunu siyasetçilerin çalışmalarını analiz etmeye değil de kişiliklerini araştırmaya harcıyor. Siyasetçilerimiz de zamanlarının çoğunu programlarını tanıtmaya değil de kendilerini bulaştıkları "gizli işlerden" (mümkün olduğunca) sıyırmaya harcıyorlar. Gizli iş mi bulamadık? O zaman da huyları, duyguları, aşklarıyla ilgileniyoruz. Son derece yetenekli, açık zihlinli ve işinin ehli olduğu halde televizyonda fazla profesyonel ve soğuk, fazlasıyla alçakgönüllü duran Raymon Barre'ı hatırlayın. Sağsa yirmi yıldır Chirac ve Giscard d'Estaing'den hangisinin medyada daha uygun, daha etkili olduğuna karar vermek için gülünç bir savaş veriyor. Soğuk, sert ve kaba görünüşüyle Lionel Jospin'i hatırlayın. Tüm gazetecilerin haftalar boyunca tek sorusu "zırhınızdan ne zaman sıyrılacaksınız?" idi. Anladığım kadarıyla küçük kızları ve yaşlı teyzele-ri öpmesini, bir kalbi olduğunu ve hassasiyetini göstermesini istiyorlardı. Chirac'ın yaşlandığını farketmek çok mu acı? (Yaşlanmaması için nasıl bir mucize gerekliydi acaba?) Medaya göre seçim kampanyasının bahtı bu yüzden kapandı. Ne üzücü bir gösteri! Tabii bu ara işler tam gaz devam. İş iştir. İşte bu yüzden birbirinden ahlaklı televizyon seyirci-

si oturduğu yerden *Guignols de l'Info*'da *World Company*'nin* felaketlerini izleyip sızlanıyor. Son derece konforlu ve korunç bir şizofreni! Birilerinin iyi niyeti nasıl olur da diğerlerinin buz gibi etkinliğini bu kadar zapturapta alabilir? Siyaset yapsalar daha iyi. Ama işte izlenme oranlarına göre siyaset bir gülüşün, birkaç sevimli sözün ve iyi duyguların yerini tutmuyor.

• Ayrımını yapmış olduğunuz düzeylerin ahlakla siyaset arasındaki ilişkiye uygulanmış hali kafamı karıştırdı. Bu siyasetin, aynı düzeyde bulunmadığı için, ahlaki olmadığı anlamına mı geliyor? Yoksa ahlakın önceliği olduğu için siyaset ahlaki olmalıdır mı demek istiyorsunuz?

– İkisini de ifade ediyorum, ama iki farklı bakış açısından.

Topluluk bağlamında siyaset ahlaka boyun eğmez. Hiçbir ciddi araştırmacı seçim sonuçlarını ahlaki sebeplerle açıklamaz. Bu noktada Machiavel haklı. Seçimi en ahlaklı olan değil en çok oyu alan kazanır.

Birey (örneğin oy verme kabinindeki seçmen) açısından bakılınca olay bambaşka. Ahlaki bilinci oyunu etkileyebilir – etkilemelidir de. Bilinci ona kime oy vermesi gerektiğini söyleyemez (ahlak siyasetin yerini tutamaz) ama kime oy vermemesi gerektiğini açıkça söyler. Dışarıdan sınırlama konusu. Bir örnek verelim. Irkçı ya da yabancı düşmanı bir siyasetçi seçimlere adaylığını koyarsa insani ahlak ona oy vermemizi tabii ki engelleyecektir. Ama aynı ahlak onunla nasıl mücadele edeceğimizi söyleyemez. İşte siyaset burada devreye girer. Irkçılığı ya da yabancı düşmanlığını sadece ahlaki sebeplerle engellemeye çalışmak, “yüzlerce göçmeni sınırdışı etmek aslında Fransa'nın çıkarıdır ama ahlak bunu

(*) *Guignols de l'Info* isimli kuklaların yer aldığı politik taşlama programında konusu edilen hayali bir şirket. Amerika'da bulunan bu çokuluslu şirketle amaçlanan küreselleşme eleştirisidir – ç.n.

yasaklar,” demek olur. Ortak çıkarların bu durumu ortadan kaldırmadığını siyasi deneyimlerden biliyoruz. O halde sadece bu tip yabancı düşmanı siyasetlerin ahlaki olarak kınanılacak şeyler olmasının ötesinde siyasi ve ekonomik olarak da yıkıcı olduğunu göstermek büyük önem taşıyor. Kimse- nin Fransa’nın ve Fransızların çıkarlarının sadece aşırı sağın önceliği olduğu masalına inanmasına izin vermeyelim! Bu sorumluluk sahibi her siyasi partinin kaderidir. Siyaset insanseverlik değildir. Bir hükümet insanlığın hizmetinde değil, (ahlakın izin verdiği ölçüde) ülkesinin çıkarlarının hizmetindedir. Geriye farklı ülkeler arasında nesnel çıkar birliktelikleri, yani dayanışma, kurmak kalır. Bu da uluslararası siyasetin işidir.

Kıssadan hisse: Ahlakla siyaseti karıştırmayalım. Ahlak kişiseldir ve prensip olarak da çıkardan bağımsızdır. Oysa ki hiçbir siyaset çıkardan bağımsız değildir. Ahlak evrensel- dir, ya da evrensel olma yolundadır; tüm siyasetler duruma özeldir. Ahlak amaçları belirler, siyaset araçlarla ilgilenir. Bu yüzden de hem her ikisine hem de ikisi arasındaki ayır- ma ihtiyacımız var. Ahlakçı naiflikten sakınelim: Diğerleri çıkarlardan bahsederken ahlaktan dem vurmamak barbarların oyununu oynamaktır!

• *Kapitalizm ahlakdışıdır diyerek patronların yükünü fazla- sıyla çabuk hafifletmiş olmuyor musunuz? Eğer kapitalizm ne ahlaki ne de ahlaksız değilse, kitlece işten çıkarma yapan bir patron masumdur. Oh ne âlâ! Bunu yirmi-otuz yıllık sömüröl- meden sonra kendini sokakta bulan kovulmuş çalışanlara an- latın hele!*

– Ben buraya ahlak dersi vermek için gelmedim. Sade- ce anlayama çalışıyorum. Bununla beraber patronun bir bi- rey olduğunu, bu nedenle de üstünlüklerin yükselen sıra- lamasına tâbi olduğunu söylüyorum. Sistemin ahlaki olma-

ması onu ahlaki olmaktan ya da olmayı denemekten alıko-
yamaz. Eğer usulsüz bir işten çıkarma söz konusuysa, pat-
ron hiçbir şekilde masum değildir. Çalışanları işten çıkartan
sistem değil patrondur ve bu nedenle sorumluluk onundur.
Patron suçlu mudur peki? Olabilir. Kimi zaman buna mah-
kemeler karar verir kimi zaman da kendi bilinci. Elbette şir-
ket kâr yaptığı bir dönemde yoğun işten çıkarmaların olma-
sı bir rezalettir. Biz vatandaşlar bu durum karşısında doğal
olarak sarsılıyoruz, hele de bu işten çıkarmalar şirketin re-
kabet gücünü artırmaktan çok hissedarlarının kısa vadeli çı-
karlarını korumak için yapıyorsa. Finans piyasalarının bas-
kısı, yol açtığı insani zararlarla beraber günümüz kapitaliz-
minin kötülüklerinden biri. Bu ne geçmişi güzellemek için
(Zola'yı yeniden okuyun. 20. yüzyıl kapitalizmi de pembe
değildi) ne de eskinin yanılmalara kapılmak için (Solje-
nitsyne'i de okuyun) bir sebep değil. Kapitalizm zaferini sos-
yalizmin yenilgisine ve beraberinde getirdiği bir yığın kor-
kunçluğa borçlu. Bundan hayıflanabiliriz ama bunu inkâr
edemeyiz. Kapitalizme dışardan –hukuki, siyasi, ahlaki– sı-
nırlar koymak özünde ahlaki olacak bir ekonominin hayali-
ni kurmaya yeğdir.

Yani gerçek yüzümüzü saklamayalım. Bir çalışan bir işe
alındığı zaman patrona karşı ahlaki bir gönül borcu yoktur,
olamaz da. Patronun onu çıkarı için işe aldığını bilir ki zaten
kendisi de bu işi çıkarı için kabul eder. Güç ilişkisinde eşit
olmadıkları malum ama ikisi de aynı insanlığın, aynı ekono-
mik sistemin, aynı piyasanın (aynı iş piyasasının da) parça-
sıdır. Hatta ikisi de aynı mantıkla hareket eder, çıkar man-
tıyla. Ahlakın burada pek işi yok, böyle olması da en iyi-
si. İş piyasası kıyamet günü sorgu yeri değildir! İşten çıkar-
malar daha çok can yakar. Ama ahlakın, usulsüz ya da kitle-
sel işten çıkarmalar dışında, burada söyleyecek bir sözü ol-
duğunu sanmıyorum. Bireylerin ahlaki değerlerine meslek-

lerine ya da konumlarına bakarak karar vermek her zaman tehlikelidir. Maaşlı çalışanlar arasında ne kadar namuslu ve namussuz adam varsa muhtemelen patronlar arasında da o kadar vardır. Bu iki grubu birbirinden ayıran ya da birbiriyle karşı karşıya getiren ahlakları değil, meslekleri, görevleri ve Marx'ın söylediği gibi, üretim ilişkilerindeki konumlarıdır. Bir grup diğerinden ahlaki olarak daha üstün değildir; sadece hem çıkarları hem de sahip oldukları güçleri farklıdır. Sınıf çatışması fikri bana büyüculük iddialarından daha (çok daha) sağlıklı ve aydınlatıcı geliyor. O halde bu sınıf çatışmasının üstesinden gelmek için Marx'ın dediği gibi sosyal sınıfları mı ortadan kaldıracamız yoksa sınıfları yok etmeden sınıflar arası aşırı yıkıcı olmayan ve iki tarafın da işine gelecek uzlaşmalar mı arayacağız? Bir asırdan fazladır devrimcilerle sosyal demokratları karşı karşıya getiren işte bu tercih. Kendimi ikinci gruba yakın hissediyorum desem sizi şaşırtmış olmayacağımı düşünüyorum.

• *Şirket ahlakı, şirket etiği olmadığını belirttiniz. Ben olduğuna inanıyorum! Tüm şirketler eş değerde değil! Hiçbir şirket bireyleri belli ortak değerler etrafında toplamadan, harekete geçirmeden ve böylece de kendini aşmadan düzgün işleyemez! Bu yüzden etik belgeleri yapıyoruz. Bir takımı güçlendiren kâr değildir, ortak bir hedef, ortak bir idealdir. Eğer siz bir patron olsaydınız ve şirketinizin amacını sadece kâr yapmak olarak açıklasaydınız, sizinle gelmezdim!*

– Gayet iyi: Ben şirket patronu değilim. Bununla beraber sizinle aynı fikirdeyim, insanların grup olması için ortak değerlere ihtiyacı vardır. Peki, ortak değerler ahlaki midir? Sunumum sırasında müşteriye saygı konusunda söylediklerimi hatırlamanızı rica ediyorum. Bunun bir şirket değeri olmasına hiçbir itirazım yok, hatta bu çok meşru olur. Ama bunun ahlaki bir değer olduğuna kesinlikle inanmıyorum.

Hatta patron, müstakbel çalışanlarını işe alırken neye dayanarak onların ahlaki değerlerini yargılayabilir? Bunu ancak, eğer varsa, Tanrı yapabilir. Ama bildiğim kadarıyla patron Tanrı değil...

Bir diğer gözlem, ya da iddia: Bir “şirket ahlakı”ndan bahsetmek ancak bütün şirketler aynı ahlaka sahip olmadığı zaman anlamlı olabilir. O halde bu “şirket ahlakı” tanım gereği ancak o şirkete özel olabilir (bir şirket için bu ahlak, bir diğeri için başka bir ahlak, vb.). Oysa ahlakın, prensip olarak, evrensel olduğunu ya da evrenselliğe doğru meylettiğini Kant açıkça ortaya koydu. Nasıl olur da bir tek şirkete has olur? BNP’nin, Société Générale’in ve Crédit Lyonnais’nin* her birinin kendi şirket ahlakları olması bu üç örnekte de ahlakın söz konusu olmadığını kanıtlar.

Ahlak kişilere ve toplumlara göre değişiklik gösterir diyebilirsiniz. Kuşkusuz. Bu da benim gibi göreceliliği savunanlara (Kant da dahil olmak üzere) hakkını teslim eder. Ama kişiler ve toplumlar bunu çözülmesi ve aşılması gereken bir sorun gibi yaşıyorlar, bir slogan gibi değil. Ahlak, eğer her daim evrensel olamıyorsa da, genellenebilir olmak zorundadır. Bu da benim gibi evrenselcilere hakkını teslim eder.³ Ahlak kimseye ait değildir ve hepimize hitap eder. Nasıl olur da markaların boyunduruğu altına girer ya da şu ya da bu şirketle sınırlı olabilir?

Bir şirkette etik belgesi yapılmasına karşı değilim, tam tersine bunu dilerim. Öncelikle bu bir tartışma ortamı yaratır ki bu da her zaman iyi bir şeydir; yön bulmak için genelde işe yarayan ipuçları sağlar; şirketin imajını hatta işleyişini geliştirebilir. Ve haklısınız, grup içi bağlılığı pekiştirir. Bu iyi bir araçtır ve kendimizi bundan mahrum bırakırsak hata yapmış

(*) Fransa’nın en büyük üç bankası – ç.n.

3 Bu durumun yarattığı sorunlar için “L’universel, singulièrement” adlı makaleme bakınız. *Valeur et vérité*, s. 243-261.

oluruz. Ama bu ancak bir araçtır. Şirket içi ve dışı iletişimi, yöneticilikle, sürekli eğitimle ilgilidir: Yani çok önemlidir. Ama bir etik belgesinin ahlak bilincinin yerini alabileceğini düşünmek her iki kavram hakkında da yanılmaktır.

Tüm şirketler eş değer değilse? Bu mümkün, hem de sadece ekonomik açıdan değil. Ama şirketleri birbirinden farklılaştıran ahlakları mıdır? Bu ne demeye gelir? BNP’de çalışan bir arkadaşınızın size şöyle dediğini düşünün: “Mutluyum çünkü BNP beni seviyor.” Arkadaşınızın ya sevginin ya da bir şirketin ne olduğunu bilmediğini düşünürsünüz. Ben de aynı şeyi “Mutluyum ve gururluyum çünkü BNP ahlaklı bir şirket,” derse düşünürüm. BNP’nin patronları ahlaklı olabilir, bilmiyorum, zaten beni ilgilendirmez. Ama BNP’nin bir şirket olarak ahlaklı olması söz konusu bile olamaz. Çünkü ancak ve ancak bireyler için ve bireyler hakkında ahlaktan bahsedilebilir. Fransa’da altmış milyon birey var ve bunların arasında bildiğim kadarıyla hiç şirket yok.

Ama şu doğrudur, bireylerin davranışları (patronun kişiliği, yönetim biçimi, vb.) şirket üzerinde etkilidir ve bir değişim yaratabilir. Bu açıdan size hak veriyorum, insani anlamda tüm şirketler eş değerde değildir. Kimilerinde çalışmak daha hoştur. Bu nedenle de zaten özellikle işe alma siyasetlerinde belli bir rekabet gücüne sahiptirler. (Yönetimin en insani, en dürüst ve en keyifli olduğu) En iyi şirketler en iyi çalışanlara sahip olacaklardır. Amenna. Ama bu durumda bile ahlaklı olan şirket değil, yönetimi, kadrosu, çalışanlarıdır. Yani şirket değil insanlardır ahlak sahibi olan.

• Ama şirketlerden “tüzel kişilik”* diye bahsediliyor.

– Evet, sözün hukuki anlamı bağlamında! Bu deyimdeki “tüzel” kavramı fiziki bir insanı tanımlayan “gerçek” ki-

(*) Fransızca’da “tüzel kişilik” tabiri için ahlaklı insan anlamına gelen “*personne morale*” deyişi kullanılır – ç.n.

şinin karşıtıdır. Ahlakla hiçbir ilgisi yoktur! Gerçek kişilik vücudu ve ruhuyla bireyi tanımlar: Ahlaklı olup olmamak da onun işidir. *Tüzel kişilik* ise hukuki olarak sorumlulukları olan ama bireyin duygularından ve ödevlerinden muaf tutulan bir gruba, bir oluşuma işaret eder. Yani hukuki anlamdaki *tüzel kişilik* teriminin tanımladığı, gündelik anlamıyla, kişi değildir ve o yüzden de ahlakı yoktur.

Şirket nedir? Mal ve hizmetler üreten ve satan, sadece hukuki anlamda bir kişiliği olan ekonomik bir oluşumdur. Bir birey değildir. Bir özne değildir. Felsefi anlamıyla bir kişi değildir. Israr ediyorum, ancak ve ancak bireyler için ve bireyler hakkında ahlak söz konusudur. O halde şirket ahlakı diye bir şey yoktur.

• *Peki ya yurttaş girişimleri?**

– Daha önce yaptığım bir eleştiriyi tekrarlamak istiyorum: Fransa’da kırk milyon yetişkin yurttaş var, bunların arasında bir tane girişime rastlamadım. Dahası burada *yurttaş* sıfatını kullanmak bir çeşit barbarlık! Düzgün bir Fransızca kullanıp “sosyal” (civic) desek daha doğru olurdu. Ama “sosyal girişime” kim inanır ki? Ya da insanlar bunun bir kamu ya da vatan hizmeti olduğunu düşünebilirler ama bizim şirketlerimizin bu yöne meylettiklerini pek sanmıyorum.

Konunun temeline inelim. Yanılmıyorsam “*yurttaş girişimleri*” sözü CJD tarafından piyasaya sürüldü ve MEDEF tarafından da benimsendi. Bu ne anlama geliyor?

İfadeyi ciddiye alacak olursak, yurttaş girişimi, ulusun çıkarlarını kendi çıkarlarından fazla önemseyen bir şirket girişimi olurdu. Bu esasında boş bir tanım çünkü böyle bir durum mümkün değil. Kapitalist bir ülkede hiçbir şirket ulus

(*) Yazar burada “*entreprise citoyenne*” terimini kullanıyor. *Entreprise* sözcüğü hem girişim hem şirket anlamına geliyor. “*Entreprise citoyenne*” ise, henüz yasal bir tanımlanmamışına rağmen kararlarında ve ekonomik ilişkilerinde toplumsal ve çevreci sorumlulukları taşıyan şirketleri ifade ediyor – ç.n.

çıkarını kendininkinin üzerine koyamaz. Hatta bu patronlarımızın en çok eleştiri aldığı konudur. Bence bu haksız bir eleştiri ama sebepleri de yok değil. Patronlar gündelik dillerinde “yurttaş girişimleri”ni destekleyip (örneğin işten çıkarmalarda ya da üretimin başka bölgelere taşınması durumunda) icraatte geri kaldıkları zaman onları eleştiriyoruz ve bunda da haklıyız.

Aynı sözün hafifletilmiş bir tanımını da yapabiliriz: Yurttaş girişimi faaliyet gösterdiği ülkenin yasalarına uygun işleyen bir şirket girişimini ifade eder. Bu doğru ama yavan bir tanım. Bir şirketin yasalara saygı göstermesi zaten şart! Asgari beklentiği slogan haline getirmeyeceğiz herhalde!

Bu iki tanım (biri ciddi ama boş diğeri hafif ve yavan) arasında sıkışmış bu sözü kurtarabilir miyiz? Evet, mümkün. “Yurttaş girişimi” ifadesini farklı tanımlayabiliriz: Ulusun çıkarını kendi çıkarının üstüne koymayan ve sadece yasalara uymakla da yetinmeyen ama şirketin çıkarlarıyla bağlı olduğu topluluğun çıkarları arasında amaç birliği ve yakınlıklar kurmaya (yani benim tanımladığım şekliyle dayanışma yaratmaya) çalışan bir şirket girişimidir. Yağmalanmış bir çevrede ya da çürümeye yüz tutmuş bir toplumda faaliyet göstermek hiçbir bir şirketin çıkarına uymaz. Sosyal birlik ve çevre için kaygılanmak, en azından uzun vadede, şirketlerin çıkarıdır. Dolayısıyla patronlar da –hem şirket yöneticisi (uzun vadede hissedarlarının çıkarını düşünerek) hem vatandaş (ülkelerinin çıkarlarını düşünerek) hem de birey (insanlığın çıkarlarını düşünerek, ki bu bir ödev haline gelir) olarak– buna dikkat etmelidirler. Yine de bu sözü slogan halinde benimsesek bile şirketin birinci düzeyde işleyen bir kurum olduğunu dolayısıyla da her şeyden önce kendi çıkarı için çalışacağını unutmamak gerek. Yoksa “yurttaş girişimi” terimi sevimli görünen ama gerçekte son derece tehlikeli olup da göz boyamaya yarayan bir perdeden ibaret olur.

Tüm toplumsal oluşumlar kendini haklı çıkarmaya yarayan söylem işlevi görecektir ideolojiler üretir. Bizim patronların ağzından düşürmedikleri “yurttaş girişimi” ifadesinin de işlevi işte budur. Ama gerçekler bu ifadeyi yalanlıyor ve bu da ifadeyi işe yaramaz hale getiriyor. Açık zihinlilik daha faydalı olurdu.

Üç yıl önce Strasbourg’da düzenlenen ulusal CJD kongresine davetliydim. Organizatörler benden ve o zaman muhalefette olan Jean-Pierre Raffarin’den kongrede oyladıkları metin hakkında görüşlerimizi belirtmemizi istediler. Ben metni oldukça başarısız buldum ve şöyle dedim: “Bunlar sadece boş değil aynı zamanda zırva sözler. Kimseye zararı dokunmayan ama yutması güç vaatler! Hiçbir işe de yaramaz üstelik. Hiçbir sorunun çözümüne katkıda bulunmaz, hiçbir soru bile sormamıza izin vermez! ‘İnsanı şirketin merkezine koymalıyız,’ diyorsunuz. Pek iyi. O halde neden kâr yapmak için çalışanlarınızı işten çıkartıyorsunuz? Ödediğiniz maaşlar neden bu kadar düşük? Asgarî ücretin insani bir maaş olduğunu mu düşünüyorsunuz? Benim fikrimi mi soruyorsunuz? Kapitalist bir ülkede şirketin kalbi insanda değil yapılan kârda atar. İşler böyle yürür. Ve işler bu yüzden yürür.” Sırf onlara şirketin amacının kâr yapmak olduğunu hatırlattığım için kongrenin bu kızışmış atmosferinde ısıklarla yuhalanma şerefine nail oldum.

Sonra Raffarin sözü aldı. “Comte-Sponville’in tutumu beni şaşırtmadı,” dedi; kendisi materyalisttir. Ben farklıyım: Hümanistim.” Hazırlanmadan, ama gayet iyi bir şekilde, bir yıl önce Luc Ferry ile (ve ona karşı) yayımlamış olduğum *Modernlerin Bilgeliği* (*La Sagesse des Modernes*) kitabının özetini yaptı ve Luc Ferry’yle hemfikir olduğunu açıkladı, bu da kimseyi şaşırtmadı.

Hümanizme karşı değilim. Zamanımızın kaçınılmaz ahlaiki ufku budur. Hümanist bir patron (CJD’nin sempatik ha-

li) imansız ve yasadışı bir patrona tercih edilir. Ama hümanist olmak açık zihinli olmayı bertaraf etmez! Tekrar söz istedim: “Hümanist mi olmak istiyorsunuz? Çok iyi. Ama şirketinizin sizin yerinize hümanist olmasını beklemeyin. Söz konusu olan ‘insanı şirketin merkezine koymak’ değil (ya da böyle olsun istiyorsanız bir devrime girişin), insanı insanın merkezine koymak. Hümanizm bir ahlakıdır, (her ne kadar dostum Luc aksini iddia etse de) bu ne bir din ne de bir ekonomik sistemdir. Sadece insanı ilgilendirir. Sizin yerinize piyasadan pay almasını ya da sendikaları sakinleştirmesini beklemeyin ondan!”

Yuhalamalar katlandı. Bu yuhalamalarda bir çeşit onaylanma gördüm. Bu derece sinirlendiren bir düşünce (çok aptalca ve açıkça ahlaksız olmadığına göre) çok yanlış olmazdı.

• *Çıkardan, kârdan, güç ilişkilerinden bahsedip duruyorsunuz. Olay bundan ibaret değil! Bizim şirketlerimizde sizin sandığınızdan çok daha fazla sevgi var!*

– Çok memnun oldum. Tanım itibariyle, sevginin fazlası olmaz. Ama tam olarak hangi sevgiden bahsediyorsunuz? Kendini sevmekten mi yoksa ötekini sevmekten mi? İyi yüreklilik sevgisinden mi yoksa, Saint Thomas’nm dediği gibi, nefsani sevgilerden mi?

Saint Thomas ve skolastiklere göre nefis bugün düşündüğümüz gibi sadece cinsellikten ibaret değil. Cinsellik diğer nefsani duygular gibi nefis yansımalarından sadece bir tanesi. Saint Thomas’a göre nefsani sevgi başka birini kendi iyiliği için sevmektir. “Tavuk severim,” dediğim zaman tavuğu tavuğun iyiliği için sevmiyorum. Nefsani sevgi bu. İyi yüreklilik sevgisi ise birini onun iyiliği için sevmektir. “Çocuklarımı seviyorum,” dediğim zaman, bu sevgi sadece benim iyiliğimi kapasamıyor. Benim iyiliğime olma durumu

var (bu yüzden de her sevgide nefsani bir yan vardır) ama bu nefsani sevgiye (çocuklarımız söz konusu olunca son derece önemli miktarda) bir iyi yüreklilik sevgisi de ekleniyor. O halde, sizin şirketlerinizde hüküm süren hangisi? Nefsani sevgi mi, iyi yüreklilik sevgisi mi? Bencillik mi yoksa özgecilik mi? Kendini sevme mi yoksa ötekini sevme mi? Talepkâr sevgi mi verici sevgi mi? Çıkardan bağımsız sevgiyle, Fénelon'un kullanımıyla (Hıristiyan adıyla merhamet sevgisi), saf sevgiyle her bir kişinin narsisizminin başarılı yönetimini karıştırmayalım! Herkesin narsisizminin başarılı yönetimi her şirket için ciddi bir gerekliliktir, buna inancım tam. Benim de sizden farkım yok. Akademik ortamda da aynı gereklilik söz konusu. Ama, iki bin yıllık Hıristiyanlık medeniyetinin bize en yüce değer olarak benimsettiği sevgi tam olarak bu değil.

Gerisi için, haklısınız, şirketlerimizde sevgi epeyce var, dolayısıyla arkadaşlık da var. Ama bunun yanı sıra aşk da az değil. Sayılar bunu yeterince gösteriyor. İstatistikler şirketin, lise ve üniversitelerden sonra evliliklerin meydana geldiği ikinci alan olduğunu gösteriyor. Ve yine istatistiksel açıdan da aldatmaların en yoğun yaşandığı yer. Genelde okulda tanıştığımız biriyle evleniyoruz, birkaç sene sonra onu işte tanıştığımız biriyle aldatıp boşuyoruz ve bu ikincisiyle evleniyoruz. Şirket hayattan kopuk bir alan değil, dolayısıyla da arzudan, sevgiden ve tutkulardan da kopuk değil. Böylesi de daha iyi zaten. Ama takdir edersiniz ki, şirketin öncelikli amacı bu değil, bu ahlaktan ziyade psikolojiyle; ekonomiden ziyade sosyolojiyle ilgili bir şey. Oldukça ilginç bir konu ama benim alanım değil.

• Tüketiciler ahlaki nedenlerle gerçek kürk giymeyi reddet-
tiklerinde piyasalar çöküyor ve sentetik kürk piyasası yükseli-
şe geçiyor. Nike'ın üçüncü dünya ülkelerinde çocukları çalış-

tırdığını öğrendiğimizde, Nike'in borsadaki hisseleri düşüyor. Bunlar ahlakın ekonomi üzerinde etkili olduğunu göstermeye yetmez mi?

– Birey ölçeğinde bu etkiden şüphe edilemez. Daha önce dediğim gibi, her birey aynı anda dört düzeyde bulunur. Ahlaki hassasiyetleri elbette ki tüketimlerine etki eder.

Kalabalıklar söz konusu olduğunda ise ve ekonomik açıdan olay başka türlü geliyor. Kürkçünün ya da Nike'in patronunun iki farklı sorunu var. Kişisel olan ilk soru: “hayvanları katletmek ya da çocukları çalıştırmak ahlaki olarak kabuledilebilir mi? Bunlar ahlaki sorular. Başka bir sorun daha var: Tüketici –yani piyasa– hayvanların öldürülmesini ya da çocukların çalıştırılmasını kabul ediyor mu? Bu ahlaki değil sosyolojik bir soru. Söz konusu olan ödev ya da yasaklar değil ahlaki temsiller. Şöyle ki, vizonları korumanın danaları korumaktan daha önemli olmasını saçma bulan bir girişimci, piyasalar değişince sentetik kürke yatırım yapmaya başlayabilir. Spor ayakkabı üreten aynı girişimci, doğru ya da yanlış, çocuklar okul yaşına geldiler mi fabrikada çalışmalarının sokaklarda gezinmelerinden iyi olduğunu ve çok kısa bir süre önceye kadar Avrupa’da istisnasız tüm ülkelerin yaptığını üçüncü dünya ülkelerinin yapmasını yasaklamaya hakkımız olmadığını (“Sermayenin ilkel yollarla toplanması,” diyordu Marx, “asla temiz bir sevgi olmadı”)⁴ ve son olarak, bunun çocukların çoğunu fahişelikten, açlıktan ve hatta ölümden kurtardığını düşündüğü halde, diğer taraftan müşterilerini ya da hissedarlarını kaybetmemek için çocuk çalıştırmayı reddedebilir. Bu sorunların ikisi de meşru. Ama bunların iki farklı sorun olduğunu kabul edin! İlki üçüncü düzeyde ortaya çıkan ahlaki bir sorun. Hiçbir piyasa araştırması çözüme katkıda bulunamaz. İkincisi ise birinci düzeyden kaynaklanan ekono-

4 *Le Capital*, birinci kitap, bölüm XXVI.

mik bir sorun. Piyasa araştırmaları buna uygundur ama ahlaki sorunu çözümsüz bırakırlar.

Sunumumda belirttim: Hepimiz ve her birimiz sürekli dört düzey içindeyiz. Buna rağmen bu düzeyler aralarındaki farkı koruyorlar. Örneğın, bir süpermarketin reyonlarında alışverişinizi yapıyorsunuz (birinci düzey), hırsızlık yasal olarak yasak (ikinci düzey) ve siz de bunu kendinize yasak ediyorsunuz (üçüncü düzey). Tüm alışverişlerinizde (birinci düzey) ahlaki ya da etik (üçüncü ve dördüncü düzey) ve hatta dinî bilincinizin (beşinci düzey) etkisi olabilir. Birinci neden: Çünkü alışverişinizi sadece kendiniz için yapmıyorsunuz, genelde sevdikleriniz için de yapıyorsunuz (çocuklarınız, eşiniz, vb.). İkinci neden: Çünkü çevreye zarar vermeyen (ve üçüncü dünya ülkelerinin çıkarlarına saygı gösteren) “adil ticaret” ürünlerini tercih ediyorsunuz. Ahlak bilinciniz ticaretin kurallarını yürürlükten kaldırmıyor (arz talep kuralı geçerli) ama şüphesiz ekonomiye etki ediyor.

Bu durum benim düzeyler arası ayrıştırmamı ortadan kaldırır mı peki? Hayır kaldırmaz. Çünkü birinci düzey açısından ahlak bilinciniz, ahlaki bir yaklaşımdan değil (sosyolojik, psikolojik, tarihsel) bilimsel bir yaklaşımdan kaynaklanan diğer olgular gibi bir olgudur. Ekonomik açıdan süpermarket sorunu sizin “adil ticaret” etiketli bir ürünü seçerken ahlaki olarak haklı olup olmadığınızı anlamak değildir, olay bu etiketin (üçüncü düzeyde) meşrulaştırdığı ek maliyeti (birinci düzeyde) telafi edecek kadar ticari açıdan etkili olup olmadığını anlamaktır.

Çok uzatmak istemiyorum ama beşinci düzeyde de aynı şey geçerli. Koşer* yiyorsanız alışverişleriniz elbette dinî bilincinizden etkilenir. Ama ekonomist, yiyecek piyasasını anlamak için yiyecek tercihlerinizin dinî meşruiyeti (ne de dinî

(*) Yahudi inançlarına uygun hazırlanan yiyecekler – ç.n.

tercihlerinizin birinci düzeydeki besin değeri) hakkında fikir yürütmeye ihtiyaç duymaz.

Son örneğim gene beşinci düzeyle ilgili. Katolik ülkelerde faizli borç almanın dinen yasaklanmasının elbette ki ekonomik sonuçları oldu. Tıpkı bu yasağın Reformla kaldırılmasının olduğu gibi. Bu açıdan Max Weber protestan ahlakının kapitalizmin gelişmesinde etkisini⁵ vurgularken haklıydı. Ama bu protestanlığın teolojik ya da ahlaki yerindeliğine dair bir iddiada bulunmuyor.

Kısacası, ahlaki ve dinî anlamlandırmalar birinci düzeyi etkileyebilir, etkiliyor zaten. Ama bunlar diğer tüm olgularda olduğu gibi bilimsel bir yaklaşımla (burada sosyal bilimlerle) anlaşılacak etkiler ve bu anlamların ahlaki ya da dinî değerleri hakkında hiçbir şey ifade etmez. Hep düzeylerin ayrımına geliyoruz: Bilmek yargılamak değildir; yargılamak bilmek değildir.

• 35 saatlik Aubry Yasası tipik bir naiflik örneği değil mi?

– İlle öyle olmak zorunda değil! Çalışma saatleriyle ilgili yasalar yapmak parlamentonun meşru haklarından biridir. Haftalık çalışma süresini 35 saate indiren yasa 1936'da 40 saate karar veren yasadan ya da 1892'deki günlük çalışma süresini kadınlar ve çocuklar için 11 saat ve erkekler için de 12 saat olarak belirleyen yasadan, sözcüğünün benim verdiğim tanımıyla, daha naifçe olduğunu düşünmüyorum. Sosyal haklar var, iyi ki de var! Bu haklar gelişiyor, bu da iyi bir şey! Sosyal hakların farklı ortakları şirketin içinde ya da iş piyasasında birleştiren ya da karşı karşıya bırakan ekonomik değiş tokuşlara (dışarıdan ve ticari olmayan bir biçimde) sınır koymak için var olduklarını sunumumda söylemiş-

5 Max Weber, *L'Ethique protestante et l'esprit du capitalisme*, Paris, Gallimard, 2003 [Protestan ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, çev.: Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, 1997].

tim. Böyle olması da iyi. Bu açıdan bakıldığında Aubry yasası bana gülünç ya da naifçe gelmiyor. Dönüşebilir. Yasaya özünde şunu söyleyen bir madde eklenmesi yeterli olacaktır: “Parlemento bu yasanın istihdam yaratacağına karar verdi.” Bu neden gülünç olurdu? Düzeylerin karışması olurdu da o yüzden. Bu yasanın istihdam yaratıp yaratmayacağını bilmek hukuki-siyasi düzeyde değil ekonomik düzeyde öğrenilecek. Bunda karar verilecek bir şey yok, izlenip düşünülecek bir durum bu.

Ama diyeceksiniz ki bu madde yasaya eklenmemiş bile olsa pek çok sosyalistin aklındaydı. Belki de. O onların sorunu. Bu onlar gibi gülünç olmamız için bir sebep değil. Aubry yasası ikinci düzeyde tamamen meşrudur. Ama bu yasanın istihdam yaratıp yaratmayacağını anlamamız parlemen-
tonun oylamasıyla olacak iş değil; bunu entelektüel bir analizle, gözlemle, belki bir bilim (örneğin ekonomi) ile, yani birinci düzeyde, anlayacağız. Bir yasa ancak meşru ya da gayrimeşru olabilir. Bir analiz doğru ya da yanlış olabilir. Bunu yargılamak herkesin kendine meselesidir. Bu konuda önce ekonomistleri sorgulayın. Filozoflardan daha çok söyleyecek sözleri vardır. Benim ne düşündüğümü mü merak ediyorsunuz? Bu benim yetki alanım değil, ama bence çalışma saatlerinin kısaltılması ancak dünya ölçeğinde yapılısaydı (çok uzak bir ihtimal) ya da beraberinde maaş kesintileri de yapılısaydı (kim isterdi bunu?) sürekli istihdam yaratabilirdi. Tek bir ülkede ve sabit bir maaşla yapılan bu değişikliğin ne işe yarayacağını kavramakta zorlanıyorum. İki ihtimal geliyor aklıma: Azalan çalışma saatlerini üretkenlik artışıyla karşılıyoruz ve bu da yeni istihdam yaratılmasını engelliyor; ya da üretkenlik artışıyla karşılamıyoruz, bu sefer çalışma saatlerinin azalması çalışma maliyetinin artmasına neden oluyor, bu da küreselleşen dünyada rekabet gücüne darbe vuruyor ve zamanla da istihdamı azaltıyor (üre-

timin başka coğrafyalara kayması ve şirket kapanmalarıyla). Yanılmayı isterim. Ama bu soru hakkında sol kendini açıkça ifade edemedi.

Üstelik, zenginliği yaratan, çalışmadır. Sosyalistlerimiz zaman zaman Marx'ı yeniden okumalıdır. "Sadece insan emeği değer yaratır," der Marx. Bu onun cansız emekten ibaret olan "sabit sermayeden" (makinalar, vd.) farklı olarak "değişken sermaye" diye adlandırdığı şey. Makinaların yaptığı kendi değerlerini onları kullanarak ürettiğimiz mallara geçirmekten ibarettir. Bu amortisman ilkesidir. Makinalar emeğin üretkenliğini ciddi şekilde artırır. Ama değer üreten tek şey emektir.⁶ Her ne kadar Marx'ın düşüncesi çok basitleştirici görünse de belli bir gerçeklik payı taşıyor. Emeksiz üretim olmaz ve yatırımlar yapıldıktan sonra zenginlik üretimi, her şey aynı tutulursa, sarfedilen emekle orantılıdır. O halde (hele söz konusu olan iş yorucu ve bıktırıcıysa), bireysel olarak meşru olsa da, korkarım emeğin azaltılması fakirlikle mücadelede en etkin yöntemlerden biri değildir.

Şunu da eklemek isterim: Patronlar bir yüzyıldan beri çalışma sürelerinde yapılan *bütün* indirimlere sürekli olarak karşı çıkmamış olsalardı belki de bu yasaya olan tepkileri daha dikkat çekici olabilirdi. Sol mu çok erken haklı çıkıyor yoksa sağın mı yanılgısı çok uzun sürüyor?

Temelde sorun bundan daha kapsamlı. Anayasa'ya uygun olarak çıkarıldığı sürece her yasa meşrudur. Pascal'a gönderme yaparak "bir yasa adil olduğu için yasa değildir, yasa olduğu için (hukuki anlamda) adildir,"⁷ diyebiliriz. Halkın yasasıdır ve demokrasilerde meşruiyet makamı halktır.

6 Karl Marx, *Le Capital*, birinci kitap, bölüm VIII. ("Le capital constant et le capital variable"). Marx'a göre kâr miktarının azalma eğiliminin temelinde bu yatar: III. kitap, 3. kısım ("La loi de la baisse tendancielle du taux de profit").

7 Aklıma *Pensées*'den 60-294 ve 645-312 paragrafları geliyor. Bu paragraflar da Montaigne'nin *Essais* [*Denemeler*] adlı eserinden oldukça etkilenmiştir (II, 12, s. 578-583, Villey. Der., ve III, 13, s. 1071-1072).

Bu, halkın daima haklı olduğunu göstermez! Bu her yasanın ahlaki olarak iyi, ekonomik olarak etkin olduğunu da göstermez! Örneğin, bazılarının istediği gibi, kâr yapan tüm şirketlere işten çıkartmaları yasaklamak ve asgari ücreti %50 artırmaya mecbur tutmak hukuki olarak çok kolaydır. Böylesine bir yasa, diğerleri gibi, son derece meşru olacaktır. Geriye ekonomik olarak faydalı mı yoksa yıkıcı mı –yıkıcı olması çok daha muhtemel geliyor bana– olacağına bakmak kalır. Bu aşamada da oy bir işe yaramaz, anlamak ve açıklamak gereklidir. Birinci düzeyle ilgilidir bu. Ekonomistlere sorun. Ama benim fikrimi isterseniz söyleyeyim: Sosyalistler iktidardayken böyle bir önlem almıyorlarsa, kimilerinin durmaksızın onları eleştirdiği gibi, emekçilerin durumuna kayıtsız olduklarından değil (bir siyasi partinin kendi seçmenlerinin durumuna kayıtsız kalması nasıl bir körlüktür?), bu önlemlerin kısa ve orta vadede bu emekçilerin kendi çıkarlarına uygun olmayacağı içindir. Çünkü bu yasa şirketlerimiz ve ülkemiz için aşılamaz bir engel teşkil ederdi, binlerce fabrikanın kapanmasına, sermayenin kaçmasına, evveli olmayan bir sanayi çöküşüne, yani istihdamın düşmesine ve sefalete sebep olurdu! Böyle bir yasa hukuki olarak meşru olurdu. Ama meşru bir yasa da felaketlere neden olabilir. Haklı olmak için ne yazık ki parlamentoda çoğunlukta olmak yetmez!

• Sorun olayın sadece yasal yönüyle ilgili değil. Aubry yasasında daha feci olan emeğe saldırması, emeğin değerini düşürmesi! Çalışmanın bir yük olduğunu, ne pahasına olursa olsun hafifletilmesi gerektiğini ima ediyor. Ne kadar az çalışırsak o kadar sağlıklı oluruz! Ülkemizin insan gücünü, özellikle de gençliği böyle bir ideolojiyle nasıl seferber edebiliriz ki?

– Abartmayalım. Kimileri çalışmayı hafifletilmesi gereken bir yük gibi yansıtıyorsa kimileri de paylaşılması gereken

bir pasta gibi yansıtıyor. Pasta mı, yük mü? Bence ne o ne öbürü, ya da bazen her ikisi de. Çalışmak az ya da çok ağır, kısıtlayıcı, ilginç ya da geliştirici ve zenginleştirici olabilen bir gereklilik. Sizi tam anlayamadığım nokta “emeğin değeri” kavramı. “Değer” sözcüğünü hangi anlamda kullanıyorsunuz? Ticari değer olarak mı? Öyleyse, hiçbir değerden düşürme söz konusu değil çünkü sabit maaşla çalışma süresini düşürmek, demin de söylediğim gibi, tam tersine emeğin değerini artırıyor. Ama belki “değeri” ahlaki ya da ruhani değer olarak alıyorsunuz. O zaman, size hiç katılmam. Bu anlamdaki bir değerın fiyatı olmaz. Oysa her emeğin bir fiyatı var. Hiçbir değer piyasaya tâbi olamaz, ama bir emek piyasası var. Sevmek için ne kadar istiyorsunuz? Sevgi olmaz o fahişelik olur. Adil olmak için ödeme mi bekliyorsunuz? Adalet olmaz ki artık o, yozlaşma olur. Ama emeğinize karşılık bir şey mi talep ediyorsunuz (maaş, onurlandırma, kâr, vd): Çok haklısınız! Sevgi ve adalet ahlaki değerlerdir, satılık olamazlar. Emek ise satılıktır, o halde bir değer değildir.

Aynı şeyi başka şekilde gösterelim. Değerin amacı yine kendisidir. Adil olmak ne işe yarar? Sevmek ne işe yarar? Bu soruların cevabı yok, olamaz. Adaletin ve sevginin değeri kendilerinde saklıdır. Çalışmak ne işe yarar? Bunun bir cevabı olmalı! Çalışmak (ahlaki anlamda) bir değer değildir; bu yüzden de bir anlamı olmalıdır. Ne olabilir bu anlam? Amacı ya da amaçları, elbette hayatını kazanmak... ama aynı zamanda gelişmek, sosyal yarar sağlamak, toplu bir macera yaşamak, arkadaşlık ortamı, sorumluluk almak, vd. İnsanların işte aradıkları budur. İşin kendisi değil ama vaat ettikleri ve sağladıkları. Gönüllü çalışanlar için de durum aynı. Yaptıkları işten başka bir şey (inandıkları bir dava, bir uğraş, bir ekip, bir keyif, vd.) için çalışıyorlar. Çalışmak bir amaç değildir bir araçtır. Bu nedenle bir amaca ihtiyaç duyar. Esas

önemli olanı çok önemli olmayana kurban etmeyin! Geçenlerde bir hemşire şöyle dedi: “Ölüm döşeginde, şu hayatta bir saat daha fazla çalışmadığı için gözü arkada kalana rastlamadım. Ama sevdikleriyle bir saat daha fazla geçirmedigi için üzüleni çok gördüm.”

Tembelliğe de övgüler düzmenin âlemi yok! Çalışmak (ahlaki anlamda) bir değer değil ama çalışma aşkı bir değer. Çalışmanın bir araç olması onu değersizleştirmez, tam tersine gerçek yerini belirler ve ona hem ticari değerini (fiyatını) hem de anlamını (amacını) verir.

Çalışma (ahlaki olarak) bir değer değildir ama bir (fiyat olarak) değeri vardır. Bir değer değildir, ama bir anlamı vardır ya da olmalıdır.

• *Çalışmak onurdur! Bu yüzden de uzun süreli işsizlik bu denli bir felakettir!*

– İşte bu konuda size katılmam hiç mümkün değil! Eğer tüm insanlar haklar ve onur karşısında eşitse –ki böyle düşünmek zorundayız– (bu kadar eşitsiz dağıtılmış olan) çalışmanın insanın onuru üzerinde bir payı olması söz konusu olamaz. Lotoda kazandığı için çalışmayı bırakanlardan şikâyetçi olunduğunu ya da rantçıların kaybolmuş onurları için endişelendiklerini hiç duymadım. Ayrıca bebekler? Hastalar? Yaşlılar? Onların da mı onuru yok?

Uzun süreli işsizliğin derdi onursuzluk değil; parasızlık, yani fakirlik ve elbette amaçsızlık. Bazen hiçbir işe yaramadıkları hissine kapılıyorlar. Bir insanın onuru ne işe yaradığı (faydasından) değil, ne olduğuyla (insan) ilgilidir. Onun temelinde çalışma değil insanlık vardır. Çalışmak ancak bunun hizmetinde olabilir. Bu yüzden değerlidir. Ama araç olarak.

35 saatlik çalışma süresine geri dönecek olursak. Bu yasa-yı fizikötesi ya da ahlaki bir sorun yapmayalım. İnsan onu-

ru tehlikede değil. Eęer benim dūřundūęim gibi çalışmak bir araışa aynı sonucu elde ettikten sonra ne kadar az çalışsak o kadar iyidir. Bildięim kadarıyla kimse 72 saatlik haftayı özlemiyor. Esas soru hem haftalık çalışmayı 35 saate indirip hem de emekliliği 60 yaşında vermeye yetecek ekonomik imkânlarımızın olup olmadığı sorusudur. Pek çok ekonomist bu konudaki sūphelerinden bahsettiler, ben de kararsızlıklarını paylaşıyorum.

• *Kūreselleřmeye hemen hemen hiç deęinmediniz. Size önemli gelmedięi için mi yoksa bir řey deęiřtirmeyeceęi için mi?*

– Ne o ne būrū. Kūreselleřme ekonomik, sosyal, siyasi ve kūltūrel hayatımızın ciddi bir blūmūnū deęiřtiren son derece önemli bir sūre. Ama benim konum bu deęildi. Rakiplerin aęzında “kūreselleřme” szcūęūnūn sık sık “kapitalizm”in yerini aldıęını görmekten tūrū son derece rahatsızım. İki farklı řey bu! Kapitalizm kūreselleřmeden önce de vardı ve kimse kūreselleřmiř bir komūnizm olmayacaęını söyleyemez (hatta Marx’m arzusuydu bu). Ama iřte artık neredeyse kimse kapitalizme alternatif bir modele inanmadıęı için sanki bir alternatifi olabilirmiřesine kūreselleřmeye karřı savařmak daha rahat geliyor. Peki ama nasıl bir alternatif? Pompidou zamanına bir dnūř mū, tekelci devlet kapitalizmi mi, korumacı ekonomi mi, colberizm mi, milliyetçilik mi? Bana pek mūmkūn gelmiyor! Jos Bov Mc Donalds’a kafa tutmaya devam edebilir. Bense řunu grūyorum: Fransa’da Mc Donalds’tan daha fazla sayıda Çin, Arap, İtalyan restoranı var ve bunların kaliteli Fransız restoranlarına hiçbir olumsuz etkisi olmuyor. Bundan būyūk keyif alıyorum. Benim gibi yemek yemeyi seven biri için gastronomik kūreselleřme muhteřem bir durum! Būyūk anne-babalarımız Japon, Hint, Meksika mutfakları hakkında ne bilebilirlerdi? Bu barıřçıl ve lezzetli meydan okumadan kim řikā-

yetçi olabilir? Mc Donalds'a gelince... Yiyecek olarak (hamburger) vasat bir yemek; ama jambon ve tereyağlı sandviçten, özellikle kalitesi genelde olduğu gibi vasat jambon ve ekmekten yapılmışsa, daha kötü değil. Daha önemli bir yön olan sanat ve ruhanilik var bir de. Zen ve Tibet budizminin Batı'daki zihinler üzerindeki etkinliği Japonya'da Avrupa müziğinin ve edebiyatının etkinliği gibi hoş bir zenginlik. Eğer Dôgen ve Hokusai hakkında bir şey bilmiyorsanız, Avrupa kültürü hakkındaki bilginiz eksik kalır. Zihin denen şeyin sınırı yoktur, daha doğrusu gittikçe daha az sınırı var ve bu da harika!

Şöyle söyleyeyim: Küreselleşmeye taraftarım. Sadece gastronomik ya da kültürel açılardan da değil. Bunun fakir ülkeler için bir şans olduğunu düşünüyorum. Ucuz işgücü zengin ülkelere karşı rekabet yaratan bir unsur. Ekonomistler az gelişmişliğin sebebinin kapitalizm olmadığını iyi bilirler çünkü az gelişmişlik kapitalizmden önce de vardı.⁸ Küreselleşme için de aynı şeyi söyleyebilirim. Kendisinden önce vuku bulan az gelişmişliğin sebebi olmaktan çok onu yenmenin (dolaysız değil elbette) yollarından biridir.⁹ Ekonomik olarak gelişen üçüncü dünya ülkeleri az gelişmişliklerinden küreselleşmeye rağmen değil onun sayesinde kur-

8 "Az gelişmişlik emperyalizmin ve kapitalizmin sonucu olamaz çünkü bunlardan önce de var olmuştur. Tam tersine, az gelişmişlikten henüz çıkmış olan Avrupa'nın dünyanın geri kalanına hükmetmesini sağlayan da bu az gelişmişliktir. Sanayi devrimi Avrupalılara bir atılım yaptırdı ve onlar da, tarihte her zaman olduğu gibi bunu diğer halklara karşı kullanmakta gecikmediler." (Jacques Brasseul, *Histoire des faits économiques*, Armand Colin, 2003, s. 280).

9 Zaten bu süreç de başladı: "Sanayi devrimi gittikçe yayıldı; şimdi de beraberrinde eşitsiz, çarpık, krizlerle bölünmüş, ama oldukça gerçek ve de Doğu Asya'da ve Latin Amerika'da gördüğümüz gibi Avrupa'yla yaşam standardı farkını uzun vadede azaltmaya yarayan bir ekonomik gelişme getirerek yayılmaya devam ediyor. Kuzey ve güney arasındaki "büyüyen hendek", savaşlar, içi boş kurumlar ve kötü ekonomik seçimler yüzünden, sadece siyah Afrika'da kaldı. Dünyanın geri kalanındaysa, kişi başına düşen GSMH artış oranları Kuzey ortalamalarından yüksek ki bu da, uzun vadede ve krizlere rağmen, telafi eder." (J. Brasseul, A.g.e.).

tuldular.¹⁰ Henüz gelişmemiş ülkeler için yapılması gereken Avrupalı çiftçileri akıl almayacak aşırılıkta devlet destekleriyle korumaktan vazgeçip –bu destekler fiyatları yükselterek üçüncü dünya çiftçilerini harab ediyor– bu ülkelere özellikle tarım piyasalarımızı açmak. Oysa bu ülkelerin de talep ettiği gibi, onlara piyasalarımızı açmak daha az değil daha çok küreselleşmek demek olur!

Ama temeldeki soru küreselleşme taraftarı ya da karşıtı olmak değil. Küreselleşme zamanımızın ve (özellikle de iletişim ve taşıma araçları konusunda) teknolojik devrimin yok sayılamayacak bir parçası. Yani ya atacağız ya tutacağız ve tutsak daha iyi olur. Küreselleşme karşıtları bunun farkına varmış olacaklar ki kendilerini alternatif bir küreselleşme arayanlar anlamına gelen “*altermondialiste*” tanımıyla adlandırmaya başladılar. En azından bu sözcük seçiminde haklılar. Esas soru küreselleşme taraftarı ya da karşıtı olmak değil: Nasıl bir küreselleşme istediğimiz. Devletin tüm gücünü elinden alan ultraliberal bir küreselleşme mi? Hâlâ bazılarının hayalini kurduğu kollektivist bir küreselleşme mi? Ya da düzenlenen, denetlenen ve takip edilen, yani uluslararası karar ve denetim kurumlarının olduğunu ima eden bir küreselleşme mi? Benim tercihimin üçüncüden yana olduğunu tahmin edersiniz. Teknik koşullar, özellikle de DTÖ’nün bitmez tükenmez pazarlıkları üzerinde fikir beyan etmek benim yetkilerimi aşar. Ama kendi düzeyler arası ayırımına geçerek bugün karşılaştığımız sorunların büyük kısmının (teknik-bilimsel) birinci düzeyle (hukuki-siyasi) ikinci düzey arasındaki mesafenin açılmasından kaynaklandığını söyleyebilirim. Birinci düzeyde karşılaştığımız hemen hemen tüm ekonomik sorunlar dünya ölçeğindedir: Küreselleş-

10 Bu konuda bkz. Daniel Cohen, *Richesse du monde et pauvreté des nations*, 1997, yeni basım Champs-Flammarion, 2002, s. 40-43 [Dünyanın Zenginliği, Ulusların Fakirliği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000].

me dediğimiz de bu. Oysa, ikinci düzeyde yer alan karar alma, mücadele ve denetleme mekanizmalarımızın hemen hemen tümü ya ulusal, en iyi ihtimalle de (inşaa halindeki Avrupa düşünecek olursa) kıtasaldır. Öyle ki dünya ölçeğinde karşılaştığımız sorunlarla milli ya da kıtasal ölçekteki çözüm araçlarımız arasında endişelendirici bir aşama farklılığı oluştu. Böyle bir durumda hukuki-siyasi düzeyin teknik-bilimsel düzeyi etkin şekilde sınırlandırmasını nasıl bekleyebilirsiniz ki? Devletleri iktidarsızlığa, piyasaları da sınırsız güce taşıyan bu işte.

Bu aşama farklılığından iki çıkış var. Birinci çözüm olasılığı çılgın ve uygulanamaz olduğuna göre elimizde sadece bir olasılık kalıyor: (modernliğe sırtımızı çevirmek anlamına gelen) Sorunların küreselleşmesine engel olmak ya da küresel bir siyaset için araçlar yaratmak. Küresel bir devletten bahsetmiyorum, bunun mümkün ya da arzu edilir bir şey olduğunu düşünmüyorum zaten. Devletlerarası pazarlıklarla, güç ilişkileriyle ve uzlaşmalarla mümkün olacak ve anlaşma ve uzlaşmalarla ortaya konacak dünya ölçeğinde bir siyaset yaratmaktan bahsediyorum. Bu aynı zamanda, farklı bir küreselleşme arayanların da dediği gibi, bireylerin toplu ve organize katılımlarıyla, Marx'ın deyişiyle "kitlelerin", yani bireyleri cesaretlendiren sivil toplum örgütlerinin katılımıyla mümkündür. Hukuki-siyasi düzey devlete indirgenemez, bu, az önce Spinoza'yla beraber tanımladığım gibi, "çokluğun gücü"nden oluşur. Bu güç devleti olduğu kadar bütün bir dernek, denetim (özellikle de kamuoyu ve yönetenler açısından) yokluğunda bir baskı ve (vatandaşlar açısından da) bir esaret aracından ibaret olan devlet karşı-iktidar sistemini kapsar. Siyaset kimsenin malı değildir çünkü herkese aittir. Bugün buna her zamankinden çok ihtiyacımız var. Sunumumda belirttiğim gibi piyasa dayanışma yaratır. Ama tek başına hükmettiği zaman yıkıcıdır. Her top-

lumun bağı, birlikteliğe ve anlama ihtiyacı olduğunu söyledim. Buna, ne kadar küresel olursa olsun ne piyasanın, ne de istedikleri kadar demokratik olurlarsa olsunlar, devletlerin gücü yeter. Ticari ve devlete ait olmayan bir dayanışmaya da ihtiyacımız var. Siyasete, derneklere ve seferberliğe ihtiyacımız var!

Ama dikkat edelim, her zaman sivil toplum örgütlerini iyi adam, devletleri de kötü adam rolünde düşünmeyelim. İtiraz etmek ve karşı koymak ne kadar gerekliyse yönetmek ve karar vermek de o kadar gereklidir. Bu iki kutbun birbirlerine karşı gelmesi demokrasi oyununun bir parçasıdır. Devletlerin barbarlığa meyletmeleri tartışılmaz bir gerçek olmakla beraber daha önce verdiğim nedenlerle açıklanabilir. Gerektiğinde bunun ayrımını yapmak vatandaşlara düşer. Seçimler her derde deva olmasa da 68'lerin dediği gibi "aptal tuzak" da değildirler. Demokrasilerimizin belirleyici unsurlardır. Derneklerin faydalı ve vazgeçilmez olduğunu söyledim. Siyasi partiler de, devlet de öyledir. Kurumsal siyasete olduğu kadar dernekler siyasetine de ihtiyacımız var. Zamanımızın aciliyeti ve önümüzdeki birkaç yıl içinde gezegenimizi kurtarmanın kuşkusuz tek yolu budur.

Çünkü ekonominin, prensipteki sınırsız büyümesinin (teoride zenginliğe sonsuz zenginlik katabiliriz) ayağı gitgide sınırları belli olan ekolojiye takılıyor. Bildiğiniz gibi bu iki sözcük (ekonomi ve ekoloji) aynı kökenden geliyorlar, Yunanca *oikos* ev demek. Bugün bizim evimiz dünya. Ekonomi bu evin etkili yönetimi. Ekoloji ise sürdürülebilir yönetimidir. Göz kamaştırıcılığını iki yüz yıldır devam ettiren bu etkinlik bugün bu yönetimin sürdürülebilirliğini tehdit ediyor. Eğer altı milyar insan Avrupalılar gibi yaşasaydı (yani aynı tatlı su, hayvani proteğin, yenilenemez enerji tüketimine sahip olsaydı), gezegenimiz on yıl daha tutunamazdı. Gezegen tehlikede çünkü bundan böyle (aslında uzun zaman-

dır) en fakir ülkeler açlık içindeyken diğerlerinin (en zenginler de dahil olmak üzere) yaşam standartlarının uzun ve orta vadede yükselmesi ve aynı seviyede tutulması gitgide gezegenin sınırlarına çarpmaktadır. Uzmanlar otuz yıl sonra petrol kalmayacağını ve suyun da nadir bulunacağını söylüyorlar. Soru: Ne yapacağız? Bu siyasi bir soru. Aynı zamanda ahlaki ve felsefi bir soru. Burada söz konusu olan antropoloji ve siyasetten çok kapitalizm ve küreselleşme (korumacı devletler çevreyi diğerleri kadar kirletiyorlar, komünist devletler daha da çok kirletiyordu). On bin yıldır hatırı sayılır bir ilerleme kaydeden insanlık bunun sonuçlarının üstesinden gelebilecek mi? Bu soruya ekonominin bir cevabı yok, dedim. O zaman cevabı kendimizde aramalıyız. Birreyler için ahlakta, toplumlar için siyasette aramalıyız. İkisi de gerekli. Ama gezegenin sorunları konusunda siyasete daha çok güveniyorum.

• *Ama hangi siyaset? İyi niyetle bahsettiğiniz küresel siyaset bugün öncelikle Amerikan siyaseti değil mi? Küreselleşmeyi ya atacağız ya da tutucağız, tamam. Peki Amerikan emperyalizmini ne yapacağız?*

– Tüm emperyalizmler gibi mücadele edeceğiz! Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra tek süpergüç olan Birleşik Devletler'in egemenliğinde yeni bir uluslararası siyasi çağa girdik. Ama Amerika'nın gücünü ve dış siyasetinin tek taraflılığını kınamak hiçbir işe yaramaz. Diğer ülkelere ve başta da Avrupa'ya düşen, dostum Tzvetan Todorov'un dediği gibi "sakin güç"¹¹ olmak için gerekli araçları edinerek direnmektir. Çok uzatmadan birkaç gözlemde bulunacağım.

Birincisi, Birleşik Devletler bir demokrasi. Hegemonya hegemonyadır evet ama Birleşik Devletler'inkini Nazi Almanyası'ninkine ya da SSCB'ninkine tercih ederim.

11 Tzvetan Todorov, *Le Nouveau Désordre Mondial*, Robert Laffont, 2003.

İkincisi, bu hegemonya çok eski değil (sadece Sovyet Bloğu'nun çöküşü olan 80'lerin sonundan beridir) ve çok uzun da sürmeyecek. Görünüşe bakılırsa 21. yüzyılın ortasında iki süpergüç olacak: Birleşik Devletler ve Çin (eğer Avrupa kendini toplarlarsa belki üç).

Üç, bu zaten kısmen gerçekleşmiş durumda. Bir buçuk milyarlık nüfusuyla ve (piyasa ekonomisine geçişinden beridir süregelen) gözalıcı ekonomik büyümesiyle Çin, en azından Asya'da, inkâr edilemez bir güç. Yarın Çin'in Tayvan'ı işgal ettiğini düşünün. Amerika'lılar ne yaparlar? Hoşnut olmadıklarını belli edecek bir itirazla yetinmeleri kuvvetle muhtemel. Her halükârda Çin'e savaş açmaları ihtimal dışı. Süpergüç olmak iktidarı mutlak kılmaz.

Demek ki Amerikan hegemonyası ne nefret edilesidir, ne kalıcıdır ne de sık sık iddia edildiği gibi bütüncüldür. Son gözlemimse dünya ölçeğinde güç ilişkileriyle ilgili. Kimileri ABD'yi öncelikle kendi çıkarlarını korumakla suçluyor. Hangi devlet böyle yapmıyor ki? Ulusal çıkarlarını korumak her devletin meşru önceliklerindendir. Ama elbette ki bunun da sınırları vardır! Halklar için uluslararası hukuk (elbette ki bunun "hukuki kurgu"¹²dan ibaret olmadığını varsayarsak), bireyler için ahlak, dünya için de (diğer devletlerin gücü) güçler dengesi bu noktada devreye girer. "Seçilmiş devlet" diye bir şey yoktur. Amerika'nın siyasetinde beni endişelendiren kendi çıkarlarını savunması değil, dünya üzerinde İyi ve Özgürlük adına hareket ettiğini iddia etmesi. Tzvetan Todorov'un bu konudaki tüm analizlerini pay-

12 A.g.e., s. 65. Aslında egemenlik söz konusu olduğu oranda *hukuktan* bahsedilebilir. Oysa bir dünya devleti olmadan küresel egemenlikten söz edilemez. O yüzden devletlerarası ilişkiler doğa kanunları etrafında şekillenir (Hobbes, Spinoza ve Rousseau bu konuda hemfikirdirler), diğer bir deyişle küresel boyuttaki güç ilişkileri etrafında şekillenir. Bu uluslararası hukuku yok ya da bir kurgudan ibaret saymak için bir sebep değil. Ben daha çok Kant'ı izleyerek bunun denetimci bir ideal olduğunu iddia ederim: Asla tamamen gerçekleşmeyeceğini bilerek yönelmemiz gereken bir ideal.

laşıyorum. Amerika'nın Irak'a açtığı savaşın en korkunç yanını Amerikan çıkarlarını savunmak için değildi, ki bu savaş Amerikan çıkarlarını uluslararası hukuka rağmen ve binlerce cana mal olarak çok kötü savundu (Amerikan bakış açısından bile bilançonun feci olumsuz olduğu söylenebilir). Peki bu savaşın amacı neydi? Kitle imha silahlarını yok etmek mi? Amerikan halkının can güvenliğini sağlamak mı? Terörizme karşı koymak mı? Petrol için mi? Todorov bu açıklamaların hiçbirinin gerçek anlamda tatmin edici olmadığını gösteriyor. Bu savaş aslında İyi ve Özgürlük adına, yani liberal demokrasinin değerleri adına yapıldı. Bu da bırakın meşrulaştırmayı, savaşı daha da endişe verici bir hale getiriyor. Nerede duracağız? İyi'yi ve Kötü'yü kim belirleyecek? Haçlı seferlerinin amacı olan mutlak İyi için savaşmaktan daha tehlikeli bir şey düşünemiyorum. Bu Bin Ladin'inkine son derece benzer ahlakçı (hatta Tanrı'ya gönderme yaptığı için teolojik) bir naifliktir. Bunun yerine politika yapmak, yani bir takım hukuki ve ahlaki kurallara uyarak ülkesinin çıkarlarını korumak çok daha iyidir. En eski ve en güçlü demokrasi olmasından ötürü Birleşik Devletler'e bu açıdan büyük rol düşüyor. Ama bu gezegenin kaderini tek başına belirlemesi için bir sebep değil.

• *Düzeylerin arasında yaptığınız ayrım çok hoşuma gitti: Bana aydınlatıcı gelen bir şema. Ama fazlasıyla katı, "kartezyen" olduğunu düşünüyorum. Esasında bu dört düzey hep birbirinin içinde, birbirinden ayırlamaz ve birbiriyle ilişki içinde! Ahlak ekonomiye etki ediyor, ekonomi de siyasete, vd. Eğer sizin iddia ettiğiniz gibi bu dört düzey birbirinden ayrı olsaydı ya şizofren olurduk ya da hareket edemez hale geldik!*

– Birbirlerinden ayrışırılar derken birbirlerine etkileri olmadığını kast etmedim. Bu nasıl mümkün olabilir ki? Yapılandırdıkları toplumun içinde işliyorlar ve aynı bireyler tara-

fından işletiliyorlar. Beraber çalışmak zorundalar! Düzeylerin ayrışması birbirlerinden ayrılmaları demek değil. Her birinin ayrı bir mantığı ve kısmi özerkliği var, ama her biri diğerlerine etki ediyor. Birbirlerine nasıl eklemlendikleri sorusunu sormakta haklısınız. Bu eklemlenme öncelikle bizlerde gerçekleşiyor. Az önce belirttim, her birimiz her an bu dört düzeyde birden yaşıyoruz. Hepsini beraber kabul etmemiz gerek, ayrı ayrı değil. Ama eklemlenme sorusunu açıkça sorabilmek ve mümkün olabildiğince de cevaplayabilmek için öncelikle her birini düşünce olarak ayırt etmemiz gerek. Bu cevap ancak kişisel olabilir. Bu cevabın toplumsal olabilmesi için bireylerin kararından geçmesi (siyaset) gerek. Bunda her bireyin sorumluluğu var. Burada bulunmamın nedeni sorunlarınızı sizin yerinize halletmek değil. Zaten bunu yapamam. Sadece size soruları daha iyi sormanız için yardımcı olabilirim.

Beni dinlerken yapacağınız tek büyük hata düzeyler ayrımını bir çalışma programının birbirinden bağımsız vardiya-ları gibi düşünmek olur. Örneğin sabah sekize doğru ofisinize girerken birinci düzeye kurulduğunuzu düşünmek: Her şey işten ibaretmiş gibi. Saat altıya doğru işten çıkıyorsunuz. Arabanıza binince trafik kurallarına uymak gerek: Kendinizi birkaç saatliğine ikinci düzeyde buluyorsunuz. Evinize geldiniz, çocuklarınız sizi bekliyor ve siz de üçüncü düzeydeki aile babası sorumluluğunu aldınız. Gece yatarken de dördüncü düzeyde tatlı ve yumuşak anlar yaşadınız. Tabii ki de böyle bir şey imkânsız! İşteki büronuzdayken elbette birinci düzeydesiniz. Ama okula giden çocuklarınız da aynı düzeyde. Tıbbın olası hastaları, tüketicileri (hiçbir şey piyasanın dışında kalmaz), bilimlerin ve tekniğin kullanıcıları ya da kurbanlarıdır. Aslında büronuzdayken, sadece birinci düzeyde değilsiniz. Aynı zamanda yasaya tâbi olan bir yurttaşsınız ve dolayısıyla ikinci düzeydesiniz. Kendinizi ödev-

leri olan bir ahlaki özne olarak üçüncü düzeyde bulursunuz. Aynı büronun içinde ayrıca sevgiye ve etiğe hem sahipsinizdir hem de maruzsunuzdur.

Bu her durumda böyledir. Az önce bir süpermarketin reyonlarında gezinen tüketiciden bahsettim. O da aynı anda dört düzeyin hepsindedir. Satın alıp almadığı için birinci düzeyde, yasaya tâbi olduğu için ikinci düzeyde, alışverişi ahlaktan ve etikten etkilendiği için de üçüncü ve dördüncü düzeylerdedir. Hatta kendisi istemese bile bu son iki düzeydedir. İsteyelim ya da istemeyelim, hepimiz alışverişlerimizden ahlaken sorumluyuz.

Kısacası bu birey dört düzeyin yükünü aynı anda (ve her an) omuzlarında taşır. Haklısınız, bunları beraber ele almalıyız. Ama birbirine de karıştırmamalıyız! Aynı anda iki farklı faaliyette bulunabiliriz: Araba kullanırken radyo dinlememiz bu ikisinin aynı faaliyet olduğu anlamına gelmediği gibi arabayı daha hızlı sürmek için müziğin sesini yükseltmemizi de gerektirmez. Birbirinden ayırlamaz iki faaliyet ile aynı şey değildir. Koşarken nefes almamız gerekir ama bu ikisi aynı şey değildir. Bu, ekonomi, siyaset, ahlak ve sevgi için de geçerli. Hepsiyle aynı anda karşı karşıya kalmamız, birbirleriyle aynı ya da eş yapılı olduklarını göstermez. Yani bu düzeyleri birbirlerine etkileri yokmuş gibi birbirinden ayırmak değil, nasıl ve neden birbirini etkilediklerini anlayabilmek için ayırt etmek gerekir.

Dahası da var. Bu dört düzey sadece bireyin kalbinde ya da aklında karşılaşmıyor. Toplumda da birbirlerine ekleniyor. Birinci ve ikinci düzeylerin eklemlendiği açık. Örnek olarak kapitalist ekonomiyi alalım. Az önce hatırlattığım gibi üretim ve değişim araçlarının özel mülkiyeti ve serbest piyasayla tanımlanıyor. Mülkiyet ve ticaret hakkı gibi hakları ima ediyor. Bu ikinci düzey! Ama bu hukuki-siyasi düzeyin olabilmesi insanların hayatta kalma araçlarını üretmeleriyle mümkün:

Bu da birinci düzey. Aynısını üçüncü ve dördüncü düzeyler için de söyleriz: Oluşabilmeleri birinci ve ikinci düzeylerin var olmasına bağlı ve kendileri de bu düzeyleri etkiliyorlar. Sevdiğiniz birine bir hediye verdiğiniz zaman bu ekonomik bir eylem; onunla evlendiniz diyelim, bu da hukuki bir eylem; demek ki sevginiz birinci ve ikinci düzeylerde de gerçekleşiyor ve çok büyük ihtimalle onlardan etkileniyor (sevgimizi demokrasilerde ve feodal toplumlarda aynı şekilde yaşamıyoruz). Bu sevginin satılık bir mala dönüştüğü ya da piyasanın ve hukukun duygusallaştığı anlamına gelmez.

Daha ileri gidelim. Bu dört düzey sadece birbiriyle ilişki halinde değil; her biri, özellikle de sıralamada art arda gelenler, diğerlerinde de mevcut ya da en azından temsil ediyor. Hukuki-siyasi düzeyin teknik-bilimsel düzeyi dışarıdan sınırlandırdığını söyledim. Ama kısmi de olsa içeriden de düzenliyor: Çalışma yasası, ticaret kanunu, son dönem çıkan bio-etik yasalar ikinci düzeyin birinci düzey içindeki temsilini sağlıyor. Karşılıklı bir temsil bu. Uzmanlık (örneğin hukukçuların uzmanlığı) ikinci düzeyin içinde birinciye temsil ediyor. Bu hiçbir biçimde bu iki düzeyin bir olduğu ya da birinin diğerini dilediği gibi yöneteceği anlamına gelmiyor. Hukuki uzmanlık ne yasa koyucudur ne de hâkim!¹³ Yargıçların ve milletvekillerinin (kendi alanları dışında) hiçbir özel teknik ya da bilimsel yeteneği yok. Biliminsanları nasıl bilimle ilgili yasalara ihtiyaç duyuyorlarsa onlar da yetenekli ve bağımsız uzmanlara gereksinim duyuyorlar. Bu ara düzey dediğimiz şey. (Birinci düzeyi ikincisi içinde temsil eden) Uzmanlık ya da (ikinci düzeyi birinci içinde temsil eden) teknik ve bilim yasaları iki düzeylerin birlikte işlemini sağlayan ara düzeyleri oluşturur.

13 2000 yılının Ekim ayında 16. Ulusal Hukuk Uzmanları Kongresi'nde bu konuda kendimi ifade etme imkânım oldu (Konuşmalar Ulusal Hukuk Uzmanları Şirketleri Federasyonu tarafından yayımlandı, *Au coeur des conflits: l'expertise, revue Experts*, Paris, 2001).

Aynı durum ikinci ve üçüncü düzeyler için de geçerli. Ahlak düzeyi hukuki-siyasi düzeyi dışarıdan sınırlar; ama içtenden de (vatandaşın her defa ahlaki sebeplerle aldığı siyasi kararlarda olduğu gibi) sadece birey ölçeğinde değil kurumsal olarak da etkide bulunuyor. *Hakseverlik* (*équité*) olarak adlandırdığımız ve hâkimi davanın ahlaki yönlerini göz önünde bulundurmadan yasayı uygulamaktan alıkoyan şey bu. Mahkemelerimizde buna sık rastlıyoruz. Eğer arzusuna uyarak (tedavisi olmayan çok sancılı bir hastalıktan çeken) anne babanızdan birinin ölmesine yardım ederseniz, bu öta-nazi kasıtlı adam öldürme olarak kabul edilir. Ama cezası cinayetle aynı olmayacaktır. Kitaplarda “hâkim yasalara itaat edecektir ama esiri olmayacaktır,” diye yazar. İtaatle esaret arasındaki sınır tam da ikinci düzeyle üçüncü düzey arasındaki ara düzeyde yer alır ve üçüncü düzeyi ikincide temsil eden hakseverliğin sınırıdır. Karşılığında ikinci düzey de üçüncüsü üzerinde etkisini gösterebilir. Üçüncü düzeyi ikincinin içinde temsil eden yuttaşlık ya da (metinleştirilmiş meslek ahlakı gibi) deontoloji buna birer örnek. Son olarak da ahlak sevgiye (ensest ilişki ve insan kayırma yasaklarında olduğu gibi) ve etik de ahlaka müdahale eder (kendini sevmek, merhamet ve acıma duygularında olduğu gibi). Ara düzeyler ne kadar gerekli ve etkili olsalar da düzeyler ayrımını ortadan kaldıramazlar çünkü bu ayrım onların oluşmasının önkoşuludur (arat düzey ancak farklı iki sistem arasında oluşabilir).

Yani benim aklımdaki bu düzeylerin birbirinden sert ve mutlak ayrılmaları değil, birbirlerine eklemlenmelerini anlayabilmek için göreceli özerkliklerini ve iç uyumlarını düşünmek. Hukuk satılık bir mal değildir ve satılık mal üretmez. Ekonominin yerini tutmaz. Piyasa parlamento değildir. Demokrasinin yerini tutmaz. Tam da bu nedenle parlamento da yapıp piyasaya uygulanan bir ticaret hukuku gereklidir.

Bu iki düzey farklı olduğu için ikisine de, ikisi arasındaki eklemlemeye de gereksinim duyarız.

Bütün düzeyler için geçerlidir bu. Seçimlerde doğruya ve yanlışla ya da iyiye ve kötüye oy vermeyiz: Birinci ve üçüncü düzeyler bu anlamda ikinciye itaat etmezler. Ama onu dışarıdan sınırlar içeriden de aydınlatırlar, aynen kendilerinin de ona ihtiyacı olduğu gibi. Ne bilim ne de ahlak demokrasiye tâbidir. Demokrasi de ne bilime ne de ahlaka tâbidir (gerçek emir vermez, ahlak bireylere buyurur, halklara değil) ama ikisine de gereksinimi vardır ve ikisine de elverişlidir (oysa ki tarih gösterir ki totalitarizm önlenemez biçimde halkı cahil bırakmaya ve ahlaksızlığa meyleder). Kısacası bu dört düzey birbirinden farklıdır o yüzden de beraber değerlendirilmelidir.

• *Düzeylerin ayrışması evrensel midir öznel mi? Bugün sadece Batı toplumlarına mı özgüdür yoksa tüm ülkelere genellenabilir mi?*

– Katiyen alçakgönüllülü davranmayacağım: Evrensel olduğuna inanıyorum, en azından asgari bir siyasi örgütlenme sağlayabilen tüm toplumlar için. Tüm ülkeleri ve tüm çağları aynı şekilde anlayabileceğimiz anlamına gelmiyor bu. Ortaçağ'daki manastır ekonomisini düşünün örneğin. Kimi zaman aynı keşişler hem toprağı çalışıp hem dua ederken diğer zamanlarda bu iki faaliyet farklı bireyler tarafından yapılırdı. Ama en açık zihinli keşişler duanın sebzeleri olgunlaştırmaya, tarımın da ruhların yükselmesine yetmediğini biliyorlardı. Düzeylerin ayrımı. Birbirinin yerini tutamayacağını bilerek ve birbirlerine de karıştırmadan, duaya da çalışmaya da gerektiği zamanı vermek gerekiyor. Bu, eğer yapabiliyorsak çalışırken dua etmeye ya da eğer istiyorsak dua ederken çalışmaya engel değildir. Ama bu ikisini birbirine karıştırmayı yasaklar. Dua etmenin sebze yetiştirmeye yete-

ceğine inanmak naifliktir; çalışmanın ruhu şaad edeceğini ummak ise barbarlıktır.

Bu İslâm ülkeleri için de geçerli. Diyelim ki ahlakla ekonominin ilişkisi üzerine bir konferans vermek için İran'dan davet aldım. Orada da size verdiğim konferansın az çok aynı-sını veririm. Kabul etmekte, hatta belki de anlamakta, kuşkusuz daha çok zorlanırlar. Bu da normal! Benim düzeylerin ayrımı dediğim şey laikliği sonuna kadar anlama denemesinden başka bir şey değildir. Köktendinci İslâmcılar buna girmekte biraz zorlanırlar. Ama bu onlarda da bu durumun geçerli olmadığı anlamına gelmez. “Her şeye karar veren Allah'tır,” diyeceklerdir belki, “Ekonomi, siyaset ve ahlak... her şey ona tâbidir.” Köktendincilik: Beşinci düzeyin naifliği. “Pekâla, madem petrol kurunu Allah belirliyor o halde neden OPEC'i kurdunuz? Dua etmek daha etkili olabilirdi,” derim ben de onlara. Aslında İslâmcılar petrol kurunu belirleyen piyasa kuralları olduğunu çok iyi bilirler. OPEC piyasa üzerinde etkili olmayı amaçlar ve olur da. Şariat ve cihad (ikinci düzeyi beşinci düzeye tâbi kılmayı istedikleri için) düzeylerin karışmasının sonucudur. Ama siyasi mücadeleleri alaşağı etmek istedikleri düzeylerarası ayrımı doğrulamaktadır. Dua etmek iktidarı ele geçirmeye ne de şu ya da bu savaşı kazanmaya yetmez. Duruma göre ya gösteri yapar ya da terör uygulatırlar. Sezar'a ya da güce paylarını teslim ederler. Yani düzeylerin ayrımı modernliğimizin zihniyetini (laikliği) yansıtır. Ama farkına varılmadan önce de, bilinçaltına itilmiş de olsa inkâra uğradığı dönemlerde ve ülkelerde bu ayrım etkindir. Hepimiz biliriz: “Sezar'm hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya”dır. En azından bu sözün eski olduğu doğrudur.

• Ben konferansta bahsettiğiniz kadın gibiyim: Ekonomiyi (hava durumu gibi) doğal bir olay gibi görmenizi kabul edemiyorum. Ekonomi insanlardır! Şirket bireylerdir! Kendiniz söy-

lediniz, insanlar önceliklerin yükselen sıralamasına, diğer bir deyişle ahlaka ve sevgiye, uymalıdır dediniz. O zaman bu ekonomi ve şirketler için de geçerli. Şirkette ahlakın yeri yoktur diyorsunuz, söz konusu olan kâr yapmaktır diyorsunuz. Bu olup biten her şeyi desteklemek, bir şeyleri değiştirmek isteyenlerin cesaretini kırmaktır!

– Ben hiçbir zaman ekonominin, kültürün zıddı olan doğa anlamında, doğal bir olgu olduğunu söylemedim. Ama bildiğim kadarıyla doğaüstü bir olay da değil. Terimin Spinoza'nın tanımıyla (gerçek olan her şey doğaldır) ekonominin doğanın da parçası olduğunu ama (fizik ve biyolojide olduğu gibi) alışılmış doğa kurallarına değil de özel kanunlara tâbi olduğunu varsayalım. Ekonominin fizik ya da iklimle ilgili olaylara indirgenemeyecek bir kendine haslığı olduğu konusunda sizinle hemfikirim. Meteorolojiyle benzerliği dikkatinizi başka bir şeye çekmek için kurdum. Ekonomi ne bireylerin iradesine ne de onların toplamına indirgenemeyecek bir nesnellığe sahiptir. Durkheim'in sosyal olgular hakkında ne dediğine bakın: Sosyal olgular bireylerin iradesine boyun eğmekten çok kendilerini bireylere dayatırlar.¹⁴ Ben de aynısını ekonomik olaylar için söylerim. Ekonominin bağımsız bir bilim olmasına imkân veren de budur (sadece bireylerle ilgili olsaydı psikoloji yeterli olurdu). Piyasa bir bireyler topluluğudur ama onları birleştiren ve aşan bir mantığa tâbidir. Bu üzerinde hiçbir özel bireyin etkisinin olmadığı nesnel ve küresel bir gerçekliktir. Alain'i şaşırtan da buydu (Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde şöyle yazıyordu): Milyonlarca insanı ölüme göndermeye bir yasa ya da karar yetiyor, ama "hiçbir karar ya da yasa tereyağının fiyatını düşürmeye kadir değil!"¹⁵ Genç insanlar boyun eğiyor ama piyasa eğmiyor da ondan. Tabii ki tereyağının fiyatını bir karar-

14 Emile Durkheim, *Les Règles de la méthode sociologique*, PUF, 1973.

15 Alain, 16 nisan 1921 yazısı.

name ile belirleyebiliriz. Ama fiyatların uçtuğu bir karaborsayla kuyrukların ve yoklukların oluştuğu ama fiyatların sabit kaldığı resmî bir piyasa oluşacaktır. Bu piyasa üzerinde hiçbir müdahalede bulunamayacağımız anlamına gelmiyor. Ama bunu ancak bireylerin özgür iradesine indirgenemeyecek kendine has mantığını anlarsak yapabiliriz. Gene de biz benim doğayla yaptığım benzetmeyi izlemeye devam edelim. Bacon'un şu ifadesini tekrarlamak isterim: "Doğaya ancak ona boyun eğerek hâkim olabiliriz." Ekonomide de durum bana aşağı yukarı böyle gözüküyor: Piyasaya ancak ona itâat ederek söz geçirebiliriz. Tereyağı fiyatlarını düşürmek için kanunname çıkarmaktansa üretimini artırmakta fayda vardır (eğer fiyatlar uygunsa köylüler daha fazla üretim yapmaktan başka bir şey istemezler)!

Şirkette ahlakın yeri yoktur da demedim. Hatta son derece açık biçimde tam tersini söyledim: Şirkette ahlakın yeri vardır ve bu da bireylerin yeridir! Bir patronun çalışanlarına son derece cimri bir maaş politikası uygularken kendine (asgari ücretin iki yüz katı kadar) aşırı yüksek bir maaş bağlaması, akıl almaz hisse senedi opsiyonları vermesi, saf altından primler dağıtması ahlaki olarak şok edicidir. Ama bu patronun sorumluluğudur, sistemin ya da şirketin değil. Ahlakın şirkette yeri vardır ama bu şirketin rolü değildir. Tekrar ediyorum, bu o şirket çalışanlarının ve yöneticilerinin sorumluluğudur.

Yine de fazla hayal kurmamak gerek. Bir benzetme daha yapmama izin verin. Uzun bir süre hastane doktorlarıyla beraber "felsefe ve tıp" konulu bir seminer düzenledim. Bunlardan birinde bir doktor bana şöyle sordu: "Hangisi daha iyidir? İyi bir doktor olmak mı yoksa iyilik dolu bir doktor olmak mı?" İyi doktor becerikli, etkin, birinci düzeyde bilimsel ve teknik açıdan en üst seviyede olmak demek; iyilik dolu doktorsa cömertlik, insanlık, sevgi dolu olmak demek,

yani üçüncü düzeyle ilgili. İkisini de olmak en iyisi diye cevap verdim. Ama yine de ille bir seçim yapmam gerekirse, muhtemel bir hasta olarak, insanlık ve çıkardan bağımsız hareketleriyle iyilik dolu ama yeteneksiz bir doktorun beni ölüme terketmesindense kötü nedenlerle de olsa (para aşkıyla) beni tedavi edecek başarılı bir doktor tarafından muayene edilmeyi tercih ederim.

Sanırım aynısını şirket patronlarımız için de söyleyebiliriz. Hangisi daha iyi? İyi bir patron mu, iyilik dolu bir patron mu? İkisinin bir arada olması ideal tabii. Ama bu ideal bir patron için bir doktor için olduğundan daha da zor. Tıpla ahlak arasında pek çatışma yok, hatta amaç birliği var. Ahlak tıbbı ne diyor? “Hastaları tedavi etmek zorundasın.” Tıp buna ne diyor? Hastaların nasıl tedavi edileceğini söylüyor. Bir zıtlık yok. Ahlakın belirlediği amaçlarla tıbbın sağladığı araçlar arasında hemen hemen her zaman uyum var. Şirket patronu için ise durum bambaşka! Ahlakın telkiniyle (örneğin, tüm insanları bir amaç gibi görmelisin, onları asla araç gibi kullanmamalısın)”¹⁶ ekonominin talebi (örneğin, “şirketinin kârını artırmalısın”) arasında, her zaman zıtlık vardır demiyorum ama, kendiliğinden oluşan bir amaç birliğinden bahsetmek güç. Patron için hangisi daha iyi? İyi patron olmak mı (yetenekli, başarılı), iyi kalpli bir patron olmak mı (sevgi dolu ve cömert)? En ideali bunların ikisini birden olmak. Ama bu her zaman mümkün olmuyor. Yine ille seçmem gerekirse, doktor için söylediklerimin aynısını söyleyirim: İyi patron iyi kalpli bir patrona tercih edilir (maaşlılar, müşteriler ve toplumun tamamı için). Bu şirkette ahlakın yeri olmadığı anlamına gelmiyor ama bu yerin (finansal bilanço açısından) ikinci derecede önemli olduğu anlamına

16 Kant'ın kesin buyruklarından en aydınlatıcı bulduğum bir ifadeyi tekrarlamak isterim: “Kendinle ve diğerleriyle ilişkilerinde karşında bütün insanlık varmış gibi davran, her zaman bir amaç olarak asla bir araç gibi değil.” (*Fondements de la métaphysique des mœurs*, II, A.g.e., s. 105).

geliyor. Ama topluluk için kenarda kalan, birey için son derece temel önemde olabilir. İyi patron olmak iyilik dolu, yani insancıl ve çalışanlarıyla ilgilenen bir patron olmayı denemekten alıkoymaz.

Bir kâğıtta kenar aynı zamanda sınırdır, normalde yazı yazmadığımız yerdir. Bu sadece bir görsel ama önemli bir noktayı göstermemde bana yardımcı olacak. Ahlakın “kenarı” (ahlakın rolü şirkette kenarda kalacak kadardır dediğimde) aynı zamanda ahlakın bireylere dayattığı, daha doğrusu her bireyin kendine dayattığı sınırdır –örneğin bir patronun ne olursa olsun, şirketi zarar da yapacak olsa yok olacak da olsa– yapmayacağı şeydir. Hangi patron şirketini kurtarmak için cinayet işlemeyi ya da işkence yapmayı kabul eder? Çok iyi. Peki ya politikacılara rüşvet vermeyi? Peki ya rekabet için kadrolarını ayartmayı? Sanayi casusluğu yapmayı? Vergi kaçırmayı? Sendikaları gözetlemeyi? Başka yollar olduğu halde çalışanları işten çıkarmayı? Sınır bireye, mesleğe, koşullara göre değişecektir. Genelde de acil durumlarda çizilecektir. Daha önceden bu konuda kafa yormanın gerekliliği de burada.

Patronun durumu özellikle ilginç ve zor. Şirketin yöneticisi olarak grubun çıkarlarını kollar. Öncelikle önceliklerin alçalan sıralamasına tâbidir. Ama üstünlüklerin yükselen sıralamasına da duyarlı bir bireydir, en azından böyle olduğunu varsaymak gerek. Bu durum mesleğini icra etmesini zorlaştırır mı? Kuşkusuz. (Her alanda başarılı olma anlamında) Huzurlu sorumluluk diye bir şey yoktur. Ama sorumluluklardan boşanmış huzur da olamaz. Trajedi de buradadır işte. Gerisi patrona kalmıştır. Piyasanın talepleriyle vicdanının talepleri arasında fazlasıyla hırpalandığını düşünüyorsa, mesleği ona fazlasıyla zor geliyorsa, başkaları onun yerini zevkle alacaktır. Bireyi yaptığı işe indirgememek –vatan-
daş, tüketici, maaşlı çalışan olarak– bize düşer. İyi patron

çok belli olmamak kaydıyla namussuz, kötü bir patron da bir gönül adamı olabilir. Ahlaki olarak ikinciye saygım daha büyük. Ama korkarım sosyal, ekonomik, siyasi olarak birincisinden daha tehlikeli olacaktır.

Tabii arada ne becerikli ne de namussuz olan bir sürü başka patron var. Onlar da işlerini yapıyorlar. İyi mi yapıyorlar kötü mü, buna kendileri karar verecekler. Bakış açısına göre değişir. Hissedarlarla sendikalar aynı fikirde olmayacaklardır. Böyle olması da iyi bir şey. Halka gelince, patronun nasıl bir patron olacağına karar vermez ama onun uyması gereken yasaları yapar. Bu her şey olmasa da (Lionel Jospin “Devlet her şey değildir” derken haklıydı: Bu ifade sadece Fransa’da bir skandal yaratabilir) hiçbir şey de değil.

Bütün şirketlerin tek amacı kâr yapmaktır da demedim, böyle anlaşıldıysa lafı uzatmamak kıssadan hisseye varmak içindi. Kâr bir şirketin amaçlarından bir tanesidir. Genelde en önemli amacı olmakla beraber tek amacı değildir. Son bir anı daha anlatmama izin verin. Birkaç ay önce bir şirket yöneticisiyle sohbet ediyordum. “Bir şirketin nihai amacı nedir, yıllardır bunun üzerinde düşünüyorum,” dedi. Ve ekledi: “En sonunda buldum”. “Merakımı cezbettiniz, sizi dinliyorum,” dedim. “Çok kolay,” diye devam etti, “*sermayedarlarının nihai amacı neyse şirketin nihai amacı da odur.*”

Gerçekten de oldukça basit ama bir o kadar da aydınlatıcı. İki sebepten ötürü: İlk olarak şirketlerin amaçları arasındaki farkı açıklıyor. Bütün şirketlerin aynı amaca yönelmesi için bir sebep var mı? Neden bir şirketin bir tek nihai amacı olsun ki? Sermayedarların da aynı şirkete dair farklı amaçları olabilir. En basit örneği alalım: Tek sermayedarlı bir şirket hayal edelim. Eğer bu sermayedarın amacı kâr yapmaksa şirketinin de amacı bu olacaktır. Eğer bu sermayedarın amacı (aile kapitalizminde olduğu gibi) şirketin sürekliliği ise şirketin de amacı bu olacaktır. Ve yeri geldiğinde bu sü-

rekliliği sağlama almak için biraz para kaybetmeyi göze alırız. Şirket dört kuşaktır aileye ait: İki savaş gördük, rahat bir hayat sürecektir durumumuz da var, arzumuz büyük dedelerimizden ve babalarımızdan emanet aldığımızı çocuklarımızımıza geçirmektir. Bu mantığın var olduğunu çok iyi biliyorum. Ya da sermayedarın amacı iktidar ve siyasi etki kazanmaksa (kimi iletişim grupları için söylendiği gibi), şirketin de nihai amacı iktidar ve etki elde etmek olacaktır. Son olarak –aslında bunda son olmaz ya– sermayedarın amacı insan sevgisi ve insanlığın iyiliğiye (çok sık rastlanan bir amaç olmasa da yetenekli bir *hippi* tarafından kurulmuş bir şirket olabilir), şirketin amacı insan sevgisi ve insanlığın iyiliğine hizmet etmek olacaktır. Bu nihai amaçlar kâr yapma amacını gölgelemeyecektir çünkü aksi takdirde şirket varlığını sürdüremez. Ama kâr ille birincil amaç olmak zorunda değildir.

Demek ki bu ilke amaçların çoğulluğunu ve çeşitliliğini kanıtlıyor. Ayrıca şu soruyu sormamızı sağlıyor: Şirketlerimizin çoğunluğunda baskın gelen amaç ne? Aynı zamanda bu soruyu başka bir soruya da dönüştürüyor: Sermayedarlarımızın çoğunluğunun nihai amacı ne? İşte bunu anlamak için borsayla ilgilenmemiz yeterli (bütün şirketler borsada olmasa da, önemli bir gösterge olarak). Sermayedarlarımızın, yani şirketlerimizin, en büyük amacı kâr yapmak olduğunu göreceğiz. Kimseyi eleştirdiğim düşünülmesin, ekonomimiz böyle ilerler ve bu ilerlemeye hepimizin ihtiyacı var. Sadece bu ilerlemenin nasıl ve ne pahasına olduğuna dikkat etmemiz gerek. Siyaset de katkısını ve taleplerini bu noktada ortaya koyar.

• *Hisse senedi sahiplerine fazla önem bahşediyorsunuz! His-sedar dediğiniz sonuçta benim, sizsiniz, milyonlarca Amerikalı emekli (emekli aylıkları nedeniyle), milyonlarca Avrupalı tasarruf sahibi... Sermayedar herkes, yani hiç kimse!*

– Hissedarlara bu önemi atfeden ben değilim, kapitalizm! Eğer Madam Liliane Bettancourt, yanılmıyorsam, Fransa'daki en büyük servete sahipse bildiğim kadarıyla bu herkesten çok çalıştığı için değil, L'Oréal'in kurucusunun kızı olduğu, babasından miras kaldığı ve bugün şirketin en büyük sermayedarı olduğu için. Bu durum, söz konusu hanımefendinin insani değeriyle ilgili bir bilgi vermezken toplumumuz hakkında çok şey ifade ediyor. Üretim ve değişim araçlarının özel mülkiyeti. Dönüp dolaşıp gene aynı noktaya geliyorum çünkü bu nokta çok önemli. Sermayedarsız kapitalizm olmaz. Daha az ya da çok sermayedar, daha az ya da çok istikrarlı sermayedarlar, sayısı ya da vadesi sistemin özünü etkilemiyor. Borsaya girmemiş ve bir tek aileye (Mulliez ailesine) ait olan Auchan grubunun, borsadaki hareketleri uzun zamandır farkında olmadan hisselerin SICAV'da* ya da hayat sigortalarında sahibi olan milyonlarca tasarrufçunun mutluluk kaynağı olan Carrefour grubundan daha az kapitalist olduğunu mu sanıyorsunuz? Bir tüketici olarak bu iki süpermarkete de gittiğim oldu. Aralarında hiçbir fark görmedim.

Bir konu hakkında haksız sayılmazsınız: Hisse senedi sahipliği son yıllarda giderek yaygın hale geldi, hatta toplum-sallaştı. Tamam da bu olayın özünde bir şey değiştiriyor mu?

Bir şeyleri değiştirdiği konusunda size katılıyorum, ama bu tam olarak düşündüğümüz şey değil. Sağcı basında yaklaşık otuz yıl önce okuduğumuz şu konuşmayı hatırlayın: "Kapitalizmle sosyalizm arasındaki karşıtlık tarih olmuştur. Artık şirketin sahibinin kim olduğu değil şirketi kimin yönettiği önemli, yani önemli olan hisse sahibi ya da devlet değil, patron! Artık sahip olmak değil yönetmek önemli! Hisse sahibi değil yönetici önemli!" Hem Doğu'da hem Batı'da yö-

(*) Société d'Investissement à Capital Variable (Değişken Sermayeli Yatırım Şirketi) – ç.n.

neticiler vardı ve iki sistem birbirine yaklaşıyordu. Uyumluluk teorisi dediğimiz buydu. Gittikçe inandırıcı olmaya başlamıştı çünkü Batı'da hisse senedi sahipliği giderek yaygınlaşırken Doğu'da sosyalizm girişimcilere daha fazla özgürlük vererek modernleşme çabaları içindeydi. Eğer hisse senedi sahipliği giderek toplumsal olacaksa ve sosyalizm idari hale gelecekse iki sistemin birbirine benzememesi düşünülebilir mi? Demek ki bunu da görecektik: Batı'yla Doğu arasında oluşan büyük yönetim yakınlaşması.

Göreceğimizi gördük: Yakınlaşma filan olmadı. Doğu'da önce çökmeye yüz tutar hale geldi ve sonra da yıkıldı ve Batı'da gelişmeye devam eden sistem içinde hisse sahipleri yöneticilere iplerin kimde olduğunu hemen hatırlattılar. Kapitalist bir ülkede ekonomik güç mülk sahibinindir. Emekli aylıkları ve sandıklarıyla, SICAV'larla, hayat sigortalarıyla sermayenin toplumsallaştığı doğru. Bazıları bunun, Marx'ın ölümünden sonra borsaya karşı kazandığı tuhaf zafermişçesine, bir çeşit "üretim araçlarının ortak mülkiyeti" olduğuna inanmak istiyor. Bu toplumsallaşma inkâr edilemez. Ama hiçbir şekilde kapitalizmi ortadan kaldırmıyor. Hatta olan bunun tam tersi: Sermaye daha sosyal ama daha az sosyalist! Neden? Çünkü emekli aylıklarını ve SICAV'ı yöneten becerikli ve dürüst gençlerin talepleri babalarının aile kapitalizminden daha baskıcı! Bir aile şirketine, devamlılığın kârdan daha ağır basabileceğini az önce hatırlattım. Kârın biraz düşmesi felaket olmaz. Ama şirketin devamlılığı SICAV'ın yöneticisinin derdi değil. Küresel piyasada günde binlerce hisse alıp satıyor. Başka bir şirkete %15 kazandırırken, sizinkine %12 kazandırırsa onunla çalışmaya ne kadar daha devam ederdiniz, bilmek isterim doğrusu! Kötü ya da duygusuz olduğundan değil. İşini yapıyor, bunun için maaş alıyor ve işi de (sadece Amerikalıların değil) milyonlarca emeklinin ve tasarruf sahibinin sermayesini ve ka-

zancını artırmak. Bunun ahlaksız etkileri olabileceğini hepimiz biliyoruz. Küreselleşme aynı zamanda bir finansallaşmadır (Marx'ın, bana kalırsa öngördüğü bir şey bu: Finansal sermayenin sanayi sermayesine artan üstünlüğü) ki bu da tehlikelere gebedir. Tüm şirketlerimizin yatırımlarına en az %15'lik bir geri dönüş istemek, hesaplarda oynama yapmadıkça, makul bir şey değildir. Enron, Andersen, Vivendi davalarına bakın. Hâlâ yöneticilerimizin iyi niyetine güvenebilir miyiz? Ben almayayım! Gidişata, yenilenmiş ve mümkünse dünya ölçeğindeki yasal sınırlara gereksinim duyan bağımsız kurumlardan oluşacak parmaklıklar koymak daha iyi bir çözüm olacaktır.

Hisse senedi sahipliği (borsada olsun olmasın, ailevi olsun olmasın, istikrarlı olsun olmasın) kapitalist ekonominin temelidir. Bir yandan –sermayenin hareketliliği ve seferberliği ile– başarısını açıklarken bir yandan da (Marx'm proleter dediği) fakirler, hiçbir mülk sahibi olmayanlar için tehlikeli yüzünü gösteriyor. Herkes sermayedar değil. Ama herkes sermayedar olsaydı bile ne kapitalizmden çıkmış olurduk, ne de siyasete olan ihtiyacımız ortadan kalkmış olurdu.

• *Bir çokuluslu şirkette maaşlı eleman olarak çalıştım. Üç yıl önce de kendi işimi kurdum. Ama üç yıldır maaşlı işime oranla daha çok çalışıp daha az kazanıyorum.*

– Sevgili beyefendi, bu benim sorunum değil, sizin sorunuz! Orduya da katılabiliydiniz, yukarı Korsika'da keçi otlatmaya da gidebiliydiniz, kafanıza bir kurşun da sıkabiliydiniz. Kapitalizmin özü gene de pek değişmezdi! Şirketlerimizin büyük çoğunluğunun nihai amacı kârlılık derken bunun mutlaka bu şirketleri kuranların ya da yönetenlerin nihai amacı olduğunu iddia etmiyorum. Siz şirketiniz değilsiniz. Belki de birey olarak nihai amacınız zenginleşmek değildi. Şirketinizi özgürlük aşkıyla, maceraperestlikle ya da

güç elde etmek için kurmuş olabilirsiniz. Şirket sahibi, patron olduğunuz anda (tek sermayedar olduğunuzu farzedelim) şirketinizin de nihai amacı bunlardan biri olur. Ama bir yandan şirketiniz gene de kâr yapmak zorundadır; öte yandan bu ülke ya da gezegenimiz ölçeğinde sistemin özünde bulunan mantığı ya da nihai hedefi değiştirmez.

Maaşlı patronlar için bu durum daha açık. Diyelim ki şirketlerinin amacı, genelde olduğu gibi, kâr yapmak. Bu, bu şirketin yöneticisinin birey olarak bundan başka bir amacı olmadığını göstermez. Böyle olduğunu umarım en azından! Demin söyledim, parayı her şeyden üstün tutan biri zavallının tekidir. Şirketlerin öncelik mantığı bireylerin üstünlük hiyerarşisini geçersiz kılmaz.

Sonuçta üç yıl, kısa bir süre. Maaşlıyken kazandığınızdan daha az kazanacağınızı kesin olarak bilseydiniz, yine de kendi şirketinizi kurar mıydınız?

• *Belki de kurmazdım. Ama bir risk aldım...*

– Başarısının bir kısmını borçlu olduğu kapitalizmin mantığı bu. Ama bunu ahlaki bir açıklama olarak görmeyelim. Yatırım yapmak ne utanılacak bir şey ne de bir erdem. Hesaplanmış bir risk. Piyasa ne bir kumarhane, ne de sakın bir nehir. Eninde sonunda kararı veren kendisi ama.

Başka bir şey daha var. Risk almış olmanıza diyeceğim yok. Ama maaşlı çalışanların risk almadığını mı sanıyorsunuz? Ekonomik olanı da dahil, hayat tehlikeli, acımasız ve adaletsiz. Kazananlar en erdemliler değil en etkinler, ya da en şanslılar. Bu ne erdemden ne de etkinlikten vazgeçmemiz için bir sebep değil.

• *Borsadaki spekülasyon ahlaksızca değil mi?*

– Kendi kendime “borsadaki spekülasyon” ifadesinin bir söz tekrarı olup olmadığını soruyorum. Kimileri uzun vade-

li yatırım yapıyor, kimileri günlük alış-satışlar. Ama netice-
de hepsi bir hissenin yükselmesi (bazen de alçalması) üze-
rine spekülasyon yapmaya yarıyor. Bunun ahlak-ötesi oldu-
ğu açık. Neden ahlaksız olsun ki? Diğerleri gibi bir yatırım,
sadece biraz daha riskli ve kazançlı. Esas soru borsanın eko-
nomiye yararlı olup olmadığı. Uzmanlara sorun. Ama borsa-
nın kaldırılmasını isteyene rastlamadım.

Borsa çok yükselince kimileri skandal çılgınlıkları atıyor:
“Yata yata zengin olanları” ihbar ediyorlar. Borsa fazla dü-
şünce başkaları, ya da aynıları, “buharlaştıran milyarlara” kar-
şı ayaklanıyor ve “bu kapitalizmin yürümediğinin, akıl dışı-
lığının, yıkıcılığının göstergesidir,” diyorlar. Ya ne olsaydı?
“CAC 40”¹⁷ her yıl %2, %4 büyüse miydi? Böyle bir yatırım
borsada değil vadeli tasarruf hesaplarında yapılabilir.

Ciddi olalım. Borsanın işlevi sermayeleri bir yerde toplama-
mak. Tüm kapitalist ekonomilerin borsaya ihtiyacı var. Bu
sermayenin uçuculuğunu, “piyasaların akılalmaz coşkunu-
luğunu”, iflasları, kurların kararsız gidişatını ne de bazen ye-
ni başlayanların işledikleri suçları ya da skandalları ortadan
kaldırmıyor. Daha da kötüsü bu şirketlere uygulanan da-
yanılmaz, ekonomik olarak meşrulaştırılamayan ama sos-
yal olarak yıkıcı olan baskıları da ortadan kaldırmıyor. Evet
bunların tümüyle karşı karşıyayız ve bu nedenle de çok dik-
katli olmalıyız. Peki eğer borsayı feshedersek yatırımlar ve
büyüme için gerekli sermayeyi elde eder miyiz?

Genelde borsanın mantıksız olduğuna kanaat getiriyoruz.
Oysa bu doğru değil. Her yerde olduğu gibi borsada da her
şey mantıklı, ama bu olayları haklı çıkarmaz! Psikoloji, fan-
teziler, dedikodular, panik krizleri başka şeylerden daha az
mantıklı değil. Sadece öngörmesi ve denetlemesi daha zor.
Borsa, eğer benzetme yapmama izin verirseniz, meteor gi-

17 Paris borsasının hareketini izlemeye yarayan ve Fransa'nın en büyük kırk şir-
ketinin borsadaki durumlarını belli eden gösterge.

bi. Her şey mantıklı, hiçbir şey öngörülemez (en azından kısa vadede). Her şey ancak olup bittikten sonra açıklanıyor. Olayı ilginç ve riskli kılan da bu. Fizikçilerin tanımladığı şekilde kaotik bir sistem bu. Ama yine de etkin bir sistem.

- *Peki ya emeklilik fonları?*

– Bu benim sorunum sayılmaz. Sadece bazılarının bunu bir çeşit tabu haline getirmelerine şaşıyorum. Bir etkinlik sorunu bu, teolojik bir sorun değil. Emeklilik fonları emekliliğimizi finanse edecekse neden olmasın? Büyük şirketlerimizin, gitgide yaygınlaştığı gibi, Anglosakson sermayesi tarafından satın alınmasını engelleyecekse, neden olmasın? Bu mümkün mü peki? Kararı verecek olan ben değilim. Uzmanlara sorun!

- *Eğer kapitalizme alternatif bir sistem kalmadıysa Fukuyama'nın dediği gibi tarihin sonuna gelmedik mi?*

– Kesinlikle hayır! Tarihin sonu fikri kendi içinde saçma değil. İnsanlığın sonunun geldiği gün –ki bu olasıdır (olacaktır hatta, sonsuz bir zamanda olasılık dahilindeki her şey gerçekleşecektir ve insanlığın yok olması da olasılık dahilindedir)– gerçek anlamda tarihin sonunun geldiği gün olacaktır. Ama bana akılcı ve olasılık dahilinde görünen tek “tarihin sonu” bu ve daha oraya gelmedik! Buna karşılık, insanlığın yok olmasından önce tarihin sonundan bahsedilemez. Bu kavram Fukuyama’dan önce Hegel’e ait. Ama bu büyük dâhide bu kavram tarihin erkekçi kavramsallaştırılmasıyla bağlantılı. Tarihin başlangıcından beri (amaç, hedef anlamında) bir sonu olduğu için bu sona ulaşılabilir. Tarihin sonuna artık hiçbir şey olmadığına değil, zaten bu elbette olacak şey değil, ama bu amaca (Hegel’e göre Prusya devletinin kurulması, Fukuyama’ya göre liberal demokrasi) ulaşıldığında geliriz. Ama tarihin sonunun bir amaçla ilintili oldu-

ğunu sanmıyorum. Ben Spinoza gibi sadece etkili sonuçlara inanıyorum. Tarihin bir amacı yoksa ona ulaşması söz konusu değil. Tarihin sonu kavramı anlamım yitirir.

“Tarihin sonu” kavramını daha basit anlamıyla kabul etsek bile bir şey ifade etmez. Kimse torunlarımızın nasıl bir dünyada yaşayacağını bilemez. Bir demokraside mi yoksa bir diktatörlükte mi? Bolluk içinde mi yoksa yokluk içinde mi? Bağımsız bir ülkede mi yoksa esaret altında mı? Barışta mı savaşta mı? Kapitalist bir ekonomide mi kollektivizmde mi yoksa bambaşka bir sistemde mi? Bilemeyiz. Tarih devam ediyor ve daha önce nasılsa öyle olmaya devam ediyor: Öngörülemez, tehlikeli ve sürükleyici. Tarihin sonuna geldiğimize inanmak kendini erkenden rahatlatmak ya da uykuya dalmaktır.

• *Ahlakla etik arasında yaptığınız ayrımı anlamakta zorlanıyorum. Sevgi etik değil midir?*

– Hayır çünkü kendini dayatmaz! Kant bunu söyledi: “Sevgi bir *duygu* işidir *irade* işi değil: *İstediğim* bir şeyi sevebilirim, *meçbur olduğum* bir şeyi değil; o zaman *sevmek* gereği diye bir şey olamaz.”¹⁸ Eğer karınız artık sizi sevmiyorsa “Beni sevmek *zorundasın*,” demenin ne anlamı var? Zorla sevgi olmaz. Oysa ahlak kendi kendimize dayattığımız ya da evrensel olarak kendi kendini dayattığını ya da dayatması gerektiğini düşündüğümüz (ve Kant’ın “koşulsuz emirler” dediği) koşulsuz buyruklar bütünüdür. Öyleyse sevgi ahlakın ötesindedir. Sunumumda bunun Evanjelist’lerin zihniyeti olduğunu söylemiştim. Saint Augustin bunu çok iyi özetler: “Sev ve dilediğin her şeyi yap.” Buradaki evanjelist sevgi değildir; evanjelist etiktir.

Bu sevginin ahlaklı olmadığı anlamına gelmez. Sevgi ah-

18 *Doctrine de la vertu*, Giriş, XII, c, “De l’amour des hommes”, Philonenko çevirisi, Vrin, 1968, s. 73-74, Vurgu Kant’a ait.

laktan öteye gider ama onu ortadan kaldırmaz, ona zarar vermez. Sevgi ahlakı uzatır, genişletir. Yasaklamaz, tamamlar.

Bir örnek verelim: Yeni doğmuş bebeğini emziren bir anne düşünün. “Bu çocuğu neden emziriyorsunuz?” diye sorun. Size “ahlaki sebeplerden ötürü emziriyorum; bunun benim görevim olduğunu düşünüyorum,” cevabını verdiğini düşünün. “Zavallı anne, zavallı çocuk,” diye hayıflanırsınız. Oysa o çocuğu emzirmek annenin görevidir. Ama asıl gerçek, çocuğu sevgisinden emzirdiğidir ve böylesi hem onun hem de çocuk için daha iyidir.

“Evlilik görevi” ifadesinden daha korkunç ne olabilir? Sevgi varsa ahlaka ihtiyacımız kalmaz. Sevgi her şeye yeter ve her şeye değer.

Ancak sevgi yoksa ahlaka gereksinim olur. Bu yüzden de sevgiye feci şekilde ihtiyacımız var – çünkü sevgi genelde pek bulunmuyor.

Ahlak bize ne buyurur? Sevmemizi değil (zorla sevgi olmaz) ama *sanki* seviyormuş gibi davranmamızı (davranış emredilebilir). Kant buna “tatbiki sevgi”¹⁹ diyor. Ahlak sevginin taklididir. İdeal olan diğerlerini gerçekten sevmenizdir. Ama bu çok şey istemektir. Sevmeye o kadar yeteneksiz ki! O yüzden *seviyormuş* gibi yapmaktan başka çaremiz yok. Bu da ahlakın kendisi.

Örneğin sevince kendimizden veririz. Sevgi cömerttir denir. Evet. Ama sevdiğimiz için verirse bu cömertlik olmaz, sevgi olur. Noel’de çocuklarımızı hediyeyle boğduğumuz zaman “Ah ne kadar da cömertim,” demiyoruz, “Çocuklarımı ne kadar çok seviyorum” diyoruz. Ya da “Ne kadar da aptalım,” diyoruz. Ama “Ne kadar cömertim,” demiyoruz. Sevgi vericidir, ama sevgiden ötürü verdiğimiz zaman bu cömertlik değildir. Buradan (ahlaki bir erdem olarak) cömert-

19 *Critique de la raison pratique*, “Des mobiles de la raison pure pratique”, A.g.e., s. 87.

liğe son derece aydınlatıcı bir tanım çıkartabiliriz: Cömertlik sevmediklerimize karşı verici olmaktır. Örneğin aç olana yiyecek, sefalet içinde olana para vermek.

Pekâlâ. Nerede duracağız? Bütün fakirlere verirsem bana ne kalır? Sevgi çok şey istemektir. Ama ahlak da öyle! Sevmediklerime karşı verici olmak ise söz konusu bile olamaz. Ya da olabildiğince az vermek! O zaman ne yapıyoruz? Nesnel ilişkiler için hukuk, öznel ilişkiler için de nezaket diye bir şey icat ettik. Cömert olamıyorsan en azından diğerlerinin malına saygılı ol. Saygılı olamıyorsan en azından saygılıymış gibi görün. Yolda birine çarparsan “afedersiniz”, birinden bir şey isterken “lütfen” ve alınca da “teşekkür ederim” de. Bu sahip olmadığımız saygı ve müteşekkiriyeti taklit etmektir. Ahlakı, olmadığı yerde, taklit etmektir.

Hukuk ve nezaket ahlakı taklit ederler (kibar olmak ve hukuka uygun davranmak erdemliymişiz gibi davranmaktır). Ahlak da sevgiyi taklit eder (ahlaklı olmak seviyormuş gibi davranmaktır). “Peki ne zaman mış gibi yapmaktan vazgeçeceğiz?” diye soracaksınız. İki durumda. Ve belki de sadece iki durumda: Sevgiyle hareket ettiğimiz zaman, buna etik diyorum. Ya da mış gibi yapmayı reddettiğimiz zaman... Buna da barbarlık diyorum.

Herkesin hukuka uygun ve kibar davrandığı bir toplumda yaşamak çok hoş olacaktır. Ama temel olan sevgiden ve en yakın taklidi olan ahlaktan yoksun olacaktır. Şehvet “hayran olunası bir kuraldır,” der Pascal, “bir merhamet tablosudur,” der.²⁰ Ama sadece bir tablodur işte, bir kopya. Herkes hukuka uygun ve kibar davransaydı toplum işlerdi. Ama daha az lanetlenmiş olmazdık, der Pascal. Daha az kaybolmuş olmazdık diyelim. Ne hukuk, ne nezaket kurtarır bizi, ne de ahlak. Tek kurtarıcı sevgidir. Sizi Spinoza’ya yönlendiriyorum. Benden daha Hristiyan olmayan

20 *Pensées*, 118-402.

Spinoza İsa hakkında şöyle bir ifade kullanıyor: “Müritlerini yasaya esaretten kurtardı ama yasayı onayladı ve sonsuza kadar gönüllerine kazıdı.”²¹ İsa yasaklamak için değil tamamlamak için geldi. Bize hukukun değerini kaybettiğini değil şunu söyler: “Şimdiye kadar görev gibi (ahlaka saygıdan) yaptığını bundan böyle sevgiden yap.” Başarabilenlere tebrikler. Pek kalabalık olduklarını sanmıyorum. Diğerleri için ise ahlak yasası var. Ahlaklı olmayı beceremeyenler (genelde hepimiz) için de hukuk var. Etik ahlaktan iyidir. Ahlak hukuktan iyidir. Ama ahlak sevgiden hukuk da ahlaktan çok gereklidir. İncil seviyesinde yaşayamıyorsak bari Tevrat’a uyalım.

• *O zaman dördüncü ve beşinci düzeyler, etik ve din arasındaki fark nedir? Benim inandığım tanrı bir sevgi Tanrısıdır. Etik sevgi bir ve aynı şeyler!*

– İmanı olan ve bu imana layık yaşayanlar için bu belki de böyle. Benim ateist bakış açımdan durum başka. Sevgi Tanrı mıdır? Öyle olması için sevginin sonsuz, ölümsüz, her şeye kadir olması gerekir. Tecrübelerime göre bu pek de böyle değil. Ben ancak sınırlı, zayıf ve ölümlü sevgiler gördüm. Ölene kadar sevebileceğimize tamamen inanıyorum. Ama bunun ötesinde sevmek mümkün mü? Diyelim ki bu sahip olmadığım bir inanç.

• *Sunumunuzun başında ruhani hayat için temel olan bir anlam (sens) sorunu hakkında konuştunuz. Sonra buna bir daha değinmediniz. Tanrı yoksa, doğaüstü düzey (beşinci düzey) yoksa, anlam ve ruhanilik konularında nasıl düşüneceğiz?*

– Sorunuz başlı başına yeni bir konferans gerektirir. Ama birkaç fikir vermeye çalışayım.

21 *Traité théologico-politique*, Appuhn çevirisi, GF-Flammarion, 1965, 4. bölüm, s. 93.

Bildiğiniz gibi *sens** iki anlam içerir: Bir sözcüğün işaret ettiği *anlam* ve bir nehrin yönü, bir hareketin amacı gibi yön ya da amaç. Bu iki açıklamada da *sens* sözcüğü kendinden başka bir şeye gönderme yapar. Sözün anlamı kendisi değildir, bir hareketin amacı kendisi değildir. Örneğin güney otobüsü üzerinden Paris-Marsilya yolunu yaparak Marsilya yönünde gidebilirsiniz. Ama Marsilya'ya Fas'ın Tanger kentinden, Pekin'den ya da New York'dan da gidebilirsiniz. Yerkürenin her yerinden Marsilya yönüne gidebilirsiniz. Her yerden mi? Hayır. Marsilya yönünde gidemeyeceğiniz bir tek yer var: Marsilya'nın kendisi. Marsilya'dayken Marsilya'ya gidemezsiniz. Yön asla bulunduğumuz yerde değildir, gittiğimiz yerdedir. *Sens*'in *diastatik* yapısı diye tanımladığım bu: Her zaman kendinden başka bir şeye gönderme yapar.²² Bu yüzden elimizden kayıp gider. Biz buradayken anlam/amaç hep başka bir yerdedir. Bir şey başkası olduğu için anlam/amaçtır, kendisi olduğu için de gerçektir (tüm gerçeklik kimlik sorununa tâbi olduğu için, kimlik bir ilke değil gerçektir). Anlam/amaçtan vazgeçmemizi gerektirmez bu. Ama bu sanki bir sermayeymiş ya da oturulacak bir koltukmuş gibi ona sahip olmaktan vazgeçmemizi gerektirir.

Anlam/amaç ancak bir başkasıdır. O yüzden, az önceki tartışmamıza dönecek olursak, çalışmanın anlamı/amacı işin kendisinden başka bir şey olmalıdır (para, dinlenme, adalet, özgürlük). Peki bizim dört düzeyimize uyguladığımızda bu ne ifade eder? Bir düzeyin anlamı/amacı kendisi değil demektir. Bu da bizi sonuç kısmında belirttiğim birbirini kesen, biri inen biri çıkan iki sıralamayı düşünmeye yönlendirir. Bazıları için sevginin amacı ahlaktır (örneğin bir çift için

(*) Bu ikili anlamı verebilmek için burada *sens* sözcüğü anlam/amaç olarak çevrilmiştir – ç.n.

22 *Traité du désespoir et de la béatitude*, A.g.e., V. bölüm, özellikle 2. kısım. Ayrıca bkz. *La Sagesse des Modernes*, A.g.e., V. bölüm.

sevgi görevlerin hizmetindedir), ahlakın anlamı/amacı siyasettir (devletin hizmetinde ahlak), siyasetin amacı ekonomidir (devlet piyasanın ve şirketlerin hizmetindedir). Bu inen sıralama bizi ancak yerçekimi gibi aşağıya çeker. Demokratik ya da liberal ya da ailevi olsun barbarlığa götürür. Buna karşı gelmemiz gerek. Laik bir toplumda anlam sadece bireyle ve birey içindir. Üstünlüklerin yükselen sıralamasına tâbi olmalıdır, önceliklerin alçalan sıralamasına değil. Öncelikler işlevini kaybetmemelidir, elbette! Bu nedenler olmadan hiçbir şey var olamaz. Ama anlam amaçların hükmündedir ki bunun dışında hiçbir şey bizi tatmin edemez.

Somut olarak bu her düzeyin hemen kendi üstündeki düzeyi mümkün kılan nedenleri yaratması ve alt düzeyine de anlam vermesidir. Örneğin, ekonomisiz siyaset mümkün olamaz. Zenginlik üretimi olmazsa ne devlet, ne hukuk ne de dağıtım olur. Tersine, siyasetsiz ekonomi olur ama anlamsız/amaçsız olur. Olay para kazanmaktan ibaret olur, ama bu ne işe yarar ki?

İkinci ve üçüncü düzeyler için de aynı şey geçerli. Siyasetsiz ahlak olmaz. Doğada ahlak yoktur. Ahlak olmadan siyaset olur mu? Olur ama anlamdan yoksun bir siyaset olur. Olay iktidarı kazanmaktan ibaret olursa bu ne işe yarar ki?

Aynı durum dördüncü ve beşinci düzeyler için de geçerli. Ahlaktan yoksun sevgi olmaz. Freud da bunu gösteriyor: Yasaklar (özellikle de ensest yasağı) olmazsa sevgi de olmaz; sadece itkiler vardır. Peki ya sevgiden yoksun ahlak? Olabilir ama anlamsız bir şey olur bu. Bluğ çağındaki kızınızın ya da oğlunuzun size “Anne baba, hayatın anlamı ne?” diye sorduğunu düşünün. Diyelim ki siz de şöyle cevap veriyorsunuz: “Hayatın anlamı ödevlerini yapman!” Hayatın anlamına merhaba! Ödevin kendi başına anlamı yoktur (hiçbir amacı yoktur, der Kant). Hayata anlamını veren ahlak değil sevgidir! Çocuklarımıza öğretmemiz gereken de bu. Hayat

aldığımız ya da verdiğimiz sevgi kadar yaşamaya değer. Spinoza'nın verdiği derstir bu, bir şey iyi olduğu için onu istemeyiz tam tersi istediğimiz bir şeyin iyi olduğunu düşünürüz.²³ Hayatı, bir anlamı olduğu için seviyor değiliz; hayat, biz onu sevdikçe anlam kazanıyor.

İmanlı bir kişi bu yükselen sıralamayı Tanrı'ya kadar götürebilir. Ama bir ateist anlamdan ve ruhanilikten vazgeçmek zorunda değildir, bunlar için sevgi yeterlidir. Sevgiyi olduğu gibi alırsak anlamı/amacı yoktur diyebilirsiniz. Size büyük ölçüde katılıyorum. Sevdığımızda bir şey olsun diye sevmeyiz. Ama bir yandan da sevgi asla sadece kendisinde bulunmaz ve öte yandan anlam/amaç yaratan sevgidir. Birşey için sevmeyiz. Ama sevince sevdiğimiz şey için yaşarız. Sevginin amacı yoktur ama anlam yaratır. Amacı yoktur ama yön verir. Anlamı yoktur ama anlam kazandırır. Sevginin şiiri (*poiësis*) Yunanca yaratılış demektir. Anlam hali hazırda bulunmaz; yaratmak gerekir. Çocuklarınıza bakın... Anlamları olduğu için mi seviyoruz onları? Hayır. Onları sevdiğimiz için hayatımız anlam kazanıyor. Her sevgi kendi içinde anlamsızdır, ama sevgi olmadan anlam olmaz. Bunun için bir Tanrı'ya ihtiyacımız yok! Beşinci düzeye ihtiyacımız yok! Sevginin anlamı olduğu için seviyor değiliz; biz sevince hayatımız anlam kazanıyor. Sevilesi olan anlam değil, anlam ve yön veren sevgi.

Yalnız burada naiflik yapmamaya dikkat edelim. Sevgi anlam verir ama ne zenginliğin, ne adaletin, ne de (bilge dışında belki) ahlakın yerini tutamaz. Barbarlıktan da kaçınalım. Ekonomi belirleyicidir ama ne devletin, ne saygının ne de ruhaniliğin yerini tutamaz. Tekrar ediyorum, bu dört düzeyde gereklidir ve her iki yönde anlaşılmalıdır: Önceliklerin alçalan sıralaması, ki bu olmazsa hiçbir şey mümkün olmaz ve

23 *Ethique*, III, 9. ve 39. önermeler. Spinoza'nın nihilizmi reddeden göreceliğinin temeli budur. Buna *Valeur et vérité*'de uzun uzun değindim.

üstünlüklerin yükselen sıralaması – her şeye anlamını veren de budur. Naifler ve barbarlar bunu asla anlayamayacaklardır. Laikler bunu akıllarından asla çıkarmamalıdır. Ekonomi ahlak-ötesidir ve ahlak da para kazandırmaz. Bu ne birinden ne de diğerinden vazgeçmek için bir sebep değildir. Tam tersine ikisiyle de ilgilenmek ve hukuka ve siyasete gereksinim duydukları hassasiyeti göstermemiz için bir sebeptir. Sadece ikinci düzey bireylerin ahlaki değerlerinin, en azından biraz, ekonominin üzerinde etkisi olmasını sağlayabilir. Çünkü neticede hareket etmek gerekir ve bunu ancak hep beraber (evet, hem hep beraber hem de birbirimize karşı, bunun adı siyaset) ve hukuka uygun olarak yapabiliriz.

• *Peki ya refah devleti? Fransa'nın gerileyişinden o sorumlu değil mi?*

– Hayalini kurabileceğimiz en iyi şeydir refah devleti. Ama gerçek olmak için fazla iyi değil mi? Ben daha çok etkin, adil ve sorumluluk sahibi bir devletten söz etmeyi tercih ederim. Sunumumda dediğim gibi ekonomi ve ahlak (ekonominin gücü, ahlakın zayıflığı) konusunda ne kadar uyanık olursak hukuk ve siyaset konusunda o kadar talepkâr oluruz. (Birr vatandaş olarak) Hepimizi ilgilendiren bu talebi devlete ya da devleti yönetenlere karşı herhangi bir suçlama ile karıştırmamak gerek. Bu kolaycılık olurdu! İmkânlar olduktan sonra refah devleti oldukça iyi bir şeydir. Ama içi boşaltılmış ve suç ortağı devlet sıkmaya başladı. Ama bireylerin sorumsuzluğu sıkmaya başladı artık. Jean-Louis Syren bana, doğruluğu üzerine yemin ederek Bourgogne Üniversite'sinin ekonomi bölümünde geçen şu hikâyeyi anlattı:

“Sabah işlenen ders üzerine yapılan pratik uygulama dersinde sözlüye kalkan bir öğrenci tam rekabet modelinin ne olduğunu hatırlayamamıştı. Basit bir örnekle konuyu baştan ele aldık. Dedik ki ‘Hayvancılıkla uğraşan küçük bir çift-

çisiniz ve kıt kanaat geçiniyorsunuz. Komşularınızın da durumu sizden farklı değil. Derken aralarından biri patates ekmeye başlıyor ve altı ay sonra lüks bir arabayla gezmeye başlıyor, evini yeniliyor, bahçesine bir de havuz yapıyor.’ Öğrenciye sorulan soru şu: ‘Ne yaparsınız?’

Öğrencinin ‘ben de patates ekmeye başlarım,’ demesini beklerken aldığımız cevap oldukça şaşırtıcı:

– Azarlarım.

– Niye?

– Her zamanki mesele, bir çok şeye sahip olanlar var, bir de hiçbir şeye sahip olmayanlar!”

Evet, her zaman azarlayabiliriz, söylenebiliriz, karşı çıkabiliriz. Bazen meşrudur genelde de gereklidir. Ama bu yeterli olamaz. Bu ekonominin yerini tutmaz (“ulusal zenginliği paylaştırmak için önce üretmeliyiz,” diyor Jean-Louis Syren). Siyaset olarak biraz sığ. Adaleti, özgürlüğü, en zor durumdakileri koruyup kollamak devletin görevi. Ama bireyleri kendilerine bağlı konularda ellerinden geleni yapmaktan kim alıkoysun? Bütün sorunlarımızın çözümü için devletin eline bakmayalım. Bağımlılık zavallılıktır. Yardımcı olmak o kadar değil. Devleti her derde deva gibi görmeyelim. İmkânları sınırlı. 1995’ten 2003’e kamu borcu neredeyse ikiye katlandı. 2004’te 1.000 milyar Avro’yu geçeceği söyleniyor, ki bu çalışan her Fransız başına 40.000 Avro yapar. Çocuklarımız için fazla ağır bir yük. Daha fazlasını dayatamayız herhalde! Ya da bu kuşaklararası dayanışmadan çıkar, bencillığe girer. Adalet yoktur artık, adaletsizlik ya da körlüktür bu.

Devleti Frédéric Bastiat’ın gördüğü gibi “herkesin diğerlerinin zararına yaşamak için kullanmaya çalıştığı büyük toplumsal bir kurgu”²⁴ gibi görmeyelim. Demokraside mil-

24 Frédéric Bastiat (1801-1850), *Ce qu’on voit et ce qu’on voit pas*, Ed. Romillat, 1944, yeniden basım 2001. Bastiat ultraliberalizmin kurucu düşünürlerindendir.

letin kaderi vatandaşların sorumluluğundadır. Fransa'nın çöküşü²⁵ önüne geçilemez bir süreç değildir. İmkânsız da değildir. Hareket mi edeceğiz, sonuçlarına mı katlanacağız, tarihi mi yapacağız yoksa tarihin yavaş yavaş bizi silmesini mi bekleyeceğiz, orası bize kalmış. Siyasette kader diye bir şey olmadığı gibi her riske karşı korunma da yoktur. Hegel'e ve Fukuyama'ya rağmen tarih devam ediyor ve ucu açık bir tarih bu. En kötünden korunmanın garantisi yok. Bu da hareket etmek için iyi bir neden! Siyaset insanları mutlu etmeye yaramaz. Siyaset zavallılığı yenmeye yarar ve sadece siyaset, ülke ya da dünya ölçeğinde bunu başarabilir. Devletten bile olsa refah gelmez. Kader diye bir şey de yoktur. Sadece yapım aşamasında olan tarih vardır. Sadece hareket vardır. Apolitiklik sadece yanlış değildir, aynı zamanda bir hatadır.

Günün sonuna yaklaşıyoruz. Size önerdiklerimi tatmin edici bulmadığınızı görüyorum. Ekonominin ahlaki olmasını ve ahlakın da para kazandırmasını yeğlerdik. Bu ne kadar da kolay olurdu! Ne kadar hoş olurdu! Ama bir fikrin tatmin edici olmaması, yanlış olduğu anlamına gelmez. Burada bir onaylama olmasa da bir cesaretlendirme görüyorum. Gerçeğin katılığını, karmaşıklığını, zorluğunu hatırlatan bir şeyleri görüyorum. Freud "dünya bir çocuk yuvası değildir," derdi. Çocuk yuvası nedir? Her şeyin çocukların keyfi, rahatlığı ve güvenliği için tasarlandığı yerdir. Böyle bir yerden çok uzağız! Çünkü artık çocuk değiliz. Dünya bize keyif vermeyi hedefleyen bir yer değil. Bu yüzden de onu değiştirebiliriz, değiştirmeliyiz. Ama önce kendimizi kandırmadan onu olduğu gibi görmeliyiz. Gerçeğin tatmin edici olma alışkanlığı yoktur. Neden gerçek bir düşünce tatmin edici olsun ki?

25 Deyim son dönemde Nicolas Baverez tarafından oldukça endişelendirici ve uyarıcı kitabında popülerleştii: *La France qui tombe*, Perrin, 2003 (özellikle bkz. 3. bölüm "De la crise au déclin").

Bu az önce üzüntü ya da drama anlamında değil felsefi anlamıyla, trajik olarak tasvir ettiğim şey. Gerçeğin esasında tatmin edici olmayışını görmezden gelmeyen trajik bir düşünce, yalandan çözümler üretmeyen bir düşünce, sakinleştirme ve teselli etme amacı olmayan bir düşünce, kesin olarak önerebileceği şey açık bir zihin ve cesaret olan bir düşünce. Gerçek bizi neden tatmin etsin ki? Gelecek neden iç huzuruna, rahatlığa ve tatmine adanmış olsun ki? (1968'de söylediğimiz tersi olarak) Bu bir başlangıç değil, mücadele devam ediyor ve asla bitmeyecek.

Eğer etik kâr kaynağı olsaydı harika olurdu. Ne çalışmaya ihtiyacımız olurdu, ne şirketlere, ne kapitalizme – iyi duygular yeter de artardı. Ekonomi ahlaki olsaydı harika olurdu. Ne devlete ne de erdeme ihtiyacımız olurdu – piyasa yeterli olurdu. Ama bu böyle değil. Sonuçlarını anlamak bize düşüyor. (Kapitalist) Ekonomi ahlaki olmadığı içindir ki ahlak para getirmiyor –düzeylerin ayrımı– ve ikisine de ihtiyacımız var. Ve ne biri ne diğeri yeterli olmadığı için hep beraber siyasete ihtiyacımız var!

Birkaç İtiraza Cevap

Kitap yayımlanmasıyla beraber genelde olumlu olmakla birlikte birkaç itiraz ve pek çok eleştiri aldı. Yeni basımı fırsat bilerek bana en önemli gözüken birkaç eleştiriye, sahiplerine teşekkür ederek, cevap vermek istiyorum. Neredeyse hepsi ya tam anlamıyla Marksist, ya da Marksist esintili. Bu da onları ciddiye almam için ek bir neden. Marx benim için önemli bir yazardır ve Marx üzerinden –hatta Marx’la birlikte– kendimi açıklamanın da her zaman anlamlı olduğunu düşünüyorum.

Marcel Conche’a cevap

“Nasıl olur da adaletsiz olan ahlaksız olmaz?”

Ustayı şereflendirelim, ustam ve dostum olan Marcel Conche ile başlayalım. *Dictionnaire philosophique*’teki birkaç makalem üzerine yorum yaparken kapitalizm tanımım, daha doğrusu bu tanımdan çıkardığım sonuçlar üzerinde duruyor. Makalem şu satırlarla bitiyordu:

“Zenginliğin genelde zenginlere yönelmesi böyle bir toplumda kaçınılmaz. Zenginliğin amacı kâr yapmak, adaleti sağlamak değil. Kapitalizmin de bizi ahlaki olarak tatmin etmekten uzakken verimli olmasının sebebi bu. Siyaset bu tatminsizlik ve verimlilik arasında bir tür denge dayatmaya çalışıyor. Ne piyasadan bizim yerimize ahlaklı olmasını bekleyelim, ne de adaletten zenginlik yaratmasını.”¹

Bunun üzerine Marcel Conche şöyle yazdı:

“Kapitalizmin amacı kâr yaratmak: ‘onun bizi ahlaki olarak tatmin etmekten uzak olmasının sebebi de bu’. Peki ‘bizi ahlaki olarak tatmin etmekten uzak’ ise, sadece ‘ahlak-ötesi’ olduğunu ama ‘ahlaksız’ olmadığını söyleyebilir miyiz? André Comte-Sponville’in *Kapitalizm ahlaki midir?* kitabındaki savlarının çekiciliğine rağmen kendi yargımda direniyorum: Kapitalizm ahlaksızdır. Kâr gerçekten de işçilerin yarattığı artı değerden kaynaklanır. Yeterince tedarik ettik, bu sistem ‘insanın insanı sömürüsü’ üzerine kuruludur. Üretim ve değişim araçlarına sahip olanlar sadece çalışma gücüne sahip olanları sömürürler. Adaletsiz bir sistem. Adaletsiz olan nasıl olur da ahlaksız olmaz? Kapitalizm zenginlik yaratır mı? Zenginliği yaratan çalışmadır. Kapitalizm hem zenginlik hem de sefillik yaratır. Bir ucunda artan zenginlik, diğer ucunda büyüyen sefalet bulunan, Marksistlerin görece büyüyen fakirleşme yasası geçerlidir, kendini kanıtlamıştır. Çünkü kapitalizmi küresel olarak düşünmek gerekir ve yerküredeki Üçüncü ve Dördüncü dünyaların sefaleti büyük sermayedarların ve patronların zenginliğinin kaçınılmaz bir sonucudur. 11 Mayıs 2004 tarihli *Le Monde* gazetesi 2003’de (aynı zamanda sermayedar da olan) CAC 40 patronlarının ortalama gelirinin 2 milyon Avro’ya yükseldiğini ve ‘ortalama maaşla, ortalama patron

1 *Dictionnaire philosophique*, PUF, 2001, s. 97.

gelirinin arasındaki farkın %375'den fazla' olduğunu açıkladı. İşte ben burada basit bir adaletsizlikten fazlasını görüyorum. Bu bir sapkınlık. Kapitalizm doğuştan anormal bir sistem. Buna bir son vermeli.”²

Kapitalizmin adaletsizlikleri ve şu ya da bu patronun gelirindeki aşırılık konularında Marcel Conche'a katılıyorum. Bundan ben de bahsettim: Kapitalizm temelden eşitsiz bir sistem, bunu bu açıdan değerlendirecek ahlakilikten çok ahlaksızlığa denk düşer ve sıklıkla ahlaki olarak kınanacak, hatta skandal denebilecek kişisel tutumların önünü açar.

O zaman Marcel Conche bana şunu soruyor: “Adaletsiz olan nasıl olur da ahlaksız olmaz?” Bolca örnek var: Çirkinlik adaletsiz. Öyleyse, güzellik de öyle. Hastalık adaletsiz. Öyleyse sağlık da öyle. Peki bunlar ahlaksız mı? Elbette hayır! Diyeceksiniz ki çirkinlik ve güzellik, hastalık ve sağlık doğal şeyler, ama kapitalizm değil. Ama hayır, bunlar insani olan her şey gibi doğal ve kültürel. Tıpkı kapitalizm gibi. Spinoza “İnsanlık imparatorluk içinde imparatorluk değildir,” diyordu. Kültür doğanın bir parçası. Ekonomi de doğanın bir parçası.

Sigara içen ahlaki olarak yakalandığı akciğer kanserinden sorumludur diye itiraz eden olabilir. Belki de öyle. Ama bu kişi tütünün hastalığa sebep olmasından, biyolojinin kurallarından ya da kendi genetik mirasından sorumlu değil. Onkolojistin bu hastayı tedavi etmek için onu ahlaki olarak yargılamaya ihtiyacı olmadığını, hatta doktor olarak buna hakkı olmadığını kim inkâr edebilir? Bu durumda hastalık ve sağlık adaletsizdir, ama ahlaksız değildir. Aynı şey dâhilik ya da budalalık, yaşam ya da ölüm, olmak ya da olmamak için de geçerli. Bu en eski felsefi metinden, Anaximand-

2 M. Conche, “Remarques sur quelques articles du *Dictionnaire philosophique*”, *Revue La matière et l'esprit*, n° 1 (“Problèmes du matérialisme”), Université de Mons-Hainaut (Belgique), Nisan 2005, s. 20-21.

re'm ünlü sözünden bize ulaşan anlam: "İnsanoğlu için doğuş nereden geldiyse yok oluş da, olması gerektiği gibi, oradan geldi; çünkü bu ikisi, karşılıklı adaletsizliklerdir ve zamanın devriyle birbirlerini telafi edip adaleti sağlarlar." Her canlı adaletsizdir, diyor Marcel Conche, "çünkü var olmayan her şeyin hesabına var olur."³ Bu onun ahlaksız olduğunu göstermez. Bir adaletsizlik, suçluluk duygusu olmaz.⁴ Bu Nietzsche'nin dönüşmenin masumiyeti diye tanımladığı şeye denk gelir: Masumiyet ahlak hakkında ne düşünürse düşünsün ahlakı suçlamaz ve ahlak da masumiyeti suçlayamaz. Yaşam ve ölüm doğal seleksiyon mu diyeceğiz? Demek ki doğa da adaletsiz, ama bu yüzden ahlaksız olacak değil. Bence aynı şey tarih için de geçerli. Tarihin maalesef açıkça adaletsiz. Ama ahlaksız olduğunu iddia etmek mümkün değil, ahlak sadece kendi ile var olabilir.

Adaletsiz olmak için bizim adalet idealimize uymamak yeterli. Ahlaksız olmak için irade ve muhakemeyle donanmış olmak, ya da Althusser'in deyişiyle "bir zihin, bir özne" olmak gerek. "Öznesiz ve sonsuz bir süreç," diyordu Althusser, "adaletsiz olabilir; ahlaksız olamaz". Doğa, tarih ya da ekonomi adaletsiz ve ahlak-ötesidir. Bir kapitalist ahlaksız olabilir, kapitalizm olamaz. Kapitalizm sadece adaletsiz ve ahlak-ötesidir. Ben burada hem açıklık hem de hareket gereksinimi görüyorum. Adaleti sağlamak bize düşer, "sisteme" değil. Sorumluluk dediğim şey bu işte. Ve sorumluluk ancak ve ancak insana düşer.

Bu, başka bir sisteme geçmemize ya da sistemi değiştirmemize bir engel değil, hele de daha iyisini yapabiliyorsak. Ama bunu yapmanın yolu, göstermek istediğim temel nokta bu, ekonomiden değil siyasetten geçer. Örneğin patronla-

3 Anaximandre, *Fragments et témoignages*, M. Conche'un çevirisi ve yorumları, PUF, 1991, s. 183

4 M. Conche'un da altını çizdiği gibi, A.g.e.

rın ücretlendirilmesinden bahsedelim. Bunu sınırlaması için ekonomiye ya ahlaki vicdana güvenmeyelim; bunu sadece hukuk ve siyaset yapabilir. Demokrasiyi bu yüzden icat ettik. Çünkü ne piyasa ne de ahlak yeterli değil.

Bütün kötülükleri kapitalizme yüklemeyelim. Örneğin, sefalet önce de vardı, hem de en kötüsü. Bu konuda Marx kimi Marksistlerimize göre daha açık zihinli: “Burjuvazinin tarihteki rolü son derece devrimci” ve “kapitalizm, insanlık için öncelikle büyük bir ilerleme”.⁵ Daha iyisini yapabileceğimiz aşikâr, ve hatta çoktan yaptık bile (200 yıldır sosyal alanda dahil olmak üzere hep ilerleme kaydettik). Ama bu yüzden makineyi kırmalı mı? “Kapitalizme bir son vermeli,” diye yazıyor Marcel Conche. Kullandığı şart kipi işin zorluğunu ve belirsizliğini gösteriyor. Daha iyi bir önerisi olanlara hodri meydan.

Sonuçta, zenginliği yaratanın öncelikle işgücü olduğunu ben de söylüyorum. Ama işgücü Marksizm de dahil olmak üzere insanlığın şu ana kadar denediği diğer sistemeler içinde en çok kapitalizmde zenginlik yaratıyor. Bunu dikkate almalı. Biliyorum, kitapta da bahsettiğim gibi zenginlik asla ne bir medeniyet ne de insani olarak kabul edilebilir bir toplum yaratmaya yetmedi. Ama fakirlik hiç yetmez.

Şu espriyi bilirsiniz: “Kapitalizm insanın insan tarafından sömürsüdür, komünizm ise tam tersi.” Bunda bir gerçeklik payı var. Hiçbir toplum asla yaratılan zenginliğin tümünü işçilere bahşetmeyecektir. Çocukları ve yaşlıları doyurmak gerek, güvenliğimizi sağlamak gerek, herkesin sağlığını, kültürünü, özgürlüğünü, gelişmesini garantiye almak gerek ve bu da üretici olmayan birtakım harcamalar yapmayı gerektiriyor. Bir eğitimci, bir polis, bir sulh yargıcı, bir şirket patronu, bir yatırımcı ya da bir doktor, işçi sınıfının parça-

5 K. Marx, *Manifeste du Parti Communiste* [Komünist Parti Manifestosu, Sol Yayınları, Aralık 1976], I, Editions Sociales, 1972, s. 31-49 (alıntı 39. Sayfadan)

sı değil ve Marksist anlamda artı değer üretmiyor. Bu onları sosyal açıdan daha az mı yararlı yapar? Üretilen zenginliği (Marcel Conche'un deyimiyle "işçilerin ürettiği artı değeri") her halükârda dağıtmak gerek. Bunu devlet eliyle ya da piyasa aracılığıyla ya da ikisinin karışımı bir mekanizmayla yapmak bir ilke değil, daha çok bir fırsat seçeneği. Burada verimlilik ideolojiden daha önemli. "Önemli olan kedinin rengi değil," diyordu Deng Xiaoping, "fareyi yakalaması..." Çin'i az gelişmişlikten kurtarmak "Büyük Sıçrayış"tan daha etkili ve daha az katliamlı oldu.

Lucien Sève'e cevap

Marx, ahlak ve ekonomi üzerine

Lucien Sève, "saygıdeğer ve saygı duyulan" filozof, benimle ilgili olarak yukarıda okuduğunuz kitaba iki defa değinmek istediğini belirtme kibarlığını gösterdi.⁶ Özellikle benim "büyük hata" olarak adlandırdığım şeyi kınamak için. Beni neyle eleştiriyor? Eleştirisi görünüşe göre onun tek birşey addettiği iki konuda: Biri Marx'ın "ekonomiyi ahlakileştirmek" istediğini yazmaya cüret ettiğim için; diğeri "Marx'ın, pozitivist ve bilimci inkârlarına rağmen, en sempatik ve zararlı hatası ekonomide ahlakı yüceltmek istemesi" dediğim için. Birkaç yıl önce Lucien Sève'e kendimi mektupla açıklama fırsatım oldu ama felsefi iddianın kamuya açık bir tartışma gerektirdiğini düşünüyorum.

Birinci eleştirisinin beni şaşırttığını itiraf etmeliyim. Marx'ın reel ekonomiyi ahlakileştirmeyi istemesi, yani ya-

6 *Actualité de la pensée et de l'œuvre de Marx en France, en Europe et dans le monde*, Fondation Gabriel Péri, 2005 (bu eleştirisine cevap kısaca verdim: *Lettre de la fondation Gabriel Péri*, n° 7, Ekim 2005) ve *Marx contemporain*, Acte 2, Éd. Syllepse-Fondation Gabriel Péri, 2008, s. 324-327.

bancılaşılmaya, adaletsizliğe, sefalete, kısaca insanın insan tarafından sömürülmesine bir son vermek istemesi, bana inkâr edilemez görünüyor. Aksi takdirde bir komünist olduğu kabul edilebilir miydi? Sahip olduğu ve bir yanıyla hâlâ devam eden siyasi etkiyi yapabilir miydi? Ahlakla dair bir Marksist teori olduğu gibi, hümanist, materyalist ve devrimci bir ilhama sahip Marksist bir ahlak da var. Yvon Quiniou bunu gayet iyi gösterdi.⁷ Örneğin, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*'te Marx şöyle yazıyor: "Dinin eleştirisi insanın insan için üstün varlık olduğunu öğretir, yani insanı aşağılanmış, köleleştirilmiş, terkedilmiş, hor görülecek hale getiren tüm sosyal bağları tersine çevirme mutlak bir zorunluluktur".⁸ Bu önerme ahlaki değilse nedir? Bu "mutlak zorunluluk" Marx'ın bakış açısına göre ekonomiyi değiştirmeden nasıl yerine getirilecek? Sanırsınız bu gençlik yazılarından biri (1843-1844)... Olabilir. Ama Komünist Parti Manifestosu'ndaki (1848) kapitalizm suçlamasına ne diyeceğiz? Marx, burjuvazinin son derece devrimci rolünün altını çizdikten sonra, kapitalizmin "açık, utanmaz, doğrudan, hoyrat sömürüye" neden olan, "insanlar arasında, soğuk çıkar ilişkilerinden, (...) ve egoist hesapların buz gibi sularından başka"⁹ hiçbir şey bırakmadığını söylüyor. Bu sözlerde ahlaki bir ihbar olmadığını kim söyleyebilir? Ve Marx "sınıfları ve sınıf karşıtılarıyla eski burjuva toplumunun yerine her bireyin özgür gelişmesinin toplumun özgür gelişmesinin bir koşulu olduğu yeni bir ortaklık meydana geliyor,"¹⁰

7 Y. Quiniou, *Études matérialistes sur la morale* [Ahlak üzerine materyalist araştırmalar], Kimé, 2002. Özellikle bkz. IV. bölüm ("La question morale dans le marxisme").

8 *Introduction à la critique de la philosophie du droit de Hegel* (Bibl. de la Pléiade, cilt. 3, s. 390) [*Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*, Sol Yayınları, Ankara 1976]; *Sur la religion*, Éditions sociales, 1968, s. 50.

9 *Manifeste du Parti communiste*, I, Éditions sociales, 1972, s. 39.

10 A.g.e., II, s. 89.

diyerek sonlandırdığında, söz konusu olanın kapitalizmden –ekonomik organizasyonu da dahil– ahlaki olarak üstün bir toplum olduğu nasıl yadsınabilir?

Kitabımda aşağıdaki satırlarda özetlediğim noktayı tekrar etmeme izin verilecektir ki bunların Lucien Sève’i nasıl şaşırttığını anlamakta zorlanıyorum:

“Marx’ın amacı ekonomiyi ahlakileştirmekti [...] Eserinde bu amaç yabancılaşma ve sömürü kavramları etrafında belirleniyor. Bunlar ekonomiyle ahlak arasındaki sınırdaki bulunuyor ve birinden diğerine geçişi sağlıyor. Marx adaletsizliğe, sınırlarını açıkça gördüğü basit bir yeniden dağıtım politikasıyla değil, hele de hiç inanmadığı bireylerin vicdanlarına güvenerek hiç değil, insanların sonunda ekonomik olarak eşit olmasını sağlayacak başka bir ekonomik sistem icat ederek son vermek istiyordu.”

Bu elbette benim zihnimde Marksist eleştirinin ahlaki boyuta indirgenmiş olduğu anlamına gelmiyor (bu eleştiri öncelikle bilimsel ve politiktir). Ayrıca, Lucien Sève’in bana itham ettiklerinin tersine asla Marx “tüm kapitalizm eleştirisini ahlaka dayandırmıştır”¹¹ diye yazmadım. Ben sadece Marx’ın bilimsellik iddiasında olan analizinin yanında (bazen de göbeğinde) sadece politik değil aynı zamanda tartışmasız ahlaki bir eleştiri olduğunu söyledim. Aynı zamanda programlı ya da ütöpik eserinde ekonomiyi, Marx’a göre, ahlakın taleplerine daha uyumlu kılma isteği olduğunu da söyledim. Bu istek bir çıkış noktası olmaktan çok bir hedef olsa da temelden etkili. Kitabımda şöyle söylemekle yetindim: Kapitalizmden sosyalizme ve ardından da komünizme geçmek Marx için –diğer anlamların yanında ama tam olarak da– ekonomiyi ahlakileştirmek demek. Ve Marx’ın düşüncesine ihanet etmeksizin işin bu boyutunu nasıl dışlayabiliriz, bilmiyorum.

11 *Marx contemporain*, Acte 2, s. 324.

Lucien Sève bir mektubunda nerede “ahlaki düzeyde bir kapitalizm kritiği” gördüğümü soruyor. Bu soru beni gene şaşırtıyor. *Kapital*’in iş günüyle ilgili olan onuncu bölümünü ve özellikle de Marx’ın kapitalist bir ekonomide işçinin “artık ‘özgür bir oyuncu’ olmadığını, emeğini satabilmesine izin verilen zamanın esasında bu emeğini satmasının zorunlu olduğu bir zaman olduğunu ve gerçekte onun kanını emen vampirin onu ‘emilecek bir damla kanı, siniri, kası kalmayıncaya kadar’ bırakmayacağını”¹² açıkladığı iyi bilinen kısmı yeniden okumalı. Bu bir kapitalizm eleştirisi değil mi? İçeriği ahlaki değil mi?

Makineleşme ve büyük sanayi hakkındaki on beşinci bölümde de aynı durum söz konusu. Marx uzun uzun kapitalizmin “düzenli olarak işçi sınıfının kıyımına, iş gücü savurganlığına ve sosyal anarşinin yıkımına” neden olduğunu yazıyor. Öyle ki “üretimin kapitalist dönüşümü üreticinin şehitlik fermanından başka bir şey değildir, çalışma aracı işçiyi evcilleştirme, sömürme ve fakirleştirme aracından başka bir şey değildir, çalışmanın sosyal kombinasyonu çalışmanın canlılığının, özgürlüğünün ve bireysel bağımsızlığının organize biçimde bastırılmasından başka birşey değildir.”¹³ Bu bir kapitalizm eleştirisi değil mi? İçeriği ahlaki değil mi?

Peki ya sermaye birikimiyle ilgili olan yirmi beşinci bölüme ne demeli? Ya da tarihin kapitalist birikim yönelimiyle ilgili yirmi ikinci bölüm? Örneğin Marx şöyle diyor: “İşçi halkının malına ve mülküne acılı ve tüyler ürpertici şekilde el konması, kapitalizmin doğuşu işte burada. Temel üreticinin malına ve mülküne el koyma, küçüklüklerinden ötürü en nefret edilesi, en açgözlü dürtülerin ve en pis tutkuların

12 *Le Capital [Kapital]*, X. Bölüm, Editions sociales, 1971, 1. Cilt., s. 295-296. Marx’ın tırnak içine aldığı ifade Engels’e ait. *Nouvelle gazette rhénane* adlı gazetesinin 1850 Nisan ayı sayısından.

13 *A.g.e.*, s. 181.

kamçılacağı acımasız bir vandallık ile yapıyor.”¹⁴ Bu bir kapitalizm eleştirisi değil mi? İçeriği ahlaki değil mi?

Sadece kapitalizm eleştirisi de değil. Komünist projenin kendisinin ilham kaynağı da ahlaki. Örneğin *Critique du programme de Gotha*'daki (1875) ünlü ifadeleri alalım:

“Komünist toplumun üstün bir evresinde, bireylerin iş bölümüne olan köleleştirici itaatleri ve bununla beraber entelektüel iş ve el işi arasındaki karşıtlık ortadan kalkınca, çalışma sadece bir yaşama aracı değil ama hayati bir ihtiyaca dönüşünce, bireylerin her anlamdaki gelişimleriyle beraber üretim güçleri de büyüyünce ve ortak zenginlik kaynakları bolluktan fişkirınca, işte ancak o zaman burjuva hakkıyla sınırlandırılmış ufuk aşılacak ve toplum bayraklarının üzerine şöyle yazabilecek: ‘Her birinden yetenekleri ölçüsünde, her birine ihtiyaçları ölçüsünde!’”¹⁵

Olayın özü burada: Ahlaki gereklilikler (insanları sömürden kurtarmak, ihtiyaçlarını karşılamak, yeteneklerini geliştirmek) zamanla, komünist toplumun ekonomik organizasyonu da dahil, gerçeği haline gelmeli. Bu elbette, bilimsel bir arka plana dayandığını iddia eden siyasi bir dava. Ama Marx için bu siyasi davanın ahlaki bir meşruiyeti olduğunu da yadsıyamayız. Söz konusu olan insanın insan tarafından sömürüsüne bir son vermek ve sonunda ahlaki olarak kabul edilebilir bir toplum inşa etmek (benim “güzel Marksist ütopya” dediğim şey bu: Bolluk ve adalet, barış ve özgürlük toplumu... sınıfsız ve devletsiz toplum). Lucien Sève'in eleştirdiği ifadede bunu özetledim: “Marx'ın amacı ekonomiyi ahlakileştirmekti”. Bugün sadece ahlaki duran bir gereklilik (“her birine ihtiyaçları ölçüsünde...”) yarın ekonominin ger-

14 *Le Capital*, 32. Bölüm, Editions sociales, 3. Cilt, s. 204.

15 K. Marx, *Critique du programme de Gotha*, Éditions sociales, 2008, s. 60 [*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Sol Yayınları, Ankara, 1989].

çeği haline gelmeli ve bu da Marx'a göre bütün insanlık tarihinin (ya da "ilkel tarihinin"),¹⁶ ahlaki olanları da dahil, en büyük gelişmelerinden birini oluşturacak. Söylediğimin neresinin şaşırtıcı olduğunu ve dahası buna nasıl itiraz edilebileceğini anlamıyorum.

Ayrıca diğer bir saygıdeğer ve saygı duyulan ve arkadaşlarımdan biri olan Marksist filozof Yvon Quiniou kitabım hakkında tam zıt yönde bir eleştiride bulundu. Ona göre *Kapitalizm ahlaki midir?*¹⁷de ahlakla ekonomiyi köktenci şekilde birbirinden ayırmakla, ekonominin "ahlakın hayata geçirilişinin akla gelebilecek en somut ya da en 'temel' biçimi olduğunu" ve ekonominin Marx'ın söylediği gibi "gerçek bir ahlaki bilim, hatta bilimlerin en ahlakisi olduğunu"¹⁷ görmemekle hata ediyorum. Bu son ifade aklımı fena karıştırıyor. Ama Yvon Quiniou'ya Marx'ın ekonomiyle ve ekonomide "ahlakın hayata geçirilişini" amaçladığı konusunda katılıyorum (Lucien Sève'in buna nasıl itiraz ettiğini anlamıyorum). Benim ekonomiyi ahlakileştirmekle kast ettiğim bu. Ve bu, Marx'ın siyasi projesini ahlaki olarak meşrulaştıracak tek boyut.

Lucien Sève'in ikinci eleştirisini daha iyi anlıyorum. "Marx ahlaki ekonomide yüceltmek isteyerek hata yaptı," demem belli ki bir kestirmecilikti. Ama bunu, Sorbonne'da bir derste değil, genel bir konferansta söylediğimi belirtmek gerek. Ifadenin Lucien Sève'i rahatsız etmiş olabileceğini anlıyorum. Ama kendisinin de beni anlamak için çaba göstermemesi beni şaşırtıyor. O halde kendimi ifade etmeme izin

16 K. Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique* [Ekonomi politik eleştirisine katkı], Önsöz, Éditions sociales, 1969, s. 5.

17 Y. Quiniou, "Raison morale et normativité éthique", *La matière et l'esprit*, n° 1 ("Problèmes du matérialisme"), Nisan 2005, Université de Mons-Hainaut (Belçika), s. 55 ve not 13. Burada bu notta Y. Quiniou'ya verdiğim cevabı geliştiriyorum.

verilsin. Önce Lucien Sève'in sözüne yer verelim. Benim sözüm hakkında şöyle yazıyor:

"Bu büyük bir gaf. Marx'm tüm girişimi, ekonominin ahlakçı bir eleştirisinden ziyade, sermayenin gelişimi ve işleyişine dair yasaların, süreçlerin ve ilişkilerin nesnel olarak gün ışığına çıkarılmasına dönüktür, çünkü 'bilim adımıysak idealimiz yoktur', aksi takdirde nesnel olamayız –Marx'ın bu eleştirel ifadesini Engels aktarıyor– ve olanlar hakkında nesnel bilgiye sahip değilsek olayları etkili biçimde algılayıp dönüştüremeyiz. Bu gerçekten de Marksist girişimin alfabetisidir. 'Mal hırsızlıktır' sözü Marx'a değil Proudhon'a ait! Marx kapitalist kârın adaletsiz olduğunu söylemiyor, ki bu işçiler için yeni bir bilgi de değil, zaten bu kârın nereden –ücretsiz çalışmadan– geldiğini söyleyerek bu çatışmanın yolunu aydınlatıyor. Comte-Sponville kitabında *Kapital*'den şurada burada alıntı yapmakla övünüyor. Ama Marx'ın ekonomiye ayırdığı binlerce sayfada girişimin ahlaki düzeyde olduğuna dair tek bir, altını çiziyorum tek bir satır bulamıyor. Buna dair Marx'ın üzerinde çalıştığı konu hakkında *insani değerlendirmeleri* olan sözcüklere, cümlelere rastlayabilir elbette. Ama artı değer konusunda olsun, rezervin sanayi ordusu ya da kâr oranının düşme eğilimi hakkında olsun Marx'ın tüm çabası teorik bir aydınlatmadır. Bunun aksini iddia etmek gerçekten büyük bir gaftır."¹⁸

Marx'ın girişiminin bilimsellik iddiasında olduğunu gözden kaçırdığımı kim söyleyebilir? Aksi takdirde gençliğimin on yılım Komünist Parti'de geçirir miydim? Bana Marx'ı "epistemolojik kopuş" bakış açısıyla okumayı öğreten ve arkadaşlığıyla beni şerefliendiren Louis Althusser'i bu kadar sever ve sayar mıydim? Tarihsel materyalizm bir bilim mi?

18 *Marx contemporain, Acte 2, A.g.e., s. 325.*

Buna yirmi yıl inandım, artık inanmıyorum. Bu başka bir tartışma. Ekonomi hakkında ise Marx'a ve görünüşe bakılırsa Yvon Quiniou'dansa Lucien Sève'e katılmaya devam ediyorum. "Ahlaki bilim" ifadesi bana çelişkili geliyor. Bilmek yargılamak değil; yargılamak bilmekle aynı şey değil. Bu beni *ekonomi bilimsel olduğu ya da olmaya çalıştığı sürece ahlakla uğraşmaz* sonucuna götürüyor.

Örneğin değişim değerini ele alalım: Bu değer neoklasik ekonomistlerin çoğunun istediği gibi arz talep yasasına göre belirlenmesi ya da Marx'ın istediği gibi üretimi için sosyal olarak gerekli olan ortalama çalışma süresine göre belirlenmesi (birbiriyle uzlaşmaz) iki hipotezdir ve bunları bilimsel olarak kanıtlamaya ya da test etmeye çalışabiliriz. Ama bu ikisi arasında ahlakın sözü geçmez. Aynı şey Marx'ta kâr oranının düşme eğilimi için de geçerli. Teori doğru mu yanlış mı, bilimsel mi ya da değil mi? Buna cevabı verse verse ekonomistler verecek, ahlak onların yerine konuşamaz. Aynı durum daha somut sorunlar için de geçerli. Kim petrolün fiyatının düşmesi ya da artması için ahlaka güvenir ki? Sefaletle savaşmak için? Enflasyonu kontrol etmek için? Ancak ne ekonomiden ne de ahlaktan hiçbir şey anlamamış olanlar bunu yapar.

Bu yüzden kitabımda (hem bir bilim hem de bir teknik olan ekonominin de parçası olduğu) teknik-bilimsel düzeyin ne ahlaki ne de ahlaksız olduğunu ama ahlak-ötesi olduğunu savundum. Şöyle yazdım: "Ahlak, birinci düzeyde gelişen bir durumu tasvir etmek ve anlatmak için uygun araç değildir". Marx da bu konuda benimle hemfikir olurdu gibime geliyor ki kendisi Blaise Pascal ile beni bu sonuca getiren parlak yazarlardan biridir. Bu kapitalizmi ahlaki olarak eleştiremeyeceğimiz anlamına gelmiyor (az önce de Marx'ın bundan çekinmediğini söyledim, ki iyi de yapıyordu), ama bu ahlaki eleştiri bilimsel olamayacağı gibi –ekonomi bilim

olduğu ya da olmaya çalıştığı sürece– tamamen ekonomik de olamaz. Ancak başka bir düzeyden kaynaklanabilir. Benim “ahlak düzeyi” dediğim düzey asla bilimsel olmadı, buna gerek de duymadı (Marx bu düzeyi haklı olarak ideolojiye dahil ederdi).¹⁹

Peki o halde neden Marx’ın “ahlakı ekonomide yüceltmek” istediğini yazdım? Kanıtların (en azından iddia edilenlerin) yerine iyi duygular ve ahlaki yargılamaları koymak istediği için değil! Ama *Marksist ekonomi, bir bilim olma iddiasında olmakla beraber, neticede ahlaka hak veriyor*. Yani ahlakın gerektirdiğinin (kapitalizmin yıkılmasının) gerçekleşmesinin kaçınılmaz olduğunun “bilimsel olarak” kanıtlandığını ve bunun kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Ve ahlak da ekonominin gelecekteki gerçeğini (sömürüden kurtulması gerektiğini) söylüyor. Ahlak mı ekonomide yüceltilmiş? Ekonomi mi ahlakta? “Ne o, ne öbürü,” diye açıklıyor Marx: Ahlakla ekonomi arasındaki bu uyum Marx’ın düşüncesinde olduğu gibi teorize edilmemiş ve utanç verici bir kör nokta olarak kalmış. Kimse Marksist olmak zorunda değil. Bence görünüşe bakılırsa Marx çözümü, bütün iyi niyetiyle ve bunun getirdiği aldanmayla, kendi ahlakını haklı çıkarmak için, yani son zaferini garantilemek için, ihtiyacı olan “bilimi” icat etmekte buldu. Marx’ın ahlakı benimsemesi bilimsel sebeplere bağlı değil (ki bu durum Avrupalı sol kesimlerde oldukça gelenekseldir); tam tersine, ahlaki sebeplerle yeni bir bilim icat etme gereksinimini duydu, en azından buna inandı. İşte kısaca “ahlakı ekonomide yüceltmek” demekle kast ettiğim buydu. Sözlerimin kusursuzca doğru olmak için fazla tek taraflı olduğunu seve seve kabul ediyorum. Ama bu bana göre çok temel olan şeye gitmenin en kısa yoluydu: Marksizmin ve tabii kurucusunun ya-

19 Örneğin bkz. K. Marx ve F. Engels, *L'idéologie allemande*, I, Editions sociales, 1968, s. 51.

nılgı payı. Ahlakın zaferini müjdeleyen bilimin sık rastlanan bir şey olmadığını kabul edelim. Kim biyolojiden ölümsüzlüğümüzü, fizikten güneşin asla sönmeyeceğini ya da psikolojiden aşk ve mutluluğun eninde sonunda kazanacağını kanıtlamasını ister? Eğitimli ve ciddi hiçbir zihin. Biyoloji, fizik ve psikoloji (farklı bilimsellik dereceleriyle) tersini kanıtıyor: Eninde sonunda öleceğiz, güneş bir gün sönecek ve aşk ve sevgi daima kırılgan ve kararsız kalacak... Bilimlerin bizim arzularımızla işi yok. Bu yüzden neredeyse her zaman gerçek karşıt-ütopyalar üretiyorlar. Marx'ta ise durum tam tersi. İyi haber bilimsel olduğunu iddia ediyor, "Benim getirdiğim yenilik," diyor Marx, "benden önce de var olan sınıf çatışması değil, sınıf çatışmasının muhakkak proleteryanın diktatörlüğüne yol açacak olması", ki bu da "sınıfsız bir topluma giden yolu"²⁰ oluşturuyor. Kısaca Marx (bir ekonomist gibi) bilim yaptığını ve (bir birey gibi) ahlaklı olduğunu iddia ediyor. Ama ne Marx ne de Lucien Sève bu bilimle bu ahlakın, elbette ki girişimlerini birbirine karıştırmadan, *tamamen aynı yönde ilerlemesine* şaşırmıyor. Kapitalizm eleştirisi komünizmin (hem ahlaken haklı, hem de Marx'a göre bilimsel olarak kanıtlanmış!) müjdesi. Burada benim ilk kitabımda gösterdiğim ve her ütopyanın temel yapısı olan şeyi buluyoruz: Doğruyla (Marksist "bilim") iyyinin (Marksist ahlak) birleşim noktasının daha şimdiden geleceğe doğruymuş (ve de "bilimsel olarak kanıtlanmış") ve (ahlaki olduğu içinde) arzulanan bir şeymiş²¹ gibi yansıtılması. Sözde "bilimsel sosyalizm" "ütöfik sosyalizm"den sadece bilimsellik idda-

20 K. Marx, J. Weydemeyer'e 5 Mart 1852 tarihli mektubu, *Études philosophiques*, Éditions sociales, 1968, s. 151. Ayrıca bkz. *Le Capital*, I, 32. bölüm, s. 205: "Kapitalist üretim doğanın metamorfozounun kaderiyle kendi kendinin inkârını doğuruyor. Bu inkârın inkârı."

21 *Traité du désespoir et de la béatitude*, cilt 1, *Le mythe d'Icare*, PUF, 1984, 2. Bölüm ("Les labyrinthes de la politique: "A l'assaut du ciel"); özellikle IV. ve V. bölümlere bakınız.

sı adına ütöpik olma özelliğinin inkârıyla ayrılıyor (benim Marx'ın "bilimselci ya da pozitivist inkârları" dediğim bu) ama ütopyacılığın temel yapısından (doğru ile iyinin, gerçek ile olması gerekenin, bilgiyle arzusunun birlikteliği) uzaklaşmıyor. Beni şaşırtan ve endişelendiren bu birliktelik ve özellikle de bunun hem *bilimsel hem de ahlaki olarak haklı olma* iddiasında bir siyasete dönüşmesi.

Bu belirleyici bir nokta. *Marx'ta ahlak, siyaset, bilim beraber ilerliyor ve bu üçleme bana hem (içerik olarak) yanıltıcı hem de (sonuçları açısından) şüpheli görünüyor.* Aynı sakin ve korkutucu birlikteliği Lenin'de de, örneğin 1920 tarihli "Gençlik Birliklerinin Görevi" konuşmasında bulabiliriz. Lenin'e göre "temellerini Marx'ın attığı komünist bir bilimin varlığı"²² şüphe götürmez. Ama aynı zamanda bir "komünist ahlakının"²³ varlığının da altını çiziyor. Sorun "komünist bilimin" düşündüğü ve yönlendirdiği gibi bu ahlakın ne "sınıfların dışında" ne de çatışmalarının dışında kalabilmesi. Parti bunu talep ediyor. (Lenin için) Mutlu ya da (Ruslar için) trajik bir rastlantı. Bilim, çatışma ve ahlak aynı yönde ilerliyor! "Ahlakımız proleteryanın sınıf çatışmasından kaynaklanıyor."²⁴ Ve ekliyor, "Görevimiz bütün çıkarları bu çatışmada eritmek. Aynı zamanda komünist ahlakımızı da bu göreve adıyoruz... Komünist ahlak bu çatışmanın hizmetinde olan ahlaktır..."²⁵ Sonuçlarını hepimiz biliyoruz. Ne bilim ne de ahlak demokrasiye boyun eğmez. Neden komünist siyaset –eğer bilimsel olarak doğru ve ahlaki olarak iyiye– buna boyun eğsin ki? Eğer İyi, Doğru ve Parti aynı cephedeyseler, buna karşı gelenler, Lucien Sève'in Marx'tan aktararak dediği gibi, "namussuz", cahil ya da bur-

22 V.I. Lénine, "Les tâches des unions de la jeunesse", *Textes philosophiques*, Éditions sociales, 1982, s. 282.

23 A.g.e., s. 284.

24 A.g.e., s. 285.

25 A.g.e., s. 286.

juvazinin uşaklarıdır, hatta üçü birdendir. Öyleyse bunları yola getirmek, eğitmek ya da ne düşündüklerine bakmaksızın ortadan kaldırmak gerek. Proleteryanın diktatörlüğü aynı zamanda bilimin ve komünist ahlakın diktatörlüğüdür ya da öyle olma iddiasındadır. Demokrasiyi (ahlaken) yargılamak, (bilimsel olarak) öğrenmek ve ona (siyasi olarak) hükmetmek için demokrasinin üzerine böylesine binen bir doktrin totalitarizm ya da onun teorik altyapısı dediğimiz şeydir. *Gulag* hemen önümüzde. Bu Marx'ı Lenin'in dengi yapmaz elbette. Ama Stalin ve yandaşlarının bilimsellik ve ahlakilik iddiasındaki bu siyasette, onlara göre ideolojinin yerini tutan ve katliamları meşru gösteren bir dogmatizm, vicdan ve nefret karışımı bulabildikleri açık değil mi?

Bu konuda Yvon Quiniou haklı. Marx'ta üç farklı çizginin buluşması ya da birleşmesi söz konusu, (Her şeyi, ahlakı da, "tarih bilimine" tâbi tutan) "bilimci" çizgi, (her şeyi siyasete tâbi tutan) "siyasetçi" çizgi, "ahlaki değerlendirme" yapan "başka bir çizgi". Yvon Quiniou bu son çizginin sadece gençlik eserlerine özgü olmadığını belirtiyor. Marx'ın "tüm eserine" hâkim ve "bu nedenle de bilimsel olarak kabul etmemiz gereken –keşfi basit bir ahlaki itiraza indirgenemeyecek sömürü kavramı gibi– tüm kavramların temelinde mevcut. Daha iyisini söylemek güç. Yvon Quiniou ekliyor:

"Marx'ın eseri iki yönlü,²⁶ anlaşılmaz değil ama çift yüzlü. Hem bilimsel hem kuralcı ya da ahlaki çünkü bugünkü kapitalizm analizlerine has olan komünizmin kuralcı ufku na açılıyor. Hem ne olduğunu hem de ne olması gerektiğini söylüyor ve ne olması gerektiğine dair referansı –komünizm– halihazırda ne olduğuna –kapitalizme– dair söylediklerinin içinde bulunuyor. [...] Bu iki yönün birlikte bu-

26 Ben hatta üç yönlü olduğunu söyleyebilirim, ama Yvon Quiniou "bilimci" ve "siyasetçi" çizgilerin tek bir çizgi oluşturma yönelimleri olduğunu söylüyor. İkincisi birincisinin "uygulaması".

lunduğunun elbette farkına varıldı; ama birinin tanınması diğ erinin tanınması pahasına gerçekleşiyor: Ya bilime karşı ahlak (Rubel’de olduğu gibi) ya da ahlaka karşı bilim (Althusser’de olduğu gibi). Oysa ki ilginç olan ikisinin Marksist metnin anlambilimsel statüsünü zorlaştıran çelişkili gerilim içerisindeki eş zamanlı birlikteliği.”²⁷

İlg inç, peki. Ama aynı zamanda tehlikeli, özellikle de “çelişkili gerilim” (ahlakçı) vicdanda, (“bilimsel”) dogmatizmde, (siyasi) parti zihniyetinde ya da daha kötüsü üçünün terörist ya da totaliter birleşiminde eritilirse! Bu “çelişkili gerilim” üç çizginin birbirinden ayrı olduğunu varsayıyor, üçü de meşru ama birbirlerinin yerlerini tutmalarına engel olan bir ayrım var. Bu da aşağı yukarı tarihin trajik kavramsallaştırmasma yol açan ve benim “düzeylerin ayrımı” dediğim şeye denk geliyor. Tam tersine, bunların birinden biri ağır basacak şekilde karıştırılması, “bilim” (bilimcilik), siyaset (siyasetçilik), ahlak (ahlakçılık) ya da aynı anda üçünün de ağır basacağı şekilde (totalitarizm) karıştırılması ancak, Pascal’cı anlamda, bir çeşit zorbalığa yol açar. Bilimcilerin, ya da kendini öyle sananların (“Stalin, zamanının en büyük düşünürü”) zorbalığı, çoğunlukla hem öngörülen hem tahmin edilemeyen amaç birlikleri içinde Parti’yle “ahlaki düzeyin” zorbalığı. Fransa’dakiler de dahil olmak üzere Stalincilerimizin ellili yıllarda yaptıkları konuşmaları bu açıdan yeniden okuyun. Bu üç çizginin neredeyse sürekli birbirleriyle karıştırıldığını fark edeceksiniz.

Bu Marx’ı bir Stalinci yapmaz, bunda ısrarcıyım ama Stalin’in Marksist olmasına yardım eder. Çünkü Marx’ta kapitalizme dair üçlü bir eleştiri vardır – ekonomik (“bilimsel”), siyasi ve ahlaki. Ve komünizm için de üçlü bir aklama vardır. Bu üç çizgi, her ne kadar heterojen de olsa, ne hikmetse aynı yönü işaret ediyorlar: “Bilim” ahlakın buyurduğu-

27 Y. Quiniou, *Etudes materialistes sur la morale*, IV. bölüm (“La question morale dans le marxisme”), s. 66-67.

nu ve siyasetin gerçekleştirmesi gerekeni duyuruyor, ahlak “bilim”in duyurduğunu (komünizmin önlenemez zaferini) ve siyasetin yaptığını (örneğin proleteryanın diktatörlüğünü ya da devrimci hareketini) meşrulaştırıyor. Ahlak ve ekonomi arasında önceden hazırlanmış bu uyumu teorik olarak şüpheli ve uygulama açısından da korkutucu buluyorum (Belki birkaç kötü kalpli kapitalist dışında). Herkes ekonominin bizi “ille” özgürlük, bolluk, adalet ve barış toplumuna (Marx’a göre komünizme) götürmesini isterdi. Ama arzularımıza bu derece denk gelen bir şeyde Freud’cu anlamda bir yanılgıdan (çok istediğimiz bir şeyin gerçek olduğuna inanmak) şüphe etmemek mümkün mü? “Dünyanın yaratıcısı olan bir Tanrı ve iyilik dolu bir Esirgeyici, evrensel bir ahlaki düzen ve ölümden sonra bir hayat olsaydı,” diye yazıyor Freud, “muhakkak çok güzel olurdu. Ama bunların aynı zamanda kendimiz için en çok isteyeceğimiz şeyler olması çok garip.”²⁸ Tarihin her koşulda bolluk ve barış toplumuna çıkması çok güzel olurdu, ama bunların kendimiz ya da çocuklarımız için isteyebileceğimiz şeyler olması çok garip. Olanla olması gereken, doğruyla iyi, gerçeikle ideal arasındaki bu ortaklık tüm dinî düşüncelerin kalbinde yatan şey. O yüzden –Marx’ın benim de paylaştığım materyalizmine rağmen– Marksizmde tarihin dini gibi bir şey var. Marx’ın, Engels’in ya da Lenin’in herkesin bildiği bilimci inkârları bunu değiştirmiyor. Bu Marx’ın dehâsını ve düşüncesinin pek çok noktayı aydınlatıcı özelliğini ortadan kaldırmıyor. Ama dehâsı da düşüncesinin dinî ya da ütopyacı yapısını (gerçeikle iyi arasındaki nihai birlikteliği), ne de bununla beraber gelen totaliter tehlikeleri ortadan kaldırmaya yetmiyor.

Yanlış anlamayın. Marx’ı bir ekonomisi ve bir ahlakı olduğu için eleştirmiyorum. Bu insan olduğunu unutmayan her

28 *L’avenir d’une illusion* [Bir yanılgının geleceği], VI (Marie Bonaparte çevirisi, PUF, 1971, s. 47)

ekonomistin kaderidir. Marx'ı eleştirdiğim nokta, daha doğrusu düşüncesinde beni rahatsız eden şey, bir an bile ahlakıyla *ekonomisinin* bu derece aynı yöne (komünizme) gitmelerine şaşırması. Bu bana önceden yaratılmış bir uyum ya da mucizevi bir rastlantı dışında ancak bilinçsizce birini diğerine tâbi kılsak olacak bir şey gibi geliyor. Ahlakı ekonomiye tâbi kıldığımızda (pek çok liberal ideoloğun yaptığı gibi, iyi olan kârlı olandır; öyleyse kapitalizm ahlakidir çünkü ekonomik olarak etkilidir) ya da ekonomiyi ahlaka tâbi kıldığımızda (Marx'ın yaptığı gibi, komünizm gerçek çünkü adil; kapitalizm ekonomik olarak suçlu çünkü ahlaken kötü). Marx'ın kendi hakkındaki görüşü elbette bu değil. Bilim yaptığına inanıyor. Ama bize insanları kendilerini tanıtmaları biçimlerinden yola çıkarak değerlendirmememizi öğretti.²⁹ O halde bu kendisi için de geçerli. Marx yeni bir bilim icat etmiş bile olsa bu bilimle ilişkisi (bir matematikçinin matematikle olan ilişkisi gibi) bilimsel değil Marksist anlamıyla ideolojik. Dolayısıyla burdaki kendine has yanılgıyı, gençliğimde denildiği gibi “düşünülmemişi” ya da “kör noktayı” aramak son derece meşru. Bana öyle geliyor ki ahlakla ekonomi arasındaki bu körleştirici birleşim bunun bir parçası. Lucien Sève benimle hem fikir olmayıversin, kabul ediyorum. Sadece kendi tarafından benim tutumumun cahillikten ya da kötü niyetten kaynaklanmadığını kabul etmesini istiyorum. Çok şey mi istiyorum? Yorum ayrılıkları felsefenin bir parçasıdır. Kesin kanaat ve aşağılamak ise değildir.

Lucien Sève “Marx'ın bütün gelecek tasarısını ahlak üstüne kurduğu tek bir metin üretebildiğimi” söyleyerek bana meydan okuyor. Marx'ın bilimciliği onu gelecek vizyonunu ahlak üzerine “kurmak”tan alıkoyuyor (nasılsa mutlu

29 K. Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, önsöz, s. 5. Ayrıca *L'idéologie allemande*, I, Éditions sociales, s. 50-51.

bir rastlantı sayesinde bilim bunu ahlakın yerine yapacaktır). Ama Marx'ın bilimci yanılgılarını paylaşmayanlar için komünizm olduğu gibi görünüyor. Başlangıçta ahlaken arzu edilen bir şey olmasaydı, hiçbir ekonomist bu kavramı hedeflemezdi (daha az bilimsellik taşıyan bir kavram, yani bir umut ya da bir ideal). Zaten neredeyse her zaman ahlaki bir sebepten Marksist olunur, biliyorum da söylüyorum: Komünizmin zaferini istememizin sebebi *Kapital*'i okumuş olmamız değildir. Bu zaferi (birbirinden ayrılamaz sosyal, siyasi ve ahlaki sebeplerden ötürü) istediğimiz için nihayetinde *Kapital*'i okuruz! Bu açıdan Marx'ın gençlik eserleriyle olgunluk eserleri arasındaki farkı (ünlü “anlambilimsel kopuş”u) abartmamak gerek. Marx bir bilim icat ettiğine inanırken bile ahlakını kaybetmiyor. Olgun çağlarındaki “bilimci” gençliğinin Feuerbachçı ya da solcu Hegelci hümanist umutlarına inanmaya devam ediyor. Marx'm bu özelliğini oldukça sempatik buluyorum. Ama buna inanmamız için bir sebep değil bu. Bununla beraber bilimcilik istediği kadar işgalci olsun, ahlakın şurada burada yeşermesini engellemez. Örneğin, yukarıda belirttiğim gibi, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde “burjuva hakkıyla sınırlanmış ufku kesin olarak aşma” isteği ve “her birinden yetenekleri ölçüsünde, her birine ihtiyacı ölçüsünde” deyişine uygun bir toplum yaratma isteği. Eğer bu ahlaki bir arzuya uygun (ya da bu arzuyu temel alan) bir gelecek yaratma isteği değilse nedir bilmiyorum. Lucien Sève bunun bilimsel bir önerme olduğu cevabını verebilir. O zaman ne ahlak ne de bilim konusunda aynı fikri paylaşmıyoruz demektir.

Manifesto hakkında da aynı eleştiri söz konusu. Marx'ın, burjuvazinin “despotizmi”, yani “nihai amaç olarak kârı hedeflediğini açık açık belli ettiği ölçüde bayağı, tiksinti verici ve öfkeliendirici” dediği despotizmi bu devirme isteği “ahlaki bir arzu” değil midir? “Proleterya hareketi, büyük çoğun-

luğun gene büyük çoğunluğun çıkarı adına giriştiği bağımsız harekettir,” dediği zaman, ahlaken zaferini istemiş olmuyor mu? Marx “eski burjuva toplumunun yerine” “her bireyin özgür gelişiminin toplumun bütününe özgür gelişiminin koşulu olduğu bir birliğin” ortaya çıkmasını istediğini söylerken, burada “ahlaki bir arzu” yok mudur? Bu sadece bir bilimsel gerçek mi? Ne mutlu bilime! Ne mutlu Marksistlere! Sanki bilim bizlere düzenin düzensizliğe galip geleceğini duyuruyor (ki herkes termodinamiğin ikinci prensibinin buna karşı olduğunu bilir). Ya da biyoloji bize sonsuz yaşam sözü veriyor... Epicure ve Freud bu açıdan bana daha açık zihinli, daha materyalist, daha aydınlatıcı geliyorlar.

Peki ya *Grundrisse*'de? Örneğin şu kesit: “Zenginlik bir defa burjuva sınırlarından kurtulduğu zaman ne hale gelecek? Bireylerin ihtiyaçları, yetenekleri, zevkleri, üretim güçleri evrenselleşecek, evrensel alışverişte evrenselliğin kendisi üretilecek. İnsanın doğanın gücü üzerindeki, hem kendisini çevreleyen doğa hem de kendi doğası üzerindeki hâkimiyeti tamamlanacak. Yaratıcı yetenekleri, önceden belirlenmiş ölçütlere göre değil kendi kendinin hedefi olarak, tamamen serpilecek. İnsan kendini tek yanlı olarak değil bütünlüğü içinde gerçekleştirecek.”³⁰ Bu “gelecek planı”nın kaynağı “ahlaki bir arzu” değil midir? Ütopya yok mudur burada? Ahlakla ekonomi bağı kurulmuyor mu?

Aynı fikirler *Kapital*'de de var: Kapitalizmin “Üretim aracının altında ezilen parçalanmış bireyi” ile komünizmin “doğuştan ya da öğrenilmiş yeteneklerinin çeşitliliğini artıracak eksiksiz bireyi”ni³¹ mukayese ederken mesela; “ahlaki bir arzudan” kaynaklanan bir “gelecek planı” yapmaz mı? Peki ya diğer bir bölümde şöyle eklediği zaman: “Orada kitlenin birkaç gaspçı tarafından istimlakı söz konusuydu, bu-

30 K. Marx, *Grundrisse*, V, 3.

31 *Le Capital*, I, 4, 9. bölüm, Editions sociales, 2. cilt, s. 166.

rada birkaç gaspçının kitle tarafından ele geçirilmesi söz konusu.”³² Yine mi yok bir gelecek planı? Ya da 3. kitabın 48. bölümünde “ihtiyaç krallığı”yla, sadece komünizmin gerçek anlamda kurabileceği “özgürlüğün krallığı”nı karşı karşıya getirdiği zaman? *Anti-Dühring*’de Engels “zorunluluk dünyasından özgürlük dünyasına geçiş” fikrini tekrarlıyor: Sadece bu sıçrayış insanlığı tamamen insani ve bilinçli kılabilir. Ve ekliyor: “Sonunda toplum durumundaki kendi öz yaşama biçimlerinin efendisi olan insanlar, böylece, doğanın da, kendilerinin de efendisi durumuna gelir, özgürleşirler. Bu, dünyayı kurtarma işinin üstesinden gelmek, işte modern proleteryanın tarihsel görevi.”³³ Bu bir gelecek planı değil mi? Ahlaken aynı fikirde olacağımız kesin. Ama bu, bunun yapılabilirliğini ve bunun kaçınılmazlığını kanıtladığını iddia eden “bilim” hakkında bir şey ifade ediyor mu?

Lucien Sève *Kapital*’in ilk basımının önsözüne gönderme yapıyor: “Kapitalisti ve toprak sahibini pembeyle boyamadım. Burada kişilerden olduğu kadar bu kişilerin temsil ettikleri ekonomik kategoriler, çıkar düzenleri ve belirlenmiş sınıf ilişkilerinden bashediyorum. Benim fikrime göre toplumun ekonomik gelişimi doğanın ilerleyişinin ve tarihinin parçasıdır ve bu bireyi, bundan kurtulmak için ne yaparsa yapsın, kendisinin sosyal sonucu olduğu ilişkilerden diğer her şeye göre daha az sorumlu kılar.” Buna ne demeli? Marx bu metinde çok açık biçimde bireylerin sistemden sorumlu olmadıklarını, çünkü nihayetinde bu sistemin yaratımı ve sonucu olduklarını söylüyor (Marx iyi bir materyalist olarak özgür iradeye inanmıyor, ben de inanmıyorum). Tabii ki bu, sistemin Marx’ın ahlaki eleştirisinden kaçabildiği ya da bakış açısının bundan zarar görmemiş olduğunu gös-

32 *Le Capital*, I, 8, 32. bölüm, Editions sociales, 3. cilt, s. 205.

33 F. Engels, *Anti-Dühring*, III, 2, Editions sociales, 1971, s. 319 ve 321 [*Anti-Dühring*, Sol Yayınları, s. 449-450].

termez! Zaten ilerleyen satırlarda Marx'ın kendisi "bilimsel" çalışmasının "insan kalbinin en canlı, en aşağılık ve en nefret edilesi tutkularına" ve "özel çıkarın taşkın öfkesine" çarptığını söylüyor. Bunlar bir ekonomistin sözleri mi, yoksa bir ahlakçının mı? Bence ikisinin birden. Ve böylesi iyidir de! Marksizmin bilimsel gerçeğini görmeyi reddedenler de suçlanacaktır. Eğer Marx'tan ikna olmadıysa ya onu okumadıkları ya da gözleri en aşağılık, en nefret edilesi kişisel çıkarlarından kör olduğu içindir. Bildik terane: Ahlakla bilim el ele verirse dogmatizmle vicdan da bir olur.

Bu da komünistlerin "bilimsel hümanizm" dedikleri ve insanlığa aykırı yolları açan şeydir. Lucien Sève bu sapmaları eleştirip suçlayabilir, hiç şüphem yok. Ama ticaretin ya da dolandırıcılığın temelini oluşturan bilim ve hümanizm karışımını reddetmesini anlamıyorum. *Marxisme et théorie de la personnalité* adlı büyük eserinde şunu okuyorum: "Marksizm ütöpik sosyalizmin bilimsel açıdan dönüşmüş halidir, bilim haline dönüşmüş sosyalizmdir. [...] Bu ölçüde ve bu anlamda hümanizm bilimsedir."³⁴ *Introduction à la philosophie marxiste*'in girişindeyse şöyle yazıyor: "Marksizm hümanizme komünizmden ayrılamaz yepyeni bir anlam atfediyor: Tarih bilimi üzerine kurulmuş yeni bir insani bireyselliğin gelişmesi kavramı."³⁵ İşte: Marksist ahlak, Marksist siyaset ve Marksist bilim birbirlerinden "ayırlamazlar"; bu da Marksist olmama gafleti içindekilere pek bir şans bırakmıyor.

Marx'ın komünizmi bir "ideal" olarak değil, tarihin "gerçek hareketi" olarak gördüğünü biliyorum (bu ifadeye ken-

34 L. Sève, *Marxisme et théorie de la personnalité* [Marxizm ve kişilik teorisi], II, 3, Éditions sociales, 1974, s. 181, aktarılan ifadeler için. Vurgular Lucien Sève'ye ait.

35 L. Sève, *Une introduction à la philosophie marxiste* [Marxist felsefeye giriş], Éditions sociales, 1980, 2.25, s. 151-152. Roger Garaudy, o zamanki komünist haliyle *Qu'est-ce que la morale marxiste?* adlı eserinde "bir Marksist için, ahlak bir bilimdir," diye yazıyordu (Éditions sociales, 1963, s. 222).

dim de sık sık yer verdim).³⁶ Ama bu beni buna inanmaya zorlamıyor. Bana göre Marx'ta komünizm çelişkili olarak (diyalektik olarak!) hem biri hem diğeri, kimi zaman “gerçek bir hareket” olarak görünüyor, doğru, ama aynı zamanda –Marx'ın ve öğrencilerinin düşüncesinde olduğu gibi– ideal olarak da işliyor ki bu da, bilimsellik iddiasında ki sosyalizmi, ütöpik sosyalizmin yeni ama inkâr edilen bir göstergesi haline getiriyor. Biri materyalist olan diğeri olmayan bu iki yönelim bir aradalaş ama eşit olmayan değerlere sahipler. Bunlar arasında iyi bir ayırım yapmak gerek. *Traité du désespoir et de la béatitude* adlı kitabımın ikinci bölümünde (“A l'assaut du ciel”)³⁷ bu konu üzerinde uzun uzun durdum. Lucien Sève belli ki bunu okumamış. Okumadan eleştirmek şüphesiz daha kolay.

Lucien Sève'in bana yaptığı siyasi eleştirilere cevap veremeyeceğim, zira gülünç buldum. Beni kapitalizmin “korkunç ekonomik etkisizliğini gizlemeye” çalışmakla itham etmiş. Büyük Allahım! Herkesin burnunun dibinde duran şeyi görmek ya da gizlemek için bir felsefe kitabına mı kaldık? Benim söylediğim bu değildi. (Ahlakilikle kârlılığın her zaman beraber ilerlemesini isteyen) “Şirket etiği” ideolojisini eleştirmekle, Altın dana kültünü ve ultraliberalizmi ele vermekle, kapitalizmin temelindeki ahlakdışılığı ve adaletsizliği hatırlatmakla, “korkunçlukları ve sapmaları” belirtmekle, “finans piyasalarını, baskısının yol açtığı insani zararlarla beraber günümüz kapitalizminin kötülüklerinden biri” olduğunun altını çizmekle ve nihayetinde piyasanın, tek başına hükmedecek olursa, olası “yıkıcı” özelliğinden bahsetmek-

36 Örneğin bkz. *Traité du désespoir et de la béatitude*, 2. bölüm, VII. kısım, s. 211, tek ciltli yeni baskı (PUF, Coll. “Quadrige”, 2002). Marx'ın cümlesi *L'idéologie allemande*'da, I. Editions sociales, s. 64.

37 A.g.e., özellikle V. ve VII. kısımlara bakınız.

le yetindim. Ama bir felsefe kitabı ne bir broşür ne de bir siyasi programdır. Amacım reddetmek değil anlamaktı. Ama öyle görünüyor ki şunu da anlamak gerek: Adaletsiz ve ahlak-ötesi de olsa kapitalizm insanlığın denemiş olduğu diğer tüm ekonomik sistemlerden daha etkili olmuştur. Zaten Marx da zamanında bunun altını iyice çizmişti ve Batı Avrupa ülkelerinin deneyimleri de bunu yalanlamadı.

Lucien Sève'in bahsettiği ve kimsenin inkâr etmediği sefalet gelince, bunun kapitalizmden önce de var olduğunu, hatta en azından gelişmiş ülkelerde bugün olduğundan daha aşırı ve yaygın boyutlarda olduğunu hatırlatırım. Bunu diyerek bizim toplumumuzda değiştirilecek çok şey olduğunu inkâr etmeye çalışmıyorum. Lucien Sève bunu bir tek kendisinin düşündüğünü mü sanıyor? Komünizme artık inanmamak ille tutucu ya da sefalet duyarsız olmak anlamına mı geliyor? Hayır elbette! Bu yüzden siyasete ihtiyacımız var. Çünkü ne ekonomi ne ahlak (ne de ikisinin yamıltıcı birleşimi) adaleti sağlamaya yetmeyecektir. Kitabımın esas amacı bunu piyasanın sözde içkin ahlakiliğinin siyaseti muaf tuttuğuna (devletin müdahalesi sadece Regalci görevleriyle sınırlanmalıdır) inanan sağcılara olduğu kadar ahlaksızlığı nedeniyle kapitalizmin reddedilmesine, hatta başka bir sistemle değiştirilmesine yeteceğine inanan solculara –ki bu inanç onları muhalefetteyken iyi duygulara, iktidardayken de beceriksizliğe sevk ediyor– hatırlatmaktır.

Lucien Sève burada bir sosyal-demokrat ya da sosyal-liberal bir projeden başka bir şey görmeyecektir. Olsun böyle görsün. Ama komünizm genellikle felaketlerle ve daima diktatörlükle başarısız olduysa ve sosyal demokrasi, özellikle Avrupa'da, mükemmellikten oldukça uzak ama insanlığın şimdiye kadar gördükleri içinde en az kötü olan toplumu inşa edebildiyse, bu bizim hatamız mı? Lucien Sève ile benim aramdaki anlaşmazlık siyasi bir anlaşmazlık, bunun da şaşır-

tıcı bir yanı yok. Karşıtımın tutumunda beni rahatsız eden şey bilimle ahlakın kendi tarafında bulunduğuna ikna olmuş olması. Ben bunu kendi adıma iddia etmiyorum. O bu iddiadan dolayı hâlâ Marksist. Bense artık değilim.

Yvon Quiniou'ya cevap

Ahlaktan siyasete, sonuç iyi mi?

Üzerinde hemfikir olduğumuz ahlakla siyaset arasındaki farka dair bir makalenin sonunda Yvon Quiniou, bizi ayıran şu sonuçlara varıyor:

“Tam da başkalarıyla ilişkilerimize dair olduğu için ahlakın yolu haklı olarak siyasete, yani adil bir ‘beraber yaşam’a’nın sadece (sözcüğün, kurumları hedefleyen dar anlamıyla) siyasi değil, sosyal ve ekonomik koşullarının belirlenmesine çıkıyor. Düşüncesinin materyalist temelini ve pek çok kavramsal ayrıştırmasını benimsememe rağmen, işte tam bu noktada Comte-Sponville’den açıkça ayrılıyorum. *Kapitalizm ahlaki midir?* adlı kitabında düzeyler arasındaki ayrımını sistematik hale getirerek –bilimsel-tek-nik, hukuki, ahlaki ve etik– ekonomiyi açıkça birinci düzeye dahil ediyor ve böylece ekonominin doğası gereği ahlaki yargılamaya maruz kalmayacağını ve bu yargılamanın etki alanının dışında kaldığı sonucunu çıkarıyor. (Sonuç: Kapitalizm ne ahlakidir ne de ahlaksız. Kapitalizm “ahlak-ötesidir” ve ancak çok hafifçe değiştirilebilir.) Hatta tersinden bakıp ahlakçı, neredeyse zorbaca bir naiflik riski görür ki bu da Marksizmdir. Oysa bence ekonomiyi bilimsel-tek-nik düzeye koyarak daha baştan hata yapıyor. Ekonomi *araçlardan* oluşur, o halde kuralcı (normatif) düzeyde nötrdür çünkü ancak bu araçların kullanımı yargılanabilir. Oy-

sa ekonomi, insanları üretim içinde birbirine bağlayan uygulamalardan oluşur ve tanımı gereği baştan itibaren ahlaki düzeydeki yargılamalara tâbidir. Bu anlamda sömürü ve baskı anlamlı örneklerdir çünkü bazı insanların diğerlerine karşı olan tutumlarını tayin ederler. Ekonomi ahlakın dışında değildir. Ahlakın gerçekleştirilmesinin düşünebileceğimiz en somut ya da en ‘özlü’ biçimidir (ekonomi politik için, bu uygulamalarla ilgilenen disiplin için Marx “gerçek bir ahlaki bilim, bilimlerin en ahlakisi” diyordu). Ekonomiyi başlangıcında nesnelleştirerek insanların iradesinden bağımsız yasaları olan bir şey haline getirdiğimiz için sonunda onun ahlakın gerekliliklerinin dışında kaldığına inanıyoruz. Sonuç düşüncenin öncülünde yatıyor. O halde düzeyler *arasındaki sonuç* hiyerarşisini tersine çevirmeyi düşünmeliyiz. Ahlak kendi gereklilikleriyle kendini hukukun içinde ortaya koyar, yani (Habermas’ın deyişiyle) hukuka *göç eder* ve hukuk da ekonomiyi düzenlemeye elverişli olduğuna göre (şirketleri millileştirebilir, sömürüyü ortadan kaldırıabiliriz) ahlakın ekonomiyi değiştirmeye, uygulama özelliklerini belirlemeye ve de kendini ekonomide somutlaştırmaya hem hakkı, hem de imkânı olur. Ancak iyinin soyut ve sadece bireysel ilişkilere dair kavramsallaştırması bize ahlaktan siyasete, sonucun iyi olduğunu unutturabilir. Ahlak sadece siyasi hareketin araçları hakkında değil ekonomiyi de ilgilendiren amaçları hakkında da yasalar koyar. Kant’tan Marx’a geçişi yanlış yorum ya da ihanetten çekinmeden sağlamak gerek. Bu geçişin teorik koşullarını çağdaş materyalizm içinde biçimlendirelim ve insanı, etikten farklılaşan kendi özellikleriyle düşünülen ahlak tarafından sorguya çekilemeyecek, bireysel çıkarına dayanmış bir hayvan olarak görmeye meyletmeyelim.”³⁸

38 Y. Quiniou, “Raison morale et normativité éthique” [Ahlaki mantık ve etik kuralcılık], *La matière et l’esprit*, n° 1, Université de Mons-Hainaut, 2005, s. 55-56.

Yvon Quiniou'nun eleştirisinin Lucien Sève'inkiyle simetrik olduğunu görüyoruz. Sève beni Marx'a dair, eserinin bilimsel yönünü küçümseyecek, ahlaki bir okuma yaptığım için eleştiriyordu; Quiniou ise tam tersine, ekonomi de dahil olmak üzere Marksizmin ahlaki önemini küçümsemekle eleştiriyor. Bu benim haklı olduğumu göstermez ama sorunun karmaşıklığını gösterir. Ekonomi ve ahlak aynı şeyi oluştursaydı ya da birinden vazgeçebilseydik her şey çok daha kolay olurdu. Ama her şey çok daha kolay olsaydı felsefeye ihtiyacımız olur muydu?

Yvon Quiniou bana karşı çıkıyor ve teknik-bilimsel düzeyin, *araçlardan* oluştuğu için ahlaki yönden nötr olabileceğini, ekonominin ise *uygulamalardan* oluştuğu için nötr olmayacağını söylüyor: Sömürü ve baskı ahlaken mahkûm edilmelidir.

Araçlarla uygulamalar arasındaki ayrım beni pek ikna etmedi. Bir teknik işletilmeye başlayınca bir uygulama haline gelir. Bir fabrika, bir mağaza ve bir internet ağı aynı zamanda birer araçtır. Sömürünün ve baskının ahlaki olarak mahkûm edilmesi gerektiğini ise hiçbir şekilde reddetmiyorum. Ama *ekonomi* tarafından sömürülen bir işçi gördünüz mü siz? İşin doğrusu şu ki bir işçi sömürülüyorsa patronu ya da herhangi bir sermayedar, yani bir ya da birkaç *birey* tarafından sömürülüyordur. Yvon Quiniou bunu aynı cümlelerin içinde kendisi de söylüyor: "Sömürü ve baskı anlamlı örnekler çünkü *bazı insanların diğerlerine karşı olan tutumlarını* tayin ederler" (vurgu bana ait). Bu yüzden de ahlaki olarak yargılanıp cezalandırılabilirler. Bu benim kitabımın en temel tezlerinden birine geliyor: Ahlak sadece insanlar içindir; ahlaki yargılamayı ekonomi ya da kapitalizm gibi kişisel olmayan ("ne öznesi ne de amacı olan") bir sisteme uygulamanın hiçbir an-

lamı yok. Bir patron ahlaksız olabilir maalesef, bu bir gerçek, ama bu ahlaksızlık patrona ait, sisteme değil. Böylece kapitalizm ahlaklı mı oluyor? Elbette hayır. Çünkü sadece bireyler aracılığıyla ve bireyler için ahlaktan sözdebiliriz. Kapitalist bir ülkede bir şirket yönetmenin ya da hisse sahibi olmanın ahlaki bir hata olduğunu düşünmek –hele de bu düşünce ciddiye alınacak olursa– toplumumuza devrime götürmektense felce uğratar, sefaletle mahkûm eder. Kapitalizmi suçlayalım mı? Oldukça etkili bir fikir! Kapitalizm, tanım gereği, ben değilim: Eğer suçlu kapitalizmse işte bu benim masumiyetimin kanıtıdır. Ama ben de tam tersi daha doğru. Örneğin, temizliğe gelen, parasını ödediğim kadını sömürürsem, bunun sorumlusu kapitalizm değil ben olurum. Bana inanın bunun böyle olmamasını tercih ederdim. Aksi hem daha ekonomik hem de daha rahat olurdu.

Yvon Quiniou beni ekonomiyi “nesneleştirmekle”, “insanların iradesinden bağımsız yasaları olan bir ‘şey’ haline getirmekle” eleştiriyor. Ama bunu yapan ben değilim; bunu yapanlar ekonomiden bir bilim yaratmak isteyen ekonomistler. Ve haklılar da! Bu özellikle de Marx için geçerli. Ona göre kâr oranının düşüş yönelimi “insanların iradesinden bağımsız”. Aynı şey liberal ekonomistler için de geçerli. Pek çoğu Durkheim’in sosyoloji hakkında söylediklerini ekonomi hakkında tekrarlayacaklardır: Burada söz konusu olan sosyal ve ekonomik olayları “nesne olarak” ele almak, yani kendini bireylere dayatan ve onların iradesine bağımlı olmayan olaylar gibi!³⁹ Bu tüm bilimsel nesnelliğin, hatta

39 Bkz. E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, 1985, tekrar basım PUF, 1973, II. bölüm: “[sosyolojik metodun] birinci ve en temel kuralı sosyal olayları nesneler gibi ele almaktır [...] Esasında bir nesnenin iradenin basit bir etkisiyle değiştirilemeyeceğini teslim ediyoruz. Bu her türlü değişimden muaf olduğu anlamına gelmiyor. Ama bir değişiklik meydana getirmek için iste-

tüm mantıksallığın koşulu. Toplum kimseye boyun eğmez. Piyasa da. Bu nedenle biri ve diğeri, en azından prensipte, bilimsel olarak anlaşılabilirler. Bu konuda kendimi Yvon Quiniou'dansa Lucien Sève'e yakın hissediyorum. Eğer bir ekonomi bilimi mümkünse (ya da ekonomi, kısmen de olsa, bir bilim olacaksa) ahlak yapması yeterli.

Bu elbette ahlakın toplumda ve ekonomide yeri yok anlamına gelmiyor! Çok önemli bir yeri var, bunun ne olduğunu da söyledim. Yeri bireyler, yani biziz!

Bu bizim "kapitalizmi ancak kenarından köşesinden değiştirebileceğimiz" anlamına gelmiyor. Çünkü öncelikle kendi kendini durmadan ve genellikle de etkileyici şekilde değiştiriyor (1850'deki kapitalizmle bugünkünü karşılaştı-
rın). Ayrıca, kapitalizmi dışarıdan sınırlayan hukuki-siyasi düzey, tam da bu nedenle onu değiştirebilir (maaşlı tatillere, sendikal haklara, çalışma saatlerine bakın), hatta ortadan kaldırabilir. Yasal açıdan bir şirketi, hatta bütün şirketleri kamulaştırmak çok kolay. Bir yasa maddesi yeterli. Ama Yvon Quiniou'nun inandığı gibi bunun "sömürüyü ortadan kaldırmaya" yetip yetmeyeceği, ya da ekonomik olarak etkili olup olmayacağı başka mesele! Hukuki-siyasi düzey ekonomiye dışarıdan kendi kurallarını dayatır ama bunların içindeki ekonomik performansını ya da ahlaki sonuçlarını garantileyemez. Bir kere iktidara geldikten sonra kapitalizmi ortadan kaldırmaktan daha kolay bir şey yok. Ama aynı anda ekonomik olarak onun kadar etkili, siyasi olarak onun

mek yeterli değil. Bize gösterdiği ve her zaman alt edilemeyecek direnç yüzünden az ya da çok esaslı bir çaba gerekiyor. Sosyal olayların bu özelliğe sahip olduklarını gördük. Bizim irademizin ürünü olmamanın ötesinde irademizi dışardan belirliyorlar: Hareketlerimizi içine akıtmamız gereken birer kalıp gibi bir oluşumları var. Hatta genellikle bu gereklilik öyle ki bundan kaçamıyoruz. Onun karşısında zafer kazansak da maruz kaldığımız karşıtlık bizden bağımsız bir şeyle karşılaştığımızı anlamamızı sağlıyor." (s. 15 ve 29). Aynı şeyleri ekonomik olaylar için seve seve söylerim, hatta bunu Marx da söylüyordu (örneğin bkz. *Kapital*'in yukarıda alıntılanadığım önsözü, s. 262).

kadar demokratik ve ahlaken onun kadar kabul edilebilir başka bir sistemle değiştirmekten de daha zor bir şey yoktur.

Ahlakla siyaset arasındaki ilişki hakkında da benzer yorumlar yaparım. Bireyin ahlakının siyasi tercihlerini belirlemesi gayet doğal. Peki bu “ahlaktan siyasete, sonuç iyidir” anlamına mı geliyor? Sanmıyorum. Birincisi, ahlaki olarak haklı bir tercih siyasi olarak yıkıcı olabilir (Stalin’in cehennemine başlangıçta Marx’ın iyi niyet taşlarıyla döşeli yolundan gidiliyordu). İkincisi, ahlakın müdahalesi sadece öznel olarak bireyi ilgilendirir, nesnel olarak grubu değil. Hiçbir ciddi tarihçi, tarihçi vasfıyla yaptığı açıklamalara ahlakı sokmaz. Ve ama hiçbir vatandaş da tercihlerini yaparken ahlaktan vazgeçemez. 2002 yılındaki başkanlık seçimlerinde çoğumuz oyumuzu temelde ahlaki sebeplerle Chirac’a verdik. Programını onayladığımız için değil, siyasi olarak felaket yaratabilecek ve ahlaki olarak da kınanacak başka bir adayın önünü kesmek istedik. Çok iyi. Ama hangi siyaset bilimci Chirac’ın kazanmasını sağlayanın ahlak olduğunu söylemeye cesaret edebilir. Gerçek şu ki Chirac seçimleri seçmenlerin ahlaki *temsilleriyle* kazandı. Bu temsiller sosyolojik ya da tarihsel olarak öyle ya da böyle olabilir. Bilinmeleri ya da açıklanmaları gerek (bu sosyal bilimlerin işi), yargılanmaları değil (ahlakın işi bu). Ahlakın içeriden ve öznel olarak bireylere rehberlik etmesi onun nesnel olarak tarihin ilerletici güçlerinden biri olduğu anlamına gelmez. Marx “fikirler ancak kitleleri etkiledikleri zaman materyal kuvvet haline gelebilirler,” diyordu. Bu artık ahlak değil, sosyoloji ya da siyasettir. Ve ben de, “bu fikirler sadece bireyler için ve bireyler sayesinde ahlaki bir değer kazanırlar,” diye de eklerim. Bu da sosyolojiden ve siyasetten çıkar, ahlaka ya da etiğe girer. Bu bir ölçek sorunundansa (birey/grup) bir bakış açısı sorunudur (öznel/nesnel). Ahlak psikolojide sosyolojide olduğundan daha çok işe karışmaz; elbette bu bireyle-

rin ahlaktan vazgeçmesi anlamında değildir. Buna –Diogène’i olduğu kadar Machiavel’i de düşünerek ve (değerlerin gerçek olduğuna inanan) Platon’a olduğu kadar (gerçeğin sadece bir değer olduğuna inanan) sofistlere karşı çıkarak– kinizm dedim. Gerçek iyi değil; iyi gerçek değil. Wittgenstein’in *Conférence sur l’éthique*’teki “kocaman kitabını” hatırlayın. Ahlak bir bilim değil; hiçbir bilim ahlakın yerini tutamaz.

Yvon Quiniou’nun iki itirazının da benim tarafımda aynı cevap türünü çağırdığını görüyoruz: Sadece bireyler (içeriden özne olarak ele alınırlar) ahlaka bağlıdırlar. Ekonomik bir sistem ya da siyasi bir olay (dışarıdan sosyoloji ya da tarih olarak ele alınan birey davranışları da dahil olmak üzere) bilgi ya da açıklama şeklindeki başka bir yaklaşıma tâbidir. Hangi tarih hocası öğrencilerine “Birinci Dünya Savaşı’nın ahlaki değeri”ni sorar? Oysa bu 1914’te her bireyin hakkında sorgulanabileceği sorulara dahil edilebilir: “Bu savaş yapmalı mıyım, yapmamalı mıyım? Barış yanlısı olmalı mıyım, olmamalı mıyım?” Ama bu tüm tarih bilimini reddetmek olur. Bu tarihçinin birey olarak konu hakkında kendi fikri olmasını engellemez; ama kendi (ahlaki) fikrini (bilimsel) bir bilgi yerine koymasını engeller. Ne kadar bilge olursa olsun hiçbir birey bilim değildir; istediği kadar insan-cıl olsun hiçbir bilim birey değildir. Düzeylerin ayrımı: Bilmek yargılamak değildir, yargılamak da bilmek değildir. Althusser’in çok sevdiği Machiavel bana burada Marx’tan daha aydınlatıcı geliyor. Ekonomi politığın “gerçek bir ahlaki bilim, bilimlerin en ahlaklısı olması” fikri tehlikeli bir budalalık. Böyle olsaydı, Platon’da ve Stalin’de olduğu gibi, gerçekle iyi bir olurdu. Totalitarizm için daha fazlasına gerek yok.

Son bir itirazla bitireceğim. Bu itirazı bildiğim kadarıyla kimse yapmadı ama ben kendi kendime yapıyorum, ki

bunun en zor ve bu yüzden de en aydınlatıcı itiraz olduğunu düşünüyorum. Ekonomi ahlak-ötesiye, diyorum kendi kendime, kapitalizm için olduğu kadar (ekonomik birer sistem olarak) kölelik ya da feodalizm için de böyle olmalı. Oysa herkes bu üç üretim şeklinin ahlaki olarak denk olmadığını düşünür. Kölelik feodalizmden, feodalizm de kapitalizmden daha ahlaksızdır, diye düşünülür. Öyleyse, ekonomide ahlaki bir ilerlemenin varlığından bahsedilebilir ama ekonomi ahlak-ötesiye bunun da hiçbir anlamı olamaz.

Tarihte toplumların –ya da en azından insanların– ahlaki bir ilerleme kaydettiğini kabul ediyorum (hangimiz kendini köleliği kınamış Socrates’ten üstün tutabilir), hatta bundan mutlu oluyorum. Ama bunun söylediklerimle çeliştiğini düşünmüyorum. Çünkü bu ahlaki ilerleme ancak üçüncü düzeyde (ahlaki açıdan) düşünülebilir, birinci düzeyde (örneğin bilim olarak ekonomik açıdan) değil. 1.Ö. 3. yüzyıldaki Helenistik dönem üzerine çalışan bir ekonomi tarihçisini düşünelim. Dönemin köleliğini içsel mantığını, kendine has tezatlarını ortaya çıkarmak için uzunca araştırmalar yapması gerekecektir ama tarihçi ya da ekonomist olarak bunu ahlaki yönden kınamaya ihtiyacı (ne de aracı) yoktur. Tersine, köleliği kınamak için (ki bunu hiçbir Antik dönem filozofu yapmadı) kendimizi ekonomik etkinliği hakkında sorgulamaya ihtiyacımız yok; ahlak bize yeter.

Bu özellikle ideolojik temsiller için geçerli. Bir arkadaşım bana itiraz ediyor: “Kapitalizmin ahlak-ötesi olduğunu ve sadece bireyin (örneğin bir kapitalistin) ahlaksız olabileceğini söylüyorsun. O zaman şunu da söyleyelim: Irkçılık ahlak-ötesidir, sadece ırkçılar ahlaksız olabilir!” Hayır, öyle değil. Çünkü ırkçılık sadece insanların kafasındadır, bir üretim biçimi değildir, buna katılan bireylerden ayrı düşünemeyeceğimiz bir doktrin ya da bir önyargıdır. Kapitalizm ise aksine, bir ya da birden çok ideoloji ortaya çıkarmakla beraber, do-

ğuşuna katkıda bulunduğu şu ya bu görüşe indirgenemez ve bunlardan bağımsızdır. Bu da aynı şeye çıkıyor, ekonomi en azından kısmen bir bilimdir, ama ırkçılık değildir. Bunu bir düşünce deneyimiyle onaylayabiliriz. Psikolojinin ya da biyolojinin herhangi bir ırkın bir diğerine göre gerçekten daha zeki olduğunu tespit ettiğini hayal edelim. Irkçılar hemen kendilerine bir iddia çıkarırlar, ama yanılırlar. Olgusal bir eşitsizlik, gerçek de olsa, haklar ve insanlık onuru konusunda bir eşitsizliği meşrulaştırmaz¹. Irklar arasında değil ama bireyler arasında var olan eşitsizliğin su götürmezliğini (bazı insanlar diğerlerine göre daha zeki ya da daha güçlüdürler), haklar ve onur konusundaki eşitliği geçersiz kılmayacağını kanıt olarak gösterebiliriz. Bir bilgi olan ilki, kendini bir olgu olarak dayatır. Bizden bağımsızdır; biz ona tâbiyizdir. İkincisi ahlaktan kaynaklanır ve bir olgu değil bir değerdir. Bize ve bizim yargılarımıza bağlıdır. Einstein'ın çağdaşlarının çoğundan daha zeki olduğu bir gerçek; ama bu ona ne hak, ne de onur olarak hiçbir üstünlük getirmez.

Ayrıca, şu son yıllarda sık sık gördüğümüz türden ırkçılık üzerine (örneğin tarihi, sosyolojik, psikolojik) bilimsel bir araştırma, konu hakkında ahlaki bir yargılamada bulunamaz. Bu, araştırmaları yürüten biliminsanlarının ahlaki inançları gereği bu konu hakkında öznel bir görüşleri olmasına, ya da ırkçılık karşıtlarının bu çalışmalardan faydalanmasına engel değildir. Ama bilgiyle ilgili olanla (olayların belirlenmesi ve açıklanması) ahlakla ilgili olanı (bunların değerlendirilmesi) karıştırmamızı yasaklar. Sadece biyoloji ve antropoloji ırk kavramı anlamsızdır diyor diye ırkçı olmayı reddeden kişi ille de ırkçılık karşıtı değildir. O halde, doğa ya da bilimler aksi yönde ilerlemiş olsaydı ırkçı olması da gerekirdi. Bu, doğayı ve bilimi yüceltip kişinin vicdanını yok saymaktır! Bilimlerin ırkçıların sözde iddialarını yalanlamış olması iyi de, bu onlarla aynı gülünçlüğe düşmek için

bir sebep değil (19. yüzyıldaki pek çok doktorun ırkçı yanılı-
gılarını unutmayın). Irkılıkla savaşmak için mümkün oldu-
ęunca bilime dayanalım; ama bilimden bizim yerimize ırkçı-
lık karşıtı olmasını beklemeyelim!

Kaçınılmaz olarak karmaşık ve tatmin edici olmaktan
uzak içeriğiyle düzeylerin ayrıımıdır bu. Gerçekle iyi (açık-
lamayla değerlendirme) birbiriyle rtşseydi ne kadar da
kolay olurdu! Özellikle de bizim için bu kadar önemli olan
ekonomik konularda. Herkes ekonomiyle ahlakın aynı y-
ne gitmelerini, hatta aynı şey olmalarını tercih ederdi. Ama
bu tercih buna inanmak için bir sebep mi? Bu ikisini ayrı ay-
rı anlayabilmemize engel olurdu ve bu nedenle de bizi za-
yılığa ve sorumsuzluğa yönlendirirdi. Ücretli alışma ahla-
ki yönden köleliğe üstündür, tamamen katılıyorum (n-
c düzey); ama bu ekonomik bir gerçek değil (birinci d-
zey). Mukayese edildiğinde kapitalizmin kölelikten ekono-
mik açıdan daha verimli olduğuna da katılıyorum; ama bu
da ekonomik bir gerçeklik, ahlaki bir yargı değil. Bu iki ba-
kış açısının da gerekli ve meşru olduğunu ama ikisinin bir-
birine karıştırlmaması gerektiğini hatırlatıp durdum. Bahis
sadece teorik değil. (Hl uygulandığını bildiğimiz) Kleli-
ęi ortadan kaldırmak için ahlaka güvenmek, ahlakın zaferi
için kapitalizme güvenmek kadar anlamsız. Ve iki durum da
başarısızlığa mahkm. Bu iki düzey arasında ne var? Dönüp
dolaşıp siyasete ve tabii hukuka geliyorum. Bireylerin ahla-
ki değerlerinin, ekonominin ahlak-ötesi gerçekliği üzerinde
en azından kısmi bir etkisi olmasını sağlayarak beraber iler-
lememizi mümkün kılacak tek yol bu (evet, hem beraber,
hem de birbirimize karşı). Ekonomi ahlaki değil (erdemler-
le ya da çıkardan bağımsız bir şekilde değil tam tersine kişi-
sel ya da ailevi çıkarlara göre işliyor). Bu yüzden sonuç bl-
mnde hem ikisine hem de aralarındaki ayrıma ihtiyaımız
var dedim. Bakış açılarının birinden ya da diğerinden ahla-

kı ya da ekonomiyi suçlamak değil söz konusu olan, ikisinin de gerekliliğinin, meşruiyetinin ve birbirlerine indirgenemezliklerinin altını çizmek lazım. Son kez yapıyorum: Siyasetin aciliyeti de buradan geliyor. Ekonomi ahlaki olsaydı piyasa yeterli olurdu; ahlak kârlı olsaydı erdem yeterli olurdu. Ama durum böyle değil. Bu nedenle siyaset, ekonominin ya da ahlakın yerini almaksızın kendi gerekliliğini koruyor.

Oyumuzu iyiye ya da kötüye ya da doğruya ve yanlışa vermiyoruz. Ne bilgi ne de vicdan demokrasiye tâbi olamaz. Bu aksi için de geçerli. Ne bilgi ne de ahlak siyaset yapamaz. Demek ki birbirlerini dışarıdan sınırlamalarını sağlayan aralarındaki mesafeyi yok etmeksizin üçüne de ihtiyacımız var.

Bu alt edilemez ve çaresiz bir zorluk. İşte bu yüzden tarih trajik, çatışmalı ve yetersiz. Yine de bu Gerçek ile İyi'nin bitişik saltanatını dayatan sözde "tarihin sonu"ndan daha iyidir; yoksa bu saltanat fazladan bir diktatörlük yaratır ve kendini bedenlere olduğu kadar zihinlere de dayatacağı için korkunç hale gelir. Hayal kırıklığı yaratan bir tarih tatmin edici bir zorbalıktan iyidir.

Bitirmek için son bir söz. Kesinlikle "kapitalizmin hiçbir şeyini değiştiremeyiz" demek istemedim. Zaten kendisi değişecek; bu değişikliğin daha iyi yönde olmasını sağlamak bizim elimizde. Ahlakın siyasette oynayacak rolü yok. Ahlak siyasetin nesnel olarak ya da grup için nasıl işlediğini belirlemediği gibi neyin gerçekten iyi bir politika olacağını da söylemez. Ama her bireye siyasetle ilgilenmesini telkin eder (apolitizm bir hatadır) ve kimi politikaların ahlaken kabul edilemeyeceğini belirtir. Pascal'dan değiştirerek ödünç aldığım düzeylerin ayrımı, kaderciliği haklı kılmaz. Tam tersine. Sadece, bence kuşku götürmez olan bir şeyi, ne ekonominin ne de tarihin öznesiz olduğuna ve dolayısıyla da ahlakları olmadığına dikkat çeker. Ahlak sahibi olmak birer

özne olarak yaşayan bizlere düşer. En azından bu son nokta üzerinde eleştirmenlerim benimle aynı fikirde.

Benim açımdan en zor iş başka: İnsanoğlunun (kendi kendini yaşayış biçimi olan) öznelliğini ortadan kaldırmadan (biyolojinin, psikolojinin ya da sosyolojinin tanıdığı şekliyle) nesnelliği üzerine nasıl düşüneceğiz? İşte (bilimlerin) teorik anti-hümanizmle (öznenin) işlevsel hümanizm, yani bilgiyle ahlak, materyalizmle özgürlük burada iç içe geçiyor.⁴⁰ Bana öyle geliyor ki bu yolda Spinoza, Marx ve Freud, üçü de dogmatik (kim iyinin gerçek olarak tanınmasını isterdi ki?), nihilist (kim iyi diye bir şeyin olmamasını isterdi?) ve yanıltıcı (kim gerçek olmamasını isterdi?) eğilimlerini reddetmek koşuluyla, bize yardımcı olabilir. Bu tırmanışı, dönemin sorunlarına ya da rakiplerine göre, materyalizm, kinizm, görelilik ya da (varoluşçuluğa zıt olarak) *ısrarcılık* [*insistantialisme*]⁴¹ olarak adlandırdım. Bu, değerle geçtiği birbirinden kesin olarak ayırmaktır; birini diğerine bağlamak bireye kalır. Bilgiyle arzunun iki farklı şey olması bilgiyi arzu etmemize ya da arzularımızın gerçeğini mümkün olduğunca bilmemize engel değildir. Spinoza'ya ve Freud'a bakın. Hayatla gerçeğin birbirini sevmemesi (aksi takdirde Tanrı olurlardı) bizim onları sevmemizi engellememeli. Tarihle ekonomi ahlaki olmayıversin. Bu neden bizi ahlaklı olmayı denemekten alıkoysun ki?

40 Fizikötesi ya da mutlak bir özgür irade anlamında değil de daima yeniden başlayan bir doğallık (Lucrèce) ve asla tamamlanmayan bir özgürleşme (Spinoza, Marx, Freud) anlamında.

41 Bu terim için bkz. *L'Etre-temps*, PUF, 1999, özellikle s. 94-97. Materyalizm, sinizm ve görecelilik arasındaki ilişki için bkz. *Valeur et vérité (Etudes cyniques)*, PUF, 1994.

Kapitalizm ahlaki midir? Kapitalizmin insanın insana yapabileceklere konusunda özgürleştirici bir tarafı olduğu düşünölürse, bu potansiyeli kısıtlayıcı bir işlevi olan ahlakla çeliştiği varsayılır. Öyle midir hakikaten? Marksist bir geçmişı olan Fransız filozof André Comte-Sponville, üniversitelerde düzenlenen konferanslarda yaptığı konuşmaları topladığı bu kitapta, biraz da kışkırtıcı bir üslupla, kapitalizmin ahlaklı bir ekonomik sistem olup olmadığını tartışıyor. Bunu yaparken, amacını da “bireyin görüşünü netleştirmesi, kararlarını vermesi, kısacası bugünün dünyasının dayattığı çeşitli güçlölklere karşı profesyonel, ahlaki ve siyasi sorumluluklarını üstlenmesi gibi konularda yardım etmek,” diye ortaya koyuyor. Tartışma esasına göre, Comte-Sponville derdini anlattıktan sonra, ikinci bölümde soruları alıyor ve bunları tek tek cevaplıyor. Elinizdeki nüshanın, Comte-Sponville’in kitabın ilk baskısına gelen eleştirilere verdiği cevaplarla genişletildiğini de eklemek gerek. Dolayısıyla yazarın mizahi ve kışkırtıcı üslubuyla yer yer provoke ettiği karşı görüşün de sesini duyabildiğimiz, akıcı, düşündürücü ve bilgilendirici bir eser çıkıyor ortaya.

